

АЛИБЕГ ФАТАХОВ

ХКЯГЪАЙ ЭСЕРАР

ЛЕЗГИ ЛИТЕРАТУРАДИН УСТАД

Алибег Фатахов лезги культурадин кьетIен вакъиа, хазина я, кIелзавайбуруз адан эсерар ала я, абуру сифтегъан ва юкъван школайрин программайра, учебника, литературадин хрестоматийра, жуъреба- жуъре маса кIватIалра важиблу чка къазва, адан яратмишунар Дагъустандин госуниверситетдин филологический факультетда чирзава, илимдин ахтармишунрин темаяр хъанва. Ам къанни вад йиса авай жаван яз къена. Амма литературадал машгъул хъайи ирид-муъжуъд йисан къене ам гзаф кIвалахар ийиз агакъна: ада советрин лезги литературадин диб кутуна, цIийи жанраяр (эпический поэма, сатирадин новелла, очерк, повесть, шиирдалди кхъенвай роман) туькIурна. А. Фатахов переводчик, публицист, критик, журналист, фольклорист, учебникрин автор, аялрин писатель ва чкайрал алай литературадин къуватар агудайбурукай сад я. Печатдиз акъатнавай ва исятда жагъун хъувунвай эсерар фикирда къуртIа, А. Фатахова са шумуд агъзурдав агакъна шиирдин гуьзел цIарар теснифна. Иник, гьелбетда, прозадин яратмишунар: гьикаяяр, повестар, критикадин ва публицистикадин очеркар, макъалаяр, переводар, кIватIнавай фольклордин эсерар ва масабур - акатзавач. Анжах са переводрин къадар виш печатный листинив агакъзава. Яратмишунрин жанрайрин анжах са тIварар лугъуни А. Фатахован эсеррин майдандин гегъеншвиликай, тематикадин важиблубликай, социализмдин гъакъикъатдин шикил чIугунин устадвиликай шагъидвалзава. Къуд-вад йисан (1930 - 1935-йисар) къене А. Фатахова «Надинж аялар» (1930), «Гъалибвилихъ» (1932), «Лянет» (1933), «Чна дуьнья цIийи хъийида» (1933), «Дагъларин разведчикар» ва «КъатI-къатI авур зунжурар» (1934) ктабар акъудна. 1935-йисалай инихъ адан эсерар са шумудра кIватIалар яз акъатна: «А. Фатахов. «Хкягъай произведенияр» (1948, 1955) ва «Къве поэма» (1954). Урус чIалал акъатнавайбур анжах «Зарбачи Гъасан», «Дяве» поэмадай ва «Газет» повестдай кIусар, «Рекьерин зарбачияр», «Культсанпоход» шиирар я. А. Фатахован уьмуьрдиз, яратмишунриз талукъ бес къадар делилар ва художественный рябетлу переводар авачирвиляй ахтармишунарзавайбуруз шаирдин эсеррин таъсирлувал, кьетIенвилер, хайи тIебиатдин рангар, дидед чIалан авазар, сесер дериндай гудай мумкинвал хъанвач. Адан ирс кIватI хъууна кIелзавайбурув агакъарун вахтунни истемиззава. «Чна, - кхъизва А. Агаева вичин «Алибег Фатахов ва адан шиирралди кхъенвай роман» макъалада, - лайихлу гьалда адаз къимет ва фикир ганвач. Аквадай гьалара, ам къадардилай фад, яни кIелзавай массаяр адан шииррин, поэмайрин ва рассказрин вири девлетлувилигъавурда акъадай къван савадлу тушир вахтунда дидедиз хъана. Исятда чун Фатахован эсерар кIел тавур инсандивай вич образование авайди яз гъисабиз тежедай девирда яшамиз жезва. Гъавиляй чи кIелдайбуру адахъ акъван ялзава. Фатахов чир хъунин и къанихвал къезиларун важиблу я».

Алибег Фатахован яратмишунриз критикади еке къимет гузва. М. Гаджиева, А. Тахо-Годиди, Э. Капиева, А. А. Назаревича, А. Г. Агаева, Н. А. Ахмедова, Ф. И. Вагабовади ва маса критикри адан эсеррин, тематикадин цIийивал, важиблувал къалурзава. ЦIийи девирдин гъакъикъатдин шикил чIугун, хуьруьнни шегъердин, колхозринни фабрик-заводрин арада мягъкем жезвай дуствал, алакъаяр, тIебиатдин шикилар ва маса кьетIенвилер А. Фатахова устадвилелди къалурзавайди къейдзава.

Уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ

Алибег Фатахов 1910-йисуз виликан Куьре округдин (гилан Сулейман-Стальский райондин) Цмуррин хуьре рабочий хизанда дидедиз хъана.

Сифтедай ада хуьруьн, гуьгьуьнлай Къасумхуьруьн школада келнай. Хуьре ва Бакуда туьрк, азербайжан члалалди келуникди, къуд-вад йисуз Азербайжанда кваллах авуникди, адаз иердиз азербайжан члал чир хъанвай. Дериндай урус члал чирунин мураддалди А. Фатахова урус ва гъа члалалди авай маса ктабар, газетар, журналар келиз хъана.

Дуланажагъдин дарвили 11 - 12 йиса аваз ам эвелдай хуьре, ахпа шегъерда кваллах авуниз мажбурна. И вахтарилай Ф. Алибега вичи ацгурай анкетадин (1929-йисан 28-ноябрь) делилри шагъидвалзава: 1921 - 1922-йисара (са йисни ругуд вацра) Куьре округдин ревкомдин участокдин деловод, 1923-йисуз (вад вацра) милициядин деловод хъана, 1923 - 1925 -йисара (са йисни пуд вацра) Бакуда ФЗУ-дин ученик хъана. 1924-йисуз ам печатникрин союздин ва 1926- йисуз ВЛКСМ-дин членвилиз гъахъна. 1925-1927- йисара (къве йисни муьжуьд вацра) Азербайжандин нафтгадин мяденра рабочийвал авуна. И члавуз ада Бакуда ругуд вацран политграмотадин курсарни акъалтларна ва пропагандиствални ийиз хъана. Анкетада ада пуд йисуз рабфакда келайди, амма куьтягъ тавунвайди, 1928 йисуз ада къвед лагъай дережадин къве йисан политграмотадин школани куьтягнавайди къалурнава.

А. Фатахован уьмуьрда Азербайжанда кечирмишай вахтар важибллубур ва къиметллубур я: адакай гъавурдик квай, къанажагълу, ватандиз вафалу инсан жезва.

Савадлу жегъил яз 1927-йисуз А. Фатахов хайи хуьруьз хтана. Инани ада комсомолрин (инин комсомолрин ячейка Куьре округда чехибурукай сад тир) ва хуьруьнвийрин арада агитмассовый кваллах явашарначир. 1927-1928-йисара Куьре округдин ВЛКСМ-ди ам Курхуьруьн комсомолрин ячейкадин школадин передвижкадин руководитель-пропагандиствиле тайинарна. Чешнелу комсомолец-пропагандист хъуниз килигна ВЛКСМ-дин бюроди А. Фатаховал Агъа Стларин комсомолрин ячейка гуьнгуьна тун ва тарсар тешкилун тапшурмишна. Гъа и йисан 23-мартдиз ВКП(б)дин Куьре округдин комитетди А. Фатахов хуьрериз ракъурун меслятна. Аквадай гъаларай, гъазурун патал Буйнаксда ахъайнавай куьруь вахтунин курсариз ракъурун меслятна. Аквадай гъаларай, жележегда стхавилин дуствилиз элкъвей Гъ. Гъажибекованни (ада и курсара тарсар гузвай) А. Фатахован гуьруьшмиш хъунухъ инлай башламиш хъана. Гъавилай «Гъалибвилиз» твар алай вичин шииррин кватларда А. Фатахова ихътин гафар кхъин дуьшуьшдин кар туш: «И ктаб за дидед члалан эдебият туькгуьрунин патахъай галатун ва акъвазун чин тийиз кваллахзавай адан мягъкем аскер юлдаш Гъажибег Гъажибекован тварцихъ агудзава». Курсарай хтайла, А. Фатахова округда са вацра къван пропагандиствал хъувуна ва «Цийи дуьнья» газетдиз селькорвал ийиз хъана.

Мукъва-къилийри шагъидвалзавайвал, кхъинар ада гъеле школада амаз, Азербайжандин нафтгадин мяденра кваллахзавайла, Бакуда ва Буйнаксда курсара авайла ийизвай. Ам литературадал гъевеслу тир. 1926-йисан февралдиз А. Фатахова вичин бубадиз ихътин жаваб ганай: «Хуьруьн кооперативда кваллах авунин патахъай зун хтун кланзава ваз. Нарзивилин жаваб гуналди ви и теклиф за хиве къазвач. За авур келун, чугур зегъмет кооперациядин рекъай туш, маса рекъерай я. Бухгалтервал завай кел тавуртлани жеда, а рекъай за келуниз теклиф авунихъ са метлебни авач...»

Адан сифтегъан эсерар гъелелиг малум туш, абур, мумкин я, печатдизни акъатнач, вучиз лагъайтла 1928-йисалди лезги члалалди ктабар, газетар, журналар саки акъатзавачир. Вичин вири къуват, бажарагъ А. Фатахова газетдин таъсир гужлу авуниз, классовый душманрин аксиниз, социализмдин азад девирдин члехи идеяяр халкъдив агакъаруниз серфна. Газетдиз адан эсерар (шиирар, фельетонар, гыкаяяр, очеркар, поэмаяр, критикадин, публицистикадин макъалаяр ва мсб.) мукъвал-мукъвал акъатзавай. Абур автордин твар (А. Фетегъан; А. Ф.; Ф. А.), лаклабар алаз ва я автордин твар алачиз акъатна. Месела, «Фекъияр шеда» шиирдал «Юпитер» кхъенва. Бязи дуьшуьшра эсерар кхъизвайбуру кваллахдин менфят патал лаклабрикай хийир къачузвай. «Цийи дуьнья»

газетда «КкІлам», «Дергес», «Верг», «Леглег», «Планет», «Иблис» ва маса лакІабар алаз эсерар ава. Абур ва автордин тІвар алачир маса эсерар нинбур ятІа тайинарунал гъеле кІвалах алама.

Вичин чирвилерин дережа хкажун патал А. Фатахов гъамиша алахъзавай. 1931-йисуз ада редакциядин къуллугъэглийрин курсар кІелна. Адакай бажарагълу литератор-журналист хьунухъ «ЦІийи дуйнья» газетдихъ галаз алакълу я. «Юлдаш Фатахов, - кхъизва и газетдин сад лагъай редактор хъайи Гъ. Гъажибекова 1930-йисан 20-февралдиз характеристикада,- ВЛКСМ-дин член я, «ЦІийи дуйнья» газетдин редакцияда 1928-йисалай жавабдар секретарвиле кІвалахзава. Ам жавабдар секретарвиле кІвалах тамамвилелди бажармишиз алакълу редакциядин гзаф къиметлу работник я».

Кьилдин кІватІалриз А. Фатахован эсерар 1929- йисалай акъатиз башламишна. И йисуз Гъ. Гъажибекова «Сифте къадамар» тІвар алаз лезги шаиррин кІватІал акъудна. КІватІалда С. Сулейманан, Гъ. Шуаеван, Н. Расулован, М.Гъажиеван, Н. Шерифован ва мад са шумуд автордин эсерар ава. А. Фатахован произведенийрикай ина «Фекъияр шеда» ва «Саккони Ванцетти» ава.

1931-йисан июлдиз А. Фатахова «Зарбачи Гъасан» поэма кхъена куьтягъна. «Зарбачи Гъасан» Дагъустандин халкъарин литературайра социализмдин майишат машинламишуниз талукъарнавай реалистический сад лагъай эсер я. Ам тадиз урус (переводчик Б. Турганов), Дагъустандин миллетрин чІалариз элкълуьрна ва газетриз, альманахриз, журналриз, гъабурукай яз «Молодая гвардия» журналдизни, акъуднай. ВКП (б)-дин Дагъустандин обкомдин къарардалди «ЦІийи дуйнья» газет 1931-йисан эхирдай Ахцегъа акъатиз башламишна. А. Фатахов Даггизда лезги литературадин секциядин редакторвиле тайинарна. 1933-йисалай 1934-йисан юкъваралди ам переводчиквиле, илимдин кеспидал, школаяр патал учебникар, литературадин хрестоматияр туькІуьрунал желбна.

1934-йисан июлдилай ам мад лезги литературадин секциядин редакторвиле тайинар хъувуна.

1933-йисан гатуз А. Фатахов А. Павленкодихъ В. Луговскойдихъ, Н. Тихоновахъ галаз лезги хуьрериз фена. 1934-йисуз ада Агъа СтІалдал СтІал Сулейманан биография кхъена. Хуьрера кечирмишзавай вахтарни гъакІ физвачир: ада инсанрин сиверай махар, манияр, мисалар, мискІалар кІватІна. Ибурукай гзафбур «Лезгийрин фольклордиз» (1941) акъудна ва исятдани школайрин хрестоматийрикни кутазма.

Республикадин писателрин сад лагъай съезд А. Фатахова «КъатІ-къатІ авур зунжурар» романдалди тебрикна. Даггиздин 1934-йисан пландик адан «Гуьл-Пери» поэма ва В. И. Ленин кьена цІусад йис тамам хъуниз талукъ яз А. Фатахова В. И. Ленинад бахшнавай М. Горькийдин, Д. Бедныйдин, В. Маяковскийдин, А. Безыменскийдин, Н. Тихонован ва масабурун эсерар лезги чІалаз переводна гъазурнавай кІватІал квай.

Амма я «Гуьл-Перидин», я и кІватІалдин кьисмет чаз малум туш. Гъахъ лагъайтІа, Н. Ахмедован архивда А. Фатахован вичи урус чІалаз гафба-гаф элкълуьрнавай «Гуьл-Пери» поэмадин вири текст ама. Поэма авай тетрадал шаирди «Киров», «Двигатель-строй», «Чубандин мани», 1931-йисан анкетадани «Ивидин гел», «Октябрь», «Живедин дагълара» эсеррин тІварар кьунва. Гъелелиг абур жагъанвач.

А. Фатахов культурадин фронтдин галатун, акъвазун чир тахъай женгчи я. Ада лезги чІалал кІелдайбур, советрин девирдин авторрилай гъейри, А. С. Пушкинан, М. Ю. Лермонтован, И. А. Крылован, Н. А. Некрасован, А. П. Чехован, ва мсб., Дагъустандин бязи писателрин яратмишунрихъ галаз танишарна. А. Фатахова урус чІалай лезги чІалаз учебникар, программаяр, пособияр, партиядин, комсомолдин, художественный, хуьруьн майишатдин ва маса эсерар таржума авуна.

1933-йисуз Даггизди переводчикриз гайи характеристикада А. Фатахов «хъсан переводчик яз» гъисабна. Ада гъакІ Гъ. Гъажибековахъ галаз уртах яз «Эдебиятдин хрестоматия» (1933-1935-йисар, 1-2- паяр, 4-5 классар патал), «Эдебиятдин хрестоматия» (3-класс патал) ва вичи текдиз «Тимил савадлубур патал кІелдай ктаб» (1934) туькІуьрна.

1935-йисуз (март, апрель) А. Фатахова Дербентда «Балугъчийрин фронт» газетдин жавабдар секретарвиле кІвалахна. Гъа и йисан апрелдиз залан азардик шаирдин рикІ акъваз хъана.

А. Фатахов дуньядин гьерекарик гъавурда авай писатель тир. Вичин дерин акъулдалди ада лезги литература жанлу авуна, вини дережадиз акъудна, вич жегъил литератор яз ам 1920 - 1930-йисара пайда хъайи са бязи литературный группировкайривай рекъелай алудиз хъайиди туш. Сифте камарилай башламишна ада советрин литературада, искусствода халкъдин, социалист реализмдин асул фикирар хвена. Литературадин фронтда А. Фатахова фекъийрихъ, аллагъдиз ибадатзавайбурухъ, кулакрихъ, муьфтехуррихъ, дявекаррихъ, халкъдин гьерекардиз хаталу ксарихъ галаз къати женг тухвана. И фикир субутарун патал 1934- йисуз Дагъустандин писателрин съезддал (ам съезддин редколлегиядиз ва эхирдай Писателрин союздин правленидизни хкънай) А. Фатахован рахунай са кІус къачун: «Чи шиирдин гъар са цІар, художественный литературадин гъар са келима класдин душман ядай къуватдиз элкьуьрна кІанда...»

А. Фатахов къарай авай писатель тушир. Писателвал адаз тІебиатди ганвай пай тир, адан къастни вичин ялав халкъдиз паюн хъана. А. С. Пушкина урус, В. В. Маяковскийди советрин литературайрик гъихътин пай кутунватІа, А. Фатахова советрин лезги литературадик кутунвай пай гъахътинди я. Адан устадвал, бажарагълувал, алакьунар, машгъурвал и дережадиз акъатун, А. Агаева вичин «Алибег Фатахован яратмишунар» очеркда къейдзавайвал, «тек милли литературадин ва культурадин бинедал битмиш хъайиди туш. Абур арадиз атуниз урус литературади еке таъсир авуна». А. Фатахов вахтунихъ галаз бягъсина хъайи, адахъ галаз кам-камуна аваз феи шаир я. Адан яратмишунин гъар са цІар халкъ, хайи ватан патал, халкъарин дуствал, стхавал, яшайишдин гъахъвал патал кузвай рикІин са кІус я.

А. Фатахован яратмишунар къве патал пайиз жеда. 1928 - 1930-йисар ва 1931 - 1935-йисар. 1928 - 1930-йисар - А. Фатахован яратмишунар дигмиш жезвай вахт я. И йисара ада гзафни-гзаф аллагъдиз ибадатзавайбуруз акси, публицистикадин, критикадин очеркар, макъалаяр, шиирар, гъикаяяр, фельетонар ва масабур кхъена. Месела, «Ленин къена», «Саккони Ванцетти», «Дагъвидин руш», «Чнани хъвана», «ГъвечІи фельетон», «Тенкъид ва меслягъатар», «Магъсул аллагъди гудач - зегъметди гуда», «Артух фикир сиясат кІел авуниз», «Къурбан сувар», «Что хочешь, скажи» ва мадни. Ибурукай сад-къвед квачиз, муькуьбур 1930-йисан газетриз ва кІватІалриз акъатна.

«Ленин къена» шиир «ЦІийи дунья» газетдиз акъатна. А. Фатахова, С. Сулеймана ва чІалан маса устадри хъиз, В. И. Ленин вири дуньядин вождь, регъбер, къуват тирди къалурзава. Чехи Ленин къин инсаниятдиз хъанвай гуж, мусибат, агъузар тирди, «халкъдин чанда зурзун» гъатайди, и ван галукъайла мецер лал хъана», «гъинва Ленин лугъуз, цавар, чилер къекъезвайди», «партиядин рикІиз акъудна сагъ тежер хирер» лугъуз тистикъарзава. Шаирди фяле халкъариз инанмишвилелди эверзава: «Коммунист интернационалдин кІаник кваз адан весиятар къилиз тухуд чна».

"Дагъвидин руш» шиир сифте «ЦІийи дуньядиз» акъатнай. Шаирди гуьгъуьнлай адал кІвалах давамар хъувуна ва «Гъалибвилез» тІвар алай кІватІалдик кутуна. Шиирдин тІварцІи тистикъарзавайвал, ам дагъви дишегълидиз талукъарнавайди я, шаирди эсерда советрин цІийи инсандин къамат гузва. Чехи Октябрдин социалистический революцияди арадиз гъанвай советрин цІийи инсандин, советрин халкъдин образ А. Фатахова вичин эсерра художественный, общественно-политический рекъый устадвилелди ганва. Малум тирвал, дишегълидин образ лезгийрин фольклорда, революциядилай виликан поэзияда яратмишнава. А. Фатахован эсеррай чаз комсомолка, коммунист дишегълидин образ аквазва, обществода адан роль екеди я, ам социализмдин къурулушдин активный иштиракчи я. Гъавилай шаирди дагъви рушаз «эй азад тир къуш», «къарагъ, «азиз вах», социализм эцигун патал гъахъ куьнни цІийи жергейриз» лугъузва. Кесибар виш йисара

зулумдин зунжурра хъайи, гапурдин кланик эзмиш хъайи куьгъне яшайиш негъ авуналди, А. Фатахова социализмдин цийи девирдин девран къалурзава: гила майдан дагъви рушанди я, адаз гила «мектебни клуб, фабрични завод ачух я», «куьгъне эегьерлу, ктлай вахтар» амач. Шаирди эмирзава:

ЭкъечI майдандиз
Зегъмет аслан хъиз,
Чи зегъметчияр са хизан я.
Цийи майишат,
Къведай жемят
Чун сад хъана расна клан я.

«Саккони Ванцетти». Н. Сакко ва Б. Ванцетти рабочий-революционерар я. Абура къведни Италиядай я, Америкадиз куьч хъанвай ва ина рабочийрин революционний гьерекатдик экечIнай. Дуньядин зегъметчийри Н. Саккодинни Б. Ванцеттидин тереф хвенатлани, США-дин судди абуруз тапан тахсирар кутуналди къиникъин жаза гана. А. Фатахова и шиирда «сив ахъайна пехъи кицI хъиз акъвазнавай» Америкадин империализм, «зегъметкешрин иви хъвазвай залумар», гунагъсуз къагъриманар телефзавай буржуйрин чиркин къастар, «ивидинни черпелвилини гуьгъуьна авай алчахар» русвагъзава. Н. Саккодини В. Ванцеттиди залумриз гардан кларзавач, абуру эхир нефесдани руьгъдин къуватлувал квадарзавач.

1930-йисуз шикилрал безетмишнавай «Надинж аялар» тIвар алай ктаб акъатна. Шиирдалди кхъенвай и гыкаядин сюжет простойди я. Авторди клелдайдаз хуш къведай келимайралди къудкъад йисан яшда авай Пери-къаридин минтIикъвал, вичихъди чабаламишун ва адаз кар къур бицIи КларицIидинни Къенберан женжелвилер къалурзава. Периди вичиз авай къуд-вад вечеркай агъваз мух гуз какаяр клватIна. Идакай хабар хъайи КларицIиди вичин дуст Къенберни галаз къаридиз кар къуна: Пери тамуз фейила, «пацанри» вири верчер тукIуна къажгъандик кутуна. Къаридиз яргъа амаз клвалин гурмагъдай акъатзавай гум аквада. И гьал акур Периди гъарай-эверзава. Куьмекдиз атай къуншиди агалнавай раклар хана ва «пацанрин» япар акъажна. Сельсоветдини аялриз тербет хъурай лугъуз, ибурун диде-бубайрал жерме илитIна. Гыкаядин чIал, тек-туьк нугъатдин гафар гьалтзаватлани, А. Фатахован вири эсеррин чIал хъиз, регъятди, цIалцIамди, маналуди я. Гыкаяда са шумуд касди иштиракзава. (Пери, КларицIи, Къенбер, Алимердан). И гыкаядик махуниз ухшар лишанарни ква: мах хъиз башламиш жезва, вакъияяр, шейэр екез къалурзава, махара жедай ибараяр ишлемишнава. («Хъана къван, хъанач къван са къари; «какайривди къарид клвал ацIанва юкъвал къван», «хабар гун за квез никай къуншид гада КларицIидикай»), 1931 - 1935-йисара А. Фатахован эсеррин къадар, устадвал артух жезва. Адан яратмишунрин тематика гегъенш жезва. Вичин зсерра ада феодально-патриархальный амукъайрин дувулар къурурзава, виликдай ва гила дишегълидин уьмуьр, хуьрера колхозар тешкилун, культурный революция тухун, индустрияламишун, дявекарар русвагъун ва масабур къалурзава.

А. Фатахован герояр кесибрин рухварни рушар я. Абурун рехъ къекъуьнар авайди, амма гележег бахтаварди я, абура революциядин, граждан дяведин женгерай, дявекаррихъ, классовый душманрихъ галаз хъайи цIаярай-мурцарай экъечIзава ва ахпа укIуь-цурудан гъавурда авай инсанар яз социализм тукIуьрунив эгечIзава. Ибура Риза («Риза»), Аслан («Газет»), Жафер, Сефер («Вубадин веси»), Магъамад, Гуьлназ («КъатI-кIатI авур зунжурар»), Гуьл-Пери («Гуьл-Пери») ва масабур я.

1931-йисуз А. Фатахова «Вач, югъур хъуй, куьгъне уьмуьр» шиир кхъена. Шиирдин сад лагъай паюна шаирди куьгъне уьмуьрдин, къвед лагъай паюна советрин цийи уьмуьрдин образ гузва. Цийи уьмуьрди куьгъне уьмуьр тергна, халкъдиз азадвал яратмишна. Гъар

строфадин эхиримжи цIарце существительнине прилагательное «куьгъне уьмуьр» тикраруналди шаирди куьгъне уьмуьрдиз лянет гузва, миллионрин мецелай шиир ихьтин цIараралди акьалтIзава:

Бес я, бес я, бес я, бес я!
Им чи миллионрин сес я!
Им ви лап эхир нефес я!
Вач, югъур хьуй, куьгъне уьмуьр!

А. Фатахован эсеррин тIварарни гъа эсеррин мана ачухаруниз даях я. Ихьтин эсеррикай сад «Комсомолка» я. Комсомолка цIийи гаф я, цIийи инсан я, активистка я, ам обществодихъ галаз санал вилик физва. Шаирди комсомолкадин шикил гъевесдалди чIугзазва. «Къилик кутIуннавай яру ягълух комсомолка жегьил рушар, дуьз тир рекьин кIани вахар!» гафаралди шаирди уьмуьрдин гурвал, хушбахтлувал, азадвал, барабарвал къалурзава; адан къаст вад йисан план къуд йисуз таммарун я, социализмдин бине, гигантрин яру уьлкве расун я.

И шиирдани къве къарши тереф ава: куьгънеди ва цIийиди. Алатай девирдихъ А. Фатахова «куьгъне» эпитет гилигнава: «куьгъне вахтар», «куьгъне уьмуьр, куьгъне гьалар». Лугъун хьи, «Комсомолка» шиирда кар алайди им туш. Кар анал ала хьи, комсомолкаяр итимрихъ галаз барабар яз «шадвилелди, гIар фронтдиз хкажна къил» экъечIун я. Гила женгинин майданни дегиш хьанва - гила женг «ракъухъ галаз» я. Шаирди кхъизва: «Гила амач куьгъне вахтар. Чи дявекар я гила ракъар». Шаир гъевеслу я, адан гъевес шиирдин цIарарани гьатнава, и гъевес дириди я, вад йисан план зарбачивилелди къилиз акъудун я. Ватандин жегьилвал, комсомол рушарин жегьилвал шаирди жуьреба-жуьре эпитетралди ачухарзава: «азад тир яру уьлкве», «агъзурралди устад пацар», «зегьметчи папар», «жегьил рушар», «дуьз тир рекьин кIани вахар», «большевик жегьил рушар», «чи комсомолкаяр жегьил». Пятилеткадин темп къалурун патал А.Фатахова жуьреба-жуьре рифмаяр жагъурзава:

гтуумм-гум,
зарбачияр - рушар-вахар,
алчах сегъне - гайи гуьлле ва мсб.

Зегьметдин гъа ихьтин йигинвал, гъевеслувал «Кустарка» шиирдизни хас я. Ам 1933-йисуз кхъена ва шаирди Ахцегьрин халичаяр храдай артелда авай дагъви дишегьлийриз бахшна. Сад-садаз къарши приемралди А. Фатахова куьгъне ва цIийи хуьруьн къамат гузва. Куьгъне хуьр «агъзур сарин зулумдинни мичIивилин чиркин пацак акьалт хьана сефил чинал вагъшивилин асрийрин цак; чил хъиз винел кIеви хьана иви чIур хьайи гъурадин як» зегьерламиш хьанвай. ЦIийи хуьр - им «саввилелди, гьил- гьилеваз дуьньяд(ин) винел такур хьтин азад уьмуьр...» къурмишзавай хуьр я. Шаирди хкъанавай гьар са художественный такъатди шиирдин идейно-тематический метлеб ачухиз, вилиз аквадайвал, жув гъа кардин иштиракчи хъиз, къалурзава. Фатахова милли поэзияда эверунин къайда вилик тухвана. Адан шаирвилин устадвал артух жезвай, ада советрин урус ва маса миллетрин литературайрин тежрибадикай менфят къачузвай, виридалайни адаз В. Маяковскийдин таъсир екеди тир.

«Вад йис - къуд йиса» шиир залан индустриядин эцигунрикай я. Идаз ухшар шиир В. Маяковскийдизни ава - «Первый из пяти». Маяковскийди хъиз, вичин шиирдикни эмирдин, къуватдин интонация кутуналди А. Фатахова индустрияламишзавай советрин уьлкведи кьизгъин гьерекат къалурзава. Шиирдин гьар са ибареди, цIарцIи и гьерекатдиз эверзава. Лирический геройди, ватангьлийрин эверуни («Зегьметчи халкъар! Къачу ири камар..., ягъ уьткъем, я гужлу гьилер», «цIай ягъ, курай») абур руьгьламишзава. Шиирда

къве кас ава: лирический героини рабочий. Рабочийдин тIвар къунвач, ам умумиди, халкъдихъ галаз сад хъанвайди я, ам вири шиирдин бинеда ава. Ингъе шиирдин сифте:

Ягъ! Ягъ! Ягъ!
Яда чна уьткъем!
Къизмиш хъурай,
Курай,
Куз-куз
Гъавайриз чукIурай
Жкатдай гъар са цIелхем!

Гъамиша гъерекатда авай вахтунни гъар са касдик, гъар са шейиник гъерекат кутазава. Куьгънеди кузва, чкIизва, промышленностдин карханаяр эцигзава, анра кIвалах ргазва. И шартIара къилинди виридан гъерекат я, «садни, са касни, бейкар кIарасни чи жемиятдин къене тамукърай йигъи». Ихътин виридан гъерекатди «цIай» арадал гъизва ва и «цIай» авай-авачирди кана алугун патал ваъ, анжах гъар пата заводар, фабрикар, мяденар, шахтар хкаж хъун патал, агалкъунриз фин патал я.

Маяковскийди хъиз А. Фатаховани цIунни ракъун образ гузва. «ЦIай! ЦIай! ЦIай! Гъар пад цIай!», «Ягъ! Ягъ! Ягъ!» ибарайри къуд пата, на лугъуди, цIайни гум тунва, амма им поэтический образ я, сад лагъай вад йисан, социализмдин эцигунрин гъайбатлу образ я. Гъвечи я шиирдин сергъят гуьтIуьди туш. Шиирдин саки гъар са цIар халкъ чIехи эцигунрал гъевесламишзавай лозунг я. Шиирдин гъар са цIарцIин гужлу ва хуш сес сад хъиз къуватлу я, и къуватни жуьреба-жуьре поэтический фигурайри мадни йигинарзава. КIашунин, цIун образар авайди хъиз, и шиирда вахтунин образни ава. Ибур вири сад-садал аруш хъана, битав са образ - социализмдин эцигунрин образ яратмишнава. А. Фатахован яратмишунра хейлин чка культурный революциядин темади къазва. И тема гъам адан поэмайра, гъикаяйра, «КъатI-къатI авур зунжурар» романда, гъамни адан шиирра гегъеншдиз гъялнава. «Медени аскер», «Медени гъужум», «Дяведа» шиирар са месэладиз - культурный революциядиз талукъбур я. Тема сад ятIани, гъам ачухарнавай поэтический такъатар жуьреба-жуьре я. «Куьгъне» эпитетдалди анжах шейинин куьгъневал къалурун бес жезвач, идан метлеб екеди я. И ва маса эпитетар ишлемишуналди А. Фатахов умуми образдилаи конкретный образдал элячIзава. И гаф ада жуьреба-жуьре ибарайрихъ галаз ишлемишзава, алакъада твазва ва конкретный шикил къалурзава: «куьгъне йикъар», «куьгъне никни, какадарнавай буш чилер», «куьгъне зегъерлу, ктIай гъал», «куьгъне уьмуьр», «куьгъне шартIар», «тергин чна куьгъне гъалар («Медени аскер» шиирдай).

А. Фатахован эвер гунриз зегъметчи халкъ гъевеслу гъерекатдик кутадай къуват ава. Эгер «Ягъ! Ягъ! Ягъ!» гафар рабочийдин ракъун гъилерин къуват къалурунин такъат ятIа, «Медени гъужум» шиирда ихътин эвер гунри, алава яз, уьмуьрдин къуват, гъерекат къалурзава. Са бязи шиирар ихътин эвер гунралди башламишни жезва, куьтягъни. «Медени гъужум» шиирдин строфа «Вири! Вири! Вири!» гафаралди башламиш жезва ва В. И. Ленинан «КIела! КIела! КIела!» гафаралди акъалтIзава.

Анжах «вири» гаф шаирди са шумудра ишлемишнава. Идалди шаирди виш йисара агъавал авур мичIивал терг авуниз виридаз эверзава. Шаирди эмирзава, буйругъзава: «Ша! Ша! Ша!», «Сад ийин зарб къанни садаз!» Шаирдиз чизва: им партиядин эвер гун я ва «большевик хъиз мягъкем хъун я», «чIехи регъбер партиядиз дуьз гаф гун я».

«Дяве» шиир икI башламишнава:

«Гурум... м...гуг... г... г... румм... гом... м...» Ина вири гъерекатдик ква: туп, гуьлле, газ, паровоз, танк, аэроплан. Ибур чеб-чпе акъаз, дере-тепе куз, цIай къаз, душмандихъ галаз къати дяве физва, вилик квай, акатай герексузди, вилик финиз къецI гузвайди, энгеларзавайди тергзава, адан чкадал цIийидаз рехъ гегъеншарзава. Шаирди успатзава: «И дявени дяве туш чаз, инкъилабдин сувар я».

А. Фатахован эсерра, В. В. Маяковскийдин эсерра хъиз, чӀехи чка ракӀинин образди къазва. РакӀинин образ - им шаирди хранвай социализмдин образ я. Вири тӀебиат адан эсерра ишигӀдик ква. Месела, «Рекъерин зарбачияр». И шиирдин бинеда гъакъикъатдин шикил ава, ина шаирди куьгӀне гъакъикъатдин чкадал цӀийиз туькӀурнавай гъакъикъат къалурнава. Шиирдин тӀварцӀи лугъузвайвал, ина рекъер, муькӀвер расзавай зегъметчияр рекъерин зарбачияр я. Абуру рагар падпаззава, гегъенш рекъер расзава, вучиз лагъайтӀа абур «лазим я а къадар, гъикъван лазим ятӀа чандиз иви къекъведай даматарар».

Зарбачийрин везифаяр гзаф я, абурукай сад «гъуьлуьн къерехдила дагъдал, дагъдай дагъдиз, дагъдила тӀулал» рекъер расун я, гъикӀ лагъайтӀа «къенин юкъуз рекъер тахъун, четин хъунухъ финиф- хтун, большевикд(и) хъиз къайгъу тавун - им язва душманд гъиле яракъ вугун, вилер аваз фир рехъ такун!»

Вичин са жерге эсерра А. Фатахова халкъдин бахт патал, дуствал, рейсавал патал женг тухузвайбурун образар ганва, империализм беябурзава. Месела, «Инкъилабчидин къиникъ», «Саккони Ванцетти», «Европадин жаллатӀриз», «Чинани ана», «9-январдиз», «Дяве».

«Европадин жаллатӀриз» шиирда А. Фатахова халкъдин иви хъвазвай, «север хътин куьк хъанвай зилияр», «ивидинни черпелвилин гуьгъуьна авай алчахар» русвагъзава. Шаир инанмиш я: «цӀийи пагъливанар» жеда ва абуру зегъметчи халкъдихъ галаз девлетлуйрин гъахъ-гъисаб ийида.

Девлетлуйрин гъахъ-гъисаб ийизвай кас-революционер къалурнавай шииррикай сад «Инкъилабчидин къиникъ» я. Революционерди жегъил йисарилай башламишна вичин уьмуьрдин эхирдал къван халкъдин азадвал патал женг чӀугуна ва ам душмандин гуьлледик ярх хъанатӀани, адан баркаллу тӀвар, гъерекатар дуьньяда амукъда, «пролетар инкъилабдин къати цӀайлапан» дуьньядиз михъиз чкӀида.

«Чинани ана» къве паюникай ибарат гъвечӀи поэма я. Сад лагъай пай «Чина, СССР-да» - им социализмдин эцигунрикай, вад сан план агалкъунралди фад тамамаруникай ийизвай шаирдин лирический суьгъбет я. Къилин образни - им вири Советрин Ватандин образ я, «азад тир азадвилин яру уьлкведин» образ я. Шаирди тестикъарзава: «Гъукуматдин иеси я виликан лукӀ, къенин йикъан яру фяле». «Гъукуматдин иесиди» вижесузди тергзава, цӀийи хъийизва, «чи азад тир жемиятди эцигиз социализм».

Поэмадин къвед лагъай паюна «Ана, капиталист уьлквейра» суьгъбет капитализмдин уьлквейра авай гужарикай физва: ина агъзурралди гишин, мекъи инсанар кӀвалах, фу, партал авачиз бейкар я. Мекъи, гишин халкъди наразивал ийизва, абуру къати дяве ийизва. Шаир инанмиш я: «Гъалиб жеда гъар чкада, гъар уьлкведа пролетарар!»

Малум тирвал, Дагъустандин халкъарин литературайра проза поэзиядила жегъил я. Лезги литературада прозадин бине эцигайдени А. Фатахов я. Адахъ «Риза», «Газет», «Бубадин веси», «Лянет» тӀвар алай машгъур гъикайрилай гъейри, прозадин маса эсерарни ава. Месела, «Чнани хъвана», «Магъсул аллагъди гудач - зегъметди гуда» ва масабур.

ЦӀийи девирдин образ тамамдиз хурун патал поэзиядин такъатар бес жезвачир, и девирди гегъенш сергъятар истемишзава. ЦӀийи девирди цӀийи инсандин къадар-къисмет дериндай къалурун патал А. Фатаховаз проза герек тирди чизвай. Ам лирикадин шииррилай прозадал, поэмайрал, шиирралди кхъенвай романда атана.

«ЦӀийи дуьнья» газетдин куьмекдалди А. Фатахова маса шаиррихъ ва писателрихъ галаз санал Коммунистрин партиядин, Советрин гъукуматдин чӀехи идея халкъдив агакъарзава. «Газет» тӀвар алай маналу, дерин эсерда писателди ганвай образрай куьгӀне ва цӀийи уьмуьрдин векилрин арада физвай къати женг аквазва. Аслан активный комсомолец - селькор я, ада колхоздиз зиян гузвай, ам чӀуриз алахъзавай Шидибег, Нурмет, фекъи ва масабур «ЦӀийи дуьньядиз» кхъей вичин макъалада беябурзава. И къве къуватдин, кулакӀринни колхозчи лежберрин, арада авай къати аксивилер, душманвал писателди художественный такъатралди еке устадвилелди къалурзава. Душманри гъикъван женг тухванатӀани, къисасар вахчуз алахънатӀани, абурун къадар-къисметдин эхир жезва,

деветлуйри агъавал ийиз хъайи виликан хуьруьн чкадал колхоз тешкилнавай бахтавар хуьр арадиз атанва.

А. Фатахован героярни, автор вич ва адан Ватан хъиз, жегъилбур я, Ватандин иесияр я. И жигъетдай Ризадин гафар фикирдиз хкин: «За гъамишанда лежбер закай жедач, фяле закай жедач, конторда кхъинар ийирди закай жедач, машинар гъалдайди закай жедач лугъуз фикирдай. Инсанрикай вири жеда, эгер гуьгъуьнал кас хъайитIа. Гуьгъуьнал чи гила Советрин власть ва Коммунистрин партия ала. Абуру вири зулумдик квай алемдиз инсанвиллиз рехъ къалурна... Виридалайни важиб тирди кIвалах авун, зегъмет чIугун, ашкъидалди ва къуватдалди яракъламиш хъун я, герек, акI кIвалахна кIанда хьи, зегъметдин бегъер хкуналди, тIуьналди, маса гуналди куьтягъ тежен, ктIай хуьруьн чкадал хъсан цIийи, шегъердин формадин хуьр расин, кIелин, чирин...»

«Риза» гъикая, хейлин маса эсерар хъиз, школадин учебникра, хрестоматийра гъатнава. Гъикаядин къилин геройдин тIвар умумиди хъанва.

А. Фатахован яратмишуна прозани поэзия сигъ алакъада ава, абурун къилин темани революциядилай виликан ва социализмдин девир я. Адан эсеррин арада и жигъетдай чIехи чка поэмайри ва шиирралди кхъенвай романди къазва.

Малум тирвал, 1931-йисан июлдиз А. Фатахова вичин сад лагъай «Зарбачи Гъасан» тIвар алай поэма куьтягънай.

Критикади поэмадиз еке къимет гана. Э. Капиева «Зарбачи Гъасан» поэмадин къетIенвилер вичин «Дагъустандин литератураяр вилик финин асул девирар» макъалада ачухарнава. «Зарбачи Гъасан», - кхъизва Э. Капиева, - гегъеншдиз машгъур авуниз ва маса чIалариз элкъуьруниз лайихлу эсер я. Им ДАССР-дин пролетаррин поэзиядин еке агалкъун я» .

Поэмада гьерекаатар вилик финиф йисан къуд вахтунихъ галаз алакъада ава: и гьерекаатар гаталай гаталди къиле физва ва абур шаирди тIебиатдин шикилрихъ галаз устадвилелди хразва.

Поэмада А. Фатахова рабочий класс арадиз атун, яни социализмдин шартIара дагъви лежбердикай рабочий хъунин рехъ, къалурнава. И рехъ, гъелбетда, Гъасанан уьмуьрда регъятди туш. Фатахован Гъасан гьерекаатда ава, ам заводдихъ галаз чIехи жезва, вилик физва ва лигим жезва, адан фикирар гегъенш жезва, къастар - чIехи. «Буш дереяр», «гегъенш чуьллер» акурла, Гъасана фикирзава:

- Тракторар кIандай иниз! –

ТIуб туйкIуьрна къалана.

- Къулан вацIун ширин ятар

И чуьллериз чкIайтIа,

Вишералди тракторар

Геллегъ-геллегъ гъатайтIа,

Дугъриданни хушбахт жедай

И кесиб тир чи халкъар...

Поэмадин дибда авай агъвалатарни гъакъикъатдинбур я. «Дагъустандин Огни» заводда сифтедай чара уьлквейрин пешекарар гзаф авай. ЧIуру къастаралди, капитализмдин къайдаяр эцигиз кIан хъуналди абуру шуьше цIурунин планар тамамаруниз манийвилер гуз, кIвалах энгелариз хъана, рабочийриз шуьше гъазурунин тегъерар чирзавачир, зегъметдин дисциплина чIуру гъалдиз атанвай. Рабочийрини, ибуруз акси яз, митинг кIватIна ва къецепатан пешекарар галачиз чпи-чпис шуьше гъазурунин къайдаяр чируниз эвер гана. Заводда хъайи четинвилер, рабочийар гъевесламиш хъунухъ, зарбачийрин гьерекаат, планда авай хъалхъам ацIурун патал парторганизацияди чIугур зегъмет А. Фатахова устадвилелди къалурнава. Поэмада социализмдин карханайрихъ галаз рабочий классни жанлу жезва, хкаж жезва. Колхозда зарбачи хъайи Гъасан заводдани рабочийрин селдик экечIзава, адан савадлувал артух жезва, ам партиядин жергейриз гъахъзава.

«Зарбачи Гъасан» поэмада хъиз, «МТС» поэмадин дибдиз къачунвай темани рабочий классдинни хуьруьн зегьметчийрин арада авай дуствал я. А. Фатахован эсерра хуьр галачиз шегьер, шегьер галачиз хуьр авач. Поэмадай аквазвайвал, суьгьбет лирический герой вичин юлдашарни галаз МТС-диз атуниз, механизаторри йифди-югъди чӀугвазвай зегьметдиз, абурун дуствилиз талукъ я. Поэмада яшайишдин гьерекатар геройрин рахунралди ачухарзава. И рахунри поэмада важиблу чка къазва ва А. Фатахова виликан лезги поэзиядиз хас тахъанвай и адетдикай, тӀебиатдин шикилар жумартдиз гуникай гегьеншдиз менфят къачунва. И рахунарни механизаторринни гьабурал къил чӀугваз атанвай мугьманрин арада физвайбур я. Ибурни къуру, "буш рахунар туш, абурай колхоздин уьмуьрда МТС-рин роль, халкъ авадан хьунухъ, колхоздин уьмуьрдин артуханвал ва куьгьне сегьнедин агъузвал, мичӀивал аквазва. Поэмадин метлеб ачухаруниз ана устадвилелди ишлемишнавай художественный такьатри куьмекзава: «тракторрин гьар куьтенди къазуниз виш саран зулум», «абурун гьар хци макъуни мичӀивилай акъудиз гум», «девлер физвай къазуниз йиф», «виш йисарин ктӀай уьлкве чӀулав палчухрай акъудун».

Къаншарвилини, гекъигунини приемралди А. Фатахова куьгьне ва цӀийи гьакъикъатдин шикил гузва. Шаирдин «вири халкъди къуз цадайла, куьне вучиз йифиз цада?» суалдиз механизаторри жаваб гузва- «...вири халкъди къуз цадайла, вири йифиз ксудайла, и ваз аквазвай чуьллер...» баябан тир, абуруз тракторар акурди тушир, абур къараткенламиш хъанвай, анра виш йисарин патахъ туьрез ликъ-ликъралди къекъевезвай. Зегьмет чӀугвазвайбур кесибар тир, кеф чӀугвазвайбур - девлетлуяр. Гила, советрин девирда, «чна цазва коллективриз, атанвай цӀийи рекъиз».

Поэмадай «дуст», «дуствал», «юлдаш» гафар гьалтзава; и гафарин метлеб къетӀенди я, вучиз лагъайтӀа им колхозникрин, рабочийрин-механизаторрин ва интеллигенциядин арада авай цӀийи алакъа я, им «сад вирибур патал, вири сад патал» лагъай чӀал я. Якъин тирвал, 1934-йисуз А. Фатахован шикилрални безетмишнавай «Дагъларин разведчикар» тӀвар алай поэма ктаб яз акъатнавай (адан титульный листинал «аялриз гьикая» кхьенва). Поэмадин бинеда дагъларин девлет ахтармишзавай, им халкъдин къуллугъдиз элкъуьрзавай советрин разведчикар ава. Абурун баркаллу зегьметди, тӀебиатдин шикилри кӀелзавайдан гьиссер гужлу ийизва, виликдай баябан, разведчикар атайла чан акъалтнавай дагъларин гуьзелвилел гьейранарзава. И эсердин къетӀенвилерикай сад адан герояр датӀана гьерекатдик хьун я; эсер вични мандиз ухшар я. Разведчикри рагар-тепяр тупӀалай ийизва, дагълариз техника акъудзава, абурун «бедендиз» турбаяр авадарзава. Эгер виликдай «къакъан бушлухра», «дагъларай дагъдиз лув гузвай кард» тиртӀа шад, гила советрин разведчикри, социализмдин гьакъикъатди дагълариз В. И. Ленинан идеяйрин ишигъ чукӀурна, «лал, биши дагъларин чкадал «советрин цӀийи дагълар жезва рагъ хьтин экуь», зарбачи фяледи, вири халкъди «хушбахт ийида чи яру уьлкве».

А. Фатахован цӀийиз жагъун хъувунвай гуьзел эсеррикай сад «Гуьл-Пери» поэма я (поэма и цӀарарин автордив Н. А. Ахмедова вуганай). Поэмадин тема Чехи Октябрдин революция жедалди ва советрин властдин сифте йисара дагъви дишегълидин къадар-къисмет я. Шаирди ина куьгьне ва цӀийи девирдин несил къалурзава. ЦӀийи несил - им Гуьл-Пери, сельсоветдин председатель, школадин, педкурсарин учителрин ва комсомолрин коллектив я. Куьгьне несилдин векилар фекъи, Теймур, Ак-Верди, Мегьамед ва масабур я. Поэмада иштиракзавайбур гзаф я, амма къилин гьерекат Гуьл-Перидихъни Нигерахъ галаз алакъалу я. Дидединни рушан къисметар къалуруналди А. Фатахова яланчи, темягъкар фекъидин, къве чин алай къаних, зулумкар Теймуран, зегьерламиш хъанвай явакъан Мегьамедан образар дуьздадал акъудзава.

А. Фатахован эсерра тӀебиатдин шикилри къетӀен чка къазва. ТӀебиатдин рангар, адан дегишвилер шаирди вичин геройрин гуьгъуьлрихъ галаз, умудрихъ, хиялрихъ ва гьерекатрихъ галаз алакъаламишзава. И поэмани ада тӀебиатдин къалабулух квай, тӀурфан акъалтзавай шикилдилай башламишзава. Ихътин шикил Нигеран, къурай, алугнавай пеш

хъиз хъанвай, куьмексуз, такъатсуз, кесиб хендеда дишегълидин къисметдихъ галаз алакъада ава. Кашани мекъери гъелекнавай Нигер чандин гъазада ава, амма адаз рекъиз кІанзавач: чан ширин я, вичин Гуьл-Пери нел турай. И чІавуз адан патав фекъи, стхаяр хуьруьнвиар къвезва.

Поэмада Нигеранни фекъидин рахунри еке чка къазва. Нигеран гъар са келима фекъидин рикІиз сухзавай жида я. Фекъидин образ - им умумиламишнавай, «гафар гуьрчег, амал чІуру» уюнбаздин образ я. Авторди поэмада и диалог еке устадвилелди кхъенва. Фекъидиз вичин наразивилер авуналди Нигера адан гъаясузвал, яланчивал, фендигарвал, вичикай чан алай гъар са шей икрагъзавайди дуьздал акъудзава. Вичиз акур дарвилер, ихтиярсузвилери, къансузвилери Нигеран вилер ахъайзава. Ам секин я, гила адаз куьмекдин лазимлувал авач. Адаз вичин ихтиярдин иесивал ийиз кІанзава, вични инсан тирди тестикъарзава.

Дидедин пеше халуд кІвале рушал гъалтна. Идан дидардизни, Нигеран дидардиз хъиз, сельсоветдин председатель акъатзава ва аялдиз инсафсузвилер ийизвай Теймураз туьнбуьгъ ийизва. Ингъе Гуьл-Периди сифте школа, ахпа райинтернат, педкурсар куьтягъна, вичин хуьруьз хтана ва цІийи хуьр туькІуьрунин женгиник экечІна. Классовый душманрин манийвилериз дирибашдиз таб гузвай, вичин кар жуьрэтлувилелди кбиле тухузвай Гуьл-Перини фекъидин фитнедик акатна. Поэмадин кьилин фикир - им душмандихъ галаз женг тухвай, куьгънечивилиз муьтІуьгъ тахъай комсомолка руш Гуьл-Перидин къамат къалурун я.

А. Фатахов гъвечІи эсеррилай эпический чІехи формаирал лиро-эпический поэмайрал, мадни лагъайтІа, шиирдал кхъенвай романда элячІна, имни неинки шаирдин вичин, гъакІ Дагъустандин халкъарин литератураирани чІехи агалкъун хъана. Граждан дяведин, къецепатан чапхунчийрихъ галаз хъайи, кулакрихъ, ругъанийрихъ галаз хъайи женгера халкъдин игитрин социализмдин гъакъикъатдин шикил тамамдиз чІугун патал чІехи эсерар: поэмаяр, повестар, романар герек къвезва. И жигъетдай «КъатІ-къатІ авур зунжурар» тІвар алай шиирдал кхъенвай историко- революционный роман А. Фатахован яратмишунрин гъуьндуьр я. Роман прозадин жанр я. Вичин и эсер шиирдалди кхъиниз, аквадай гъалда, Дагъустандин литератураира вини дережада авай поэзияди, А. С. Пушкинан «Евгений Онегин» романди таъсирнава.

«КъатІ-къатІ авур зунжурар» романда 20-25- йисан тарихдикай ихтилат физва, революционный халкъди пачагъдин зунжурар къатІ-къатІун, Коммунистический партиядин регъбервилек кваз социалистический гъакъикъат тестикъарун къалурнава. Романдин гъерекатар къаршивилин приемдалди ачухарнава, ина сад-садаз къарши къве къуват ава. Са патахъай, Магъамад, Иван, Гуьлназ, партиячейкадин секретарь Къурбан, Салман, Юсуф, рабочияр ва колхозникар-лежберар. Сифтедай ибур бедбахт, магърум, чпин яшайиш, ихтиярар патал алахънавай инсанар я. Абур уьмуьрдин четин «университетрай», классовый женгерай дирибашдиз экъечІзава, ахпа абур хуьре-шегъерда социализм туькІуьрзава. Ибуруз акси терефдал фекъи, полиция, Атлухан, Али, Мисри, Рустам, Мирзе-Бутай ва масабур ала. Романдин кьилин вакъияяр А. Фатахова Магъамаданни Гуьлназан образралди ачухарзава.

Магъамадни Гуьлназ кесибрин веледар я, абур къведни гъа агъур девирдин цІаярай-мурцарай акъатзава, абур сифте чараз, ахпа санал классовый душманрихъ галаз тухвай женгера лигим жезва. Магъамада шегъерда, Гуьлназа хуьре чІулав адетар, варлуяр негъзава, амма абурун къаншарда акъвазун патал и къве жегъил такъатсуз я. Шегъердин уьмуьрди, рабочийрин интернациональный дуствили Магъамадаз зулумдин дувулар жагъуриз куьмекна.

Советрин власть дагъларани тестикъ хъана, колхозар тешкилна. Магъамад сифте колхоздин председателвиле эцигна. Ада вичин викІегъвилелди, гъавурда авайвилелди, партиядиз, халкъдиз вафалувилелди колхоз патал халкъдин ихтибар мягъкемарна. Романда кьилин мана куьгъне хуьруьн къамат дегишарун, адан ериндал колхоздин хуьр тешкилун я, вучиз лагъайтІа колхоздин метлеб халкъ «дарвиляй акъатун», «кулакрин

пацукай, виш йисарин мичИвиликай хкатун» я. Магъамаданни Гуълназан дуствални, абурун муьгъуьббатни анжах са кардиз табий тир - имни хуьре классовый душман тергун, вад йисан пландин тапшуругъар таммарун я. Магъамадан фикирар гегъенш, къатІунар дерин я, ам колхоздин галатун тийижир къайгъудар я. Куьгъне хуьре гила кулакрин къармахрайкай азад колхоз тешкилнава, халкъ шад я:

Дагълар (ин) арада хъунч хъиз бине хъанвай
Лал ахвара къаткай гъа чи куьгъне хуьр
Элкъвена цІийиз Советри хайи
Хуьр хъана, тукІуьрзава цІийи уьмуьр.

А. Фатахова вичин куьруь уьмуьрда девирдин истемишунриз жаваб гузвай, къени чпин таъсирлувал хуьзвай къиметлу гзаф эсерар яратмишна. Шаирдин къамат, художественный уstadвал гъар са эсердай аквазва. Адет яз, адан поэмайрин, гъикаяйрин, повестрин, шиирралди теснифнавай романдин гъерекатар дагълух хуьрера башламиш жезва, цІийи несилдин векилар вахтунихъ галаз вилик физва, Вилик фин А. Фатахова социализмдин индустриализациядин карханайрихъ галаз, колхоздин майишатдихъ галаз алакъада твазва. Абуру чирвилер къачузва, цІийи, бахтатар аямднн идеяралди яракъламиш жезва ва чпин къуватар цІийи уьмуьр эцигуниз серфзава. А. Фатахован геройри «куьгънеди чукІур хъийиз, цІийи хъийиз», «ракъ ракъук, къван къванцик какадарна гилигиз», «азад тир азадвилин яру уьлкве» эцигзава.

А. Фатахован яратмишунрин метлеб къетІенди я, абуру чпел датІана кІелзавайбур желб авунин себебни ам я хъи, ада рикІел аламукъдай, цІийи гъакъикъатдин инсанрин тамам образар яратмишна, адан эсерар къени чи шаирриз, писателриз багъа чешне яз ама.

З.Бирембеков

СИФТЕ КАМАР
АТІАЙ КЪИМЕТ

Зегъметдин къар
Кхъин патал
Книжкаяр.
Бригадирди
КІватІ хъийиз,
Кхъиз гъана
Абуру авур
КІвалахрин къар.
И формада
Вилик ракъуз
Ава чи
Колхоздин крар.
Идалай вилик
КІвалах физвай
Маса гъалда,
Маса тегъер.

Чи душманри
Къачуз (а) вай
И къайдадикай
Хийир иер.
Тваз колхозчийрин
Арада
Чуьруькарни
Къайивилер,
Кутаз алахъна
Колхозрик
Душман кулак
Вичин эсер.
Доход пайдай
Нефесд къилиз,
Са къайдадал,
Виридаз сад хъиз,
КІвалах авурдини
Тавурди
Гъисабда къуна
Чир тийиз,
Са гъахъ - гъисабни
Авачиз,
Цларал лишанар ийиз:
Колхоздин кар
Югъ - къандавай
Зайифариз,
Агъуз вегъез.
Колхозчийрин
Гъевесарни
Хаз, къастунал
КІвалах тийиз....
Кулакрини
Цай чукІурдай
Гъар чкада,
Хуьруьз - хуьруьз.
Советрин
Ругуд лугъур
Съездди акъудна
Къарар:
Авур кІвалахдин
Къаралди
Гун виридаз
Зегъметд (ин) гъакъар.
Тайинарна
Юкъуз ийир
КІвалахд(ин) къадар.
КІвалахдин къадарни ери,
Гъисаб авачир
Гъар са кар
КІвалахдиз я
Еке азар.
Колхоз чукІур

Авун патал
Темпелризни
Кулакриз,
Я ам (а) сувар.
Ихътин къайда
Тадидаказ
Авун лазим язва
КукIвар.
Колхозчийри
Авур кардиз
АтIай къимет
Гунуги
Акваз - такваз
Хъсанарна
Крар вири.
Акъудзава
Чи колхозрай
Хаин тир
Кулакрин эсер.
Югъ - къандавай
Артух жезва
Чи колхозрин
Магъсул, бегъер.
КIвалахдайла
Дибдин усул—
Акъажунар,
Зарбачивилер,
ИкI гужлу жезва
Майишат,
Терг авуна
Куьгъне тегъер.
И кар чна
Къуна гъиле
Агалкъунрал
Тухуд къиле.
Тергда чна
Чи душманар
Гъар чкада,
Гъар са хуъре.
«Авайди туш
Большевикри
Къачун тийир
Гъич са къеле,
Душман тамир
Гъич санани,
КIеви ая
Гъар са сенгер»,
Акъадайвал
Душманд(ин) виле.

ВАД ЙИС — КЪУД ЙИСА!

Ягъ! Ягъ! Ягъ!
Яда чна уьтквем!
Къизмиш хъурай,
Курай,
Куз - куз
Гъавайриз чукТурай
Хкатдай гъар са целхем!

Цай ягъ, курай,
Гъавайра гум турай
Карханайрин къизмиш чатарай,
Виридаз акурай,
Ван хъурай
Ийир ванер ракъари.

Цай! Цай! Цай!
Гъар пад цай!
Авахърай
Зегъметдин гъекьер,
Цаяр къуррай, атурай
Чутхваррай ракъ!
Ягъ уьтквем,
Я гужлу гъилер!

Садни, са касни,
Бейкар кIарасни
Чи зегъметдин къене
Тамукърай йигъи!
КIватI хъана вири
Фабрик, заводра
Гуй вирида лепе!

Фабрикар, заводар,
Мяденар, шахтар
Хкаж хъурай гъар пата!
Электрикни трактор
Гъат авурай
Вири колхозра, совхозра!
Гъар са касди и дяведиз гъерекат!

И дяве!
Еке
Уьлкведин къене,
Вад сан план
Къуд (йи)суз тухун!
Азад хъанвай
Чи уьлкведа
Социализм
Эцигин!
Зегъметчи халкъар,

Къачу ири камар!
Агалкъунрай
Агалкъунриз вач...
МичИвилериз,
Хаин гъилериз,
Синифдин душманриз
Аман гумир!
Гудач!

Ягъ! Ягъ! Ягъ!
Яда чна уъткъем!
Гваз агалкъунар
ЭкъечI майдандиз!
Дуьньяда къекъуьй
Инкъилабдин цѐлхем!

ВАЧ, ЮГЪУР ХЪУЙ, КУЪГЪНЕ УЪМУЪР!

Шумуд виш сар хъана есир,
Винеллаз хушраканд(ин) къир,
Лугъуз тежез залан тир сир,
Азиятдик, куьгъне уьмуьр!

Миллионрал фяле, лежбер
Кадриз ви зунжуррай гъилер,
Авадариз накъвад селлер,
Эзмишзава, куьгъне уьмуьр!

Девлетлуйри къуна гьукум,
Кесиб яз гьакъункай магърум:
Къуд патахъай къамчи-зулум
Тир жагъирди, куьгъне уьмуьр!

Зегъметчи халкъ гишин, мекъи,
Язух гьалда туна вири,
Кумачиз са стIал иви
Къурурзавай, куьгъне уьмуьр!

Ви пачагъри, ви аллагъри,
Фекъи, кулак, пайгъамбарри,
Ви азандин лайлагъ(а)ри
Хам алажай, куьгъне уьмуьр!

Хозяинар, беглер, ханар
Хъуьтуьлдиз хуьз чпин чанар,
Алдатмишиз зегъметчияр,
Кефиник квай, куьгъне уьмуьр!

Кесибриз гур илим-эдеб
Язвай лап булдаказ себ,

Гьинвайд тир чаз са мектеб?..
Кабабзавай куьгьне уьмуьр!

Низ акунай са театр?
Кьуд патахъай алчахвал тир,
Мавгьуматни мичIивал тир
Аквадайди, куьгьне уьмуьр!

Низ акунай духтурхана?
Нин азардиз хъанай чара?
Алдатмишиз фалчи папа,
Йикъар фена, куьгьне уьмуьр!

Гьинвайди тир са муьгь, са рехъ,
Низ хъанай электрик экв,
Низ ганай пачагьди куьмек,
КтIана фей куьгьне уьмуьр!

Гьинвайд тир фабрик, завод,
Ни ганай трактордиз ход,
Гьинвай автомобиль «Форд»,
Лагъа на чаз, куьгьне уьмуьр!

Гьинвай ваз ракъун рекъер?
Гьинвай ваз цIийи шегъер?
Ацукъна ви винел типIер,
Бамишзавай, куьгьне уьмуьр!

Низ гъакъ авайд тир барабар?
Нин рикIеллайди тир папар?
Алатна са шумуд агъзур сар
Зулумдик кваз, куьгьне уьмуьр!

Гилад килиг цIийи рекъиз,
Чи шегъердизни чи хуьруьз,
Тазвани гъич са затI кимиз?
Килиг иер, куьгьне уьмуьр!

Къиляй-къилиз ягъиз лепе,
Ргазва чи яру уьлкве,
Мектеб, духтур, гъар са хуьре
Агрономар, куьгьне уьмуьр!

Хкаж жез аквазва кукIвар,
Гъар пата фабрик, заводар,
Азад я зегъметчи халкъар
Ашкъидалди, куьгьне уьмуьр!

Амач чаз пачагъ, гъакимар,
Ви кавхаяр, ви набар,
Терг авуна беглер, ханар,
Михьи(и)йизва куьгьне уьмуьр!

Ви мавгьуматди гайи зегьер,
Вуна чаз тур къацІай гелер,
Къвердавай къати жез селлер,
Тухузва куьгъне уьмуьр!

Зегьметчи итимар, папар,
Михьиз зегьмет чІугвар халкъар,
Сад яз гьакьиниз барабар,
Рехъ физва, куьгъне уьмуьр!

Расна уртах майишатар,
Уртахна алатар, мулкар,
Терг ийизва ви кулакар,
БарбатІ жезва куьгъне уьмуьр!

Чун азад зегьметдин къушун,
Чи метлеб куьгънед терг авун,
Социализм къурмиш авун
Чи гьилелди, куьгъне уьмуьр!

Амач герек чаз а вахтар,
Вуна гайи чІулав бахтар,
Ви пачагъар, ви геллегъар,
Бес я, хъана, куьгъне уьмуьр!

Бес я, бес я, бес я, бес я!
Им чи миллионрин сес я!
Им ви лап эхир нефес я!
Вач, югъур хьуй, куьгъне уьмуьр!

1931

ДАГЪВИДИН РУШ

Эй дагъвидин руш,
Эй азад тир къуш,
Къарагъ, гила майдан вид я!
Куьгънед ая пуч,
Зулуматдай акъучІ,
Къе вун азад дуьньяда ава!

Шумуд виш сара
Зулумд зунжурда
Агъзар авунай вуна.
Ви феряддин ван.
Эцигна дабан,
Пара дерин чухурра тунай.

Залум душманри
Хъвана куь иви,
Куьн гапурдин кІаник эзмишна.

Рахаз тагуз гаф,
Шумуд куьн гунагьсуз кьирмишна.

Къарагъ, азиз вах!
Коммунад рехъ яхъ!
Стхадилай пара клан я заз вун.
Бес я агъузар,
Фена ивид вацлар,
Ваз лайих я а къаз лянет гун.

Къенин къан метлеб,
Илимни эдеб
Гваз яракъламиш хьунухъ я,
Мектебни клуб,
Фабрикни завод
Гъамишалугъ ваз ачух я.

Гила амайд туш,
Я чаз кландайд туш
Куьгъне зегъерлу, ктлай вахтар.
Уьмуьр гъамиша
Кивале есир яз
Акъудай зегъметчи папар!

Къе итимни паб,
Хъана вири сад,
Гъар фронтда къати дявейриз!
Социализм
Эцигун патал
Гъахъ(а) куьнни цийи жергейриз!

ЭкъечI майдандиз
Зегъметд аслан хьиз!
Чи зегъметчияр са хизан я.
Цийи майишат,
Цийи жемят
Чун сад хъана расна кланда.

1929

ЕВРОПАДИН ЖАЛЛАТИРИЗ

Квез вуч ава, йифни, югъни
Сад хьиз физвай дилияр!
Датлана хъваз фяле халкъарин иви,
Север хьтин куьк хъанвай зилияр!

Агалтна ацукъна хъуьтуьл стулрихъ
Юкъвар шуькIуь... шумуд таватар галаз,
Музыкадин сесералди, агалдна гъилер гъилихъ,
Рюмкадалди кесиб халкъдин иви хъваз.

Са кьайдада физва куьн кьуьдни гад,
Кеф-кефиник кечирмишиз уьмуьрар...
Ажуз халкьдикай хабар гьич кьанни мад,
КлантIа агьзуррал кьирмиш хьуй факьирар.

Фяледин гьакь агьуз авун, кIвалахдин югъни виниз
Хьанва куь эсил кIвалах эсил кар.
Клан хьайитIа, гадриз агьзурралди фяле
куьчейриз,
Халкь тарашна кашал гьизвай угьрашар.
Хабар кьадач куьне эсиллагь фялейрин
гьалдикай,
Бейкарвили тIушунна уьмуьрдихь вил
галамачир.
«Буба, фу це лугьуз!» шехьдай аялрин
хурукай
Хкат тийир, кIвале недай са кьас фуни
авачир.

Куь аялар, лянет гайибур, цуьквер хьтин
хуьдайла,
Халкьдин аялар куьне гишила туна.
Бубаяр телеф авуна, дустагьриз гадарна,
Шумудни сад куьне етим авуна.

Кам вегьедач куьне полиция галачиз,
Кьурай чилел ивид кIусар алачиз,
Еке тир гуьлледин гужар гвачиз,
Зегьер квай газни бомба авачиз.

Ивидинни черпелвилин гуьгьуьна(а)вай алчахар!
Куь метлебар миллионриз чизва.
Гьиле кьуна яру гьаркьуь пайдахар,
Миллионар инкьилабдиз гьиз(а)ва.

Сабур ая, гьерекатди цIйи пагьливанар гьуй,
Квехь галаз гьахь-гьисаб чна ийида,
Зегьметчи халкь уях хьана кIватIал хьуй,
Гьа вахтунда куь кар лап хьсан фида.

ИНКЪИЛАБЧИДИН КЪИНИКЪ

Душмандин гуьлледик ярх хьана дяведа,
Жидадал эцигна залан тир уьтквем кьил.
Юлдашар акьвазна кьарадал жергеда,
Акьална кье вуна кьизмиш тир катран вил.
Уьмуьр даим азадвилдин геле (а)ваз физ,
Вири жуван кьуват халкьдин кардиз ганай.
Душмандин зарбайриз эслягь феряд тийиз,
Уьмуьрдин чIехи пай дустагьра кIанай.
Жегьил сарлай эгечIна эхирдал кьведал

Буржуадин зулум рикливай эх хъанач.
Яру пайдахд(ин) кланик шаддаказ ярх жедал,
Пролетар дяве душмандиз маса ганач.
Фабрик, заводрин, шахтарин ва мяденрин
Инкылаби лепейрин кыле (а)ваз фенай.
Дявейра акъвазна мягъкем яз вилик чи,
Кузвай экуь кызмиш вилер хъуьренай.
Дагълара, дерейра, гъуьлерилай гъуьлерал
Азад лачинди хъиз гъавайра ганай лув,
Фяле халкъдин азадвилин еке кардал
Кьулухъ чIугунач гъич санални вуна жув.
Гегъенш майданрал, куьчейра ва мягълейра
Яру пайдах къуьнел кьуна вун къекъвенанай,
Уьмуьр даим язух текъвез дявейра
Шумудра душмандал гъужумна вун фенай.
Чаз чида: рекьидач вуна кьур чIехи кар,
Амма михъиз дуьньядал гъалиб жеда,
Миллионрал лежбер, рабочий халкъар
Уях яз сад хъана ви геле(а)ваз къведа.
Чна ваз кьин къазва, чIехи игит юлдаш,
Вуна кьур чIехи кар аламуькдач чилел,
Чун мягъкем я, чир хъухъ, чан аламай кьван чал
Чна зулум тадач зеррени дуьньядал.
Ингье дагъларилай хкаж жез чIулав цифер
Гьерекатдал гьар са патаз чкIизва,
Миллионрив ацIана майданар, чуьллер,
Иви фейи рекъерай лепедив физва.
Вахт жеда кIир тийир чнани душманриз
Чи кIеви тир, давамлу пролетар гардан,
ЧкIида мукъвара михъиз и дуьньядиз
Пролетар инкылабдин кьати цIайлапан.
Душмандин гуьлледик ярх хъана дяведа,
Жидадал эцигна залан тир уьткъем кыл,
Юлдашар акъвазна кьарадал жергеда,
Акьална кье вуна кызмиш тир катран вил.

КИУЪД ЯНВАРЬ

Зулуматдин асаратда агажна,
Винел алай хамни михъиз алажна,
Муьгътежвили, гишинвили акIажна,
Халкъар гъахъсуз зулумра гьат хъана.
И гьал акур фялеяр ва паб-аял,
Кьалун патал чпин залан четин гьал,
Акъвазна кешиш Гапонан гуьгъуьнал
Пачагъдин кIвалерин вилик кIватI хъана.
Гьилера аллагъ, пайгъамбарар, хашар,
Зикир ийиз чIехи тир пачагъдин тIвар,
Гишин, мекъи, заваллу тир факъирар
Гьич ван тахъай гьелеквилек акатна.
Пачагъ гьич чкадилаини юзанач,
Зерре кьадар инсаф, муьруьват хъанач.

Залумдин гуьлле абурулай алатнач,
Шумуд агъзур факъирар кабаб хъана.

КОЛЛЕКТИВ МАЛДАРВИЛИН ПАТАХЪАЙ

Малдарвал чи
Амукъна ялгъуз,
Бегъер адан
Я лап агъуз.
И кардиз гъич
Фикир тагуз,
Пучиз малар
Йикъалай - къуз.
ТукГурд тукГваз,
Амайдини спекулянтриз
Маса гуз...

Малдар лугъуз
Эцигна тГвар,
Жанавурд хъиз инсафсуздиз
Тергиз малар,
Са куьнкайни
Такъаз хабар.
ЧГуриз икГи
Совет гьукуматди акъуд
авур къарар.

Тийиз малдиз
Лазим тир гьалда
Къуллугъар...
Экуьнахъ акъудиз малар
Яз нехирдиз,
Къуллугъдай вахт
Жедайд туш
Са факъирдиз,
Акъатдайд туш
Адан маларни эхирдиз.
Жеда гъар са
Калин далу
ТГвек - тГвек хъана,
Ягъайди хъиз
Гатун хару,
Шумуд къат хъуър
Вегъез кесиб
Калин хаму(ни).
Хадай дана
Гачалри къур,
Къвалар цГару,
Квак квай ич хъиз
Зайиф хъанвай,
Гъариб, чГуру,
Дана ян ам?
Хъурай адакай
Са агъу...

Кал ацада
Пакамахъни, нянихъни -
Йикъа къве сефер,
Чан... чан... лугъуз,
Гъавалат жез
Калел Гегъвер,
На лугъун кали
Гузвайди язва
Жевгъер... Нек яни ама?
Са капашда
Авай къван зегъер...
Идалди дуланмиш хъунухъ
Мумкин яни,
Я кІвал къени
Хъай(и) кас мегер?
Яцни гамиш,
Дана -барцІак
Ахъайда йиф-югъ чуъллериз.
Зарар гуда
Халкъдин къацариз,
НикІериз.
Я тахъайтІа
КІватІнавай калер
Векъериз.
КІвалахдайла,
Патахъ туърез
Акална маларин
Чан акъудда.
Галатна ацукъай
Малдин
Тумуник рипер
Кутаз хкудда,
Я ялна, ялна
Кесиб яцран
Япар алудда.
КІвалахар ийида,
Къулухъ аслан
Аквадайд(и) туш.
Ахпа гъайван
Турвакъар кутун тавунмаз
Агъвадайд(и)туш.
Нерай виниз
Гагъ твада гум,
Гагъ къаз акъажда
Яцран тум.

Иесидизни акъатиз гъекъ,
Гъекъед курум...
Мегер финни
И гъал яргъал?
ЧІурда эхир

Кесибдин кІвал.
ГатІан кьулухъ
Галамукъда викни
Малар гьалдай тІвал.
Акьада лап
Кесибд (ин) рикІе
Къати ккІал.
БалкІанрикай
Хийир къачуз
Жедай лежбер
Амайди туш,
Иниз хъсан шагьид язва
Вири эллер.
Хъсан гьунар
Акьудуня
БалкІанд(ин) кьуьнер
Туна сиве
Кило къведай
Залан кьенер...
Авайди туш
Жинс хъсанар
Ийидай уюн,
Таяр хада
Чурчул хьтин
КьелечІ, яхун,
ЦІай акьада итимд (ин) чанда.
Чехи хъай (и) ла
Йигай акьудай
Куьгьне ругун,
Уькуьс хъана
Чувал хьтин
Еке руфун.
Им дуьз яни
Мегер, халкъар,
Са зеррени
Инсаф тахьун,
Йифди - югьди
Гьайван (а) рин
Кьилер гатун?..
Хипер, цІегьер
Хуьдайд (и) туш
Садани иер,
Мекьивили, гишинвили
Терг ийида
Вири кІелер.
Ахпа самар тваз хамуна
Алдатмишда
Хипен вилер...
Вад хеб авай
Чубан халкъар
Истисмариз
Жеда серкер,

Гъавая нез
Чубан (а) рин
Зегъметд (ин) гъакъер.
Шумуд факъир
Хъуьтлуъз - гатуз,
Къуна юлдаш
Чпиз кицлер,
Ятахрани гуьнуькъара
Тухуз къаю
Къецил кIвачер.
Къачуз жеда серкердивай
Гуж - баладал
Тур - тур неклер.
Шузарризни
Хъуьтлуьн къаю
Акъудна хер.
Эгер къуьд кIеви хъайитIа,
Михъиз телеф жедайди я
Келер - хипер,
Къве чIар алай
Чуплах цегъер.
Малар хуьрд я,
Амма алаф...
Амайд (и) туш.
Алаф гъазурунин месэла
Эсиллагъ гъич
Чидайд (и) туш.
Къуьд кIеви тахъурай лугъуз,
Аллагъдиз ийида ялвар.
Къадай чка тахъун хъайитIа,
Кицлеризни жанавурриз
Я ама сувар,
Суьруьйриз еке
Азар!
Малдаррин рикI
АтIудай къар.
Къушчивал чахъ
Авайди туш,
Авайдални ацукъна
Байкъуш.

Къве кIек жеда
Къвед - пуд верчер,
Чпелни алаз
КъацI - къацI хъайи
Гачал кукIуш.
Им малдарвал
Туш, я зегъер,
КIандайди туш
Чаз адакай
Хъайи бегъер,
Им рикIиз я

Залан тир хер.
Бес я фейи
Азиятдин йикъар.
Са менфягъат
Къачуз тежез
Пуч авур къван
Хипер - малар.
Терг ийида чна гила
План авачир

Гъар са кар.
Чи метлеб я
ТуйкIуър авун
Еке малдар
Майишатар.
Вилик квай
Къанни цIусад -
Къанни
Цикъвед йисар
Йисар язва
ТуйкIуър ийидай
Малдарвилин коллективар.
И месэладин патахъай
Цекади акъудай
Къарар,
Къуна мягкъемдиз
Гъил - гъиле,
Тухуда чна
Чи партиядин
Къарар къиле!
Чаз чидайд (и) я
Большевикдин
Гъилин эсер,
Устад я ам
Гъар са кардин
Виридалайни хъсан, иер.
Авайди туш
Гъич са затIни
И къуватдиз табий тежер.
Адан гъиле
Ажуз язва
Цавар, чилер...
Партиядин ВКП (б)
Я чи гъакъикъатдин
Регъбер.
Чун - партиядин,
Партияни - чиди,
Ам чи сенгер!
Адан къарар
Къилиз тухуз
Гъазур я чун
Вири эллер.

ТуькIуьр и(йи)да
Чна гила
Малдарвилин
Коллективар.
КIватI авуна
Гьаниз вири
Чахъ авай кьван
Хипер, малар,
ТуькIуьрна
Хъсан гьяатар,
Гужлу некIедин фермаяр,
Нисини гьери
Рас ийидай гур заводар.
ИкI йисалай
Алатда йис,
Къени и(йи)да
Чна чи малдарвилин
Жинс.
Терг ийида куьгьнедакай
Амукъай ирс.
Малдарвал
Элкъуьрда чна
Гужлу тир карханайриз,
Якни, некни
Гудайвал уьлкведиз.
Ана чи зайиф майишат
Югъ - къандавай
Артух жеда.
Адан гьар са
Магъсулдарвал
Виш сефердал
Буллух жеда.
Емдин месэлани чна
Тадач кьулухъ.
Гужлу малдар
Майишат туькIуьрунин
Эвелимжи шартI
Гьам я,
Алафсузвал,
План тахъун
КIвалахдиз еке тир
Гьам я.
Чи синифдин
Душманд (ин) гьиле
Ам гужлу тир
Улам я.

КОЛХОЗЧИДИН МАНИ

Чи колхозчи
Зарбачияр,
Зарбунал ийиз

КІвалахар,
Тергда чна
Куьгъне тегъер,
Куьгъне къайда,
Куьгъне йикъар
Лугъуз гъужум
Из кІвалахал
Ийиз чилер
Зулар-зулар,
Акъалтна
Гугг... гурдин ванер
Къекъвез чиле
Тракторар.
Дигмиш хъана
Гъар са пата
Никни бустан,
Колхозд багълар.
Гъич аквадач
Буш дагъ, дере,
Къиляй-къилиз
Бере-бере
Яна хуьзва
Анра къеле
Чи колхоздин
Гур нехирар.
Иесисуз
Амукънач
Гила чи
Баябан дагълар.
КІандайди туш
Чаз къилдивал,
Чи колхозчи
Коммунарар,
Чан эцигна
Гъахъ кІвалахдал
Бегъемарда
Чна къур кар
Лугъуз, ягъиз
Зегъметд(ин) мани.
ИкІ физва
Йикъар, варцар.
КІевидаказ
КІватІал хъана
Колхозчийрин
Гъяркъуь къатар,
Тухуз къиле,
Советрин
Ругуд лугъур
Съезд(дин) къарар.
КІвалах физва
ИкІ, и тегъер,
Гъиз колхозри

ЦИЙИ БЕГЬЕР.
КІВАТІНА ЧПИЗ,
ЮЛДАШ КЬУНА
ГЬАР СА КЕСИБ
УРТА ЛЕЖБЕР.
ТАДАЧ ЛУГЬУЗ
ЧИ УЬЛКВЕДА
ВАД САН ПЛАНДИН
ЭХИРДАЛ
КІУС-КІУС ХЬАЙИ
НИКІЕР, ЧИЛЕР,
Я ЧІУРУ ТИР
БАЯБАН ЧУЬЛЛЕР.
ЧИ МЕТЛЕБАР,
ЧУН ФИЗВАЙ РЕХЪ
ФЯЛЕ СИНИФД (ИН)
ДУЪЗ РЕХЪ Я,
ЧИ ПАРТИЯДИН
ДУЪЗ ТИР, КЬИЛИН
ЦІАРЦІИ ЧАЗ
ГАН (А) ВАЙ РЕХЪ Я.
ЧАН ГУДА ЧНА
И ЦІАРЦІИЗ
ТУХУН ПАТАЛ
АМ (А) КЬИЛИЗ,
ГУДА ЧНА
КЬАТИ РУМАР
ЭРЧІИ, ЧАПЛА
САРСАХАРИЗ.
КЬИЛЯЙ-КЬИЛИЗ
КОЛЛЕКТИВДИН
БИНЕДАЛ (А) ЛАЗ
ТЕРГДА ЧНА
ДУШМАН
КУЛАКАР СИНИФ ХЬИЗ.
ЧУКІУРДА ЧНА АБУРУН
АТАН (А) МАЗ
ЧИ КОЛХОЗДИЗ
АТІАЙ КЬИМЕТ,
ТЕРГ ИЙИЗВА
ТЕМПЕЛВАЛНИ
ЧУЬРУЬКЧИВАЛ,
ГЬАР СА ГЬУЪЖЕТ.
«ГЬАР ГЬИ КАСДИ
ГЗАФ КАРДА,
ГЬАДА ГЗАФ
КЬАЧУДА
ЛУГЬУЗ, МАСА
КЬАЙДА ТУНА,
КІВАЛАХ ТИЙИРБУР
ЛАП КУДА.
АТІУЗ ГЬАР КЬУЗ

Алчах агентарни
Четинвилер
Тежер эхиз!
Чи зегьмет я
Азад зегьмет,
Бегьер гуда
Ада къалин...
Къуй хкаж хъуй
Ва абад хъуй
Чи социализмд (ин)
Майишат,
Чи эхир метлеб —
Коммунизм,
Чи зегьметдал
Рас ийида
Чна ам (а)!
КІвалах зул - зул
Колхозчийрив
Вугузва,
Гъар са касди
КІвалахдин къарал
Къачуда.
Колхозчийрив
Вуганва

КОМСОМОЛКА

Гум... м... м.. гумм,
грум... м...
акъалтна гум...
—Зарбуналди
гьерекатда, —
лугъуз, кІвахъиз
гьекъед курум,
Акъвазнава
дезгегъд къилел,
гуз душманриз,
къати тир рум.

Социализм
туькІуьрд чна!
— Чун я адан зарбачияр! —
Лугъуз къилик
кутІуннавай
яру ягълух

комсомолка —
жегьил рушар

Дуьз тир рекьин
кІани вахар...
И дезгегъ я
чи хай диде,
КІевиз къада

чна ам пролетар
халкъдин гъиле,

Ара датІуз
ишлемишда
чна ама,

Абад ийирвал
чи азад тир
яру уьлкве.

Вад сан план,
чи къуватрал
гъана иман,
агалкъунралди тухуда
чна кьиле,
Эцигуналди
чи уьлкведа
социализмдин
бине,

ТуйкІурд чна,
Садвилелди
гигантрин
яру уьлкве.
Чан эцигна,
Ленина чаз
къалай рекъе.

* * *

РикІел хуьда чна
фейи зулумдинни
черпелвилини
алчах сегъне,

Чи стхайризни
вахариз
куьчейра
гайи гуьлле...

Агъзурралди
къейи мейитар,

Дар куьчейрин
цлар кІане.

Гила амач
куьгъне вахтар,

Чи дявекар
я гил ракъар,

Шадвилелди
экъечІнава
социализмд
дяведиз

миллионралди
зегъметчи папар.

Чун, комсомолкаяр

жегьил,
Акъваздач чун
Чи жергейрин
майвайрикай
цИийиз гъайи.

* * *

Чун, Ленинан
рекъяй физвай
жегьил рушар,
Гъазур я чун
терг авуниз
куьгъне уьмуьр,
куьгъне гъалар.

Мектеб - клуб,
техника,
илимар,
Чи фабрикар, чи заводар —
Гъабур я чина
гуж - къуватар,
Виридалай гужлу
алатар,
лугъуз
Гъерекат ийида
Чи зегъметдин игитри,
Чун, большевик
жегьил рушар,
жеч чахъ лугъуз
маса къанун

идалай гъейри,
Агакъиз
амай къван
чи гъил.

Шадвилелди
экъечИда чун,
гъар фронтдиз
хкажна къил.

Жедач чун
душмандин вилик
гъич са вахтундани
сефил.

Гъужумда
чна илимдал,
кIелда чна
кIвалахни ийиз.
Агъзурралди
устад папар
гуда чна

хкаж жезвай
санайидиз.
Душманар чи
югъ - къандавай
жезва пехъи,
Абуруз жаваб яз
гуда чна
вишералди
теярачи.

теярачи. -самолет
ЛЕНИН КЪЕНА

Ван-сес амач, вири гъамлу, къил хура(а)ваз акъвазна,
Зулум пара екеди я, мецерни гъам лал хъана.
Секиндаказ юаз(а)вай гъуъл хътин са шикилда,
«Ленин къена» лугъуз, зайиф, гъамлу сесер ван хъана.

И мусибат хъана лугъун инсандин къиле ацакъдач,
Ихътин эх тежер са хабар лал хъайи мецъй акъатдач,
Душман къиникъ! Дугъри яни? Ви къармахдикай ам хкатнач,
Лянет хъуй ваз! Гъинизна на ам, куъз вуна чав вахкудач.

Лагъ на чаз: мад пара яргъал ян адан сефер?
Кабабмир на къати цѳун ялавдал чи рикѳер.
Мазлум халкъдин чанда зурзун твадай и эзер,
Гуниз вун гъакъван ашкъилу ян мегер?
И хабар михъиз дуъньядин кесибриз ван къведа,
«Гъинва Ленин» лугъуз цавар, чилер къекъведа.
Эй азиз, къагъриман Ленин,вун хъша ман лугъуз шеда.

Рагъ акѳана, акъалтна чѳулав цифер...
Партиядин рикѳиз акъудна сагъ тежер хирер.
Чѳур авуна фяле халкъдин шад тир гъелер,
Къил гана майдандиз атай и тегъер.

Фяле халкъар, квез теселли гуда за,
Шумудни са миллионар чахъ гала.
Коммунист интернационалдин кѳаник кваз,
Адан весиятар къилиз тухуд чна.

Дугъри я, са гзаф чѳехи пагъливан къе квахъна чи.
Адан весиятар хуъз мягъкем тир гъулдан хътин
Амаз(а)ма чи Коммунист партия
Ва къуватлу ракъун гъилер куъ.

1929
МЕДЕНИ АСКЕР

Хъунухъалди
Медени
Аскер,

Жергеяр
Чи кІватІна
Иер,
Тергин чна

Куьгъне гьелер,
Бес я чна
Хъвайи зегьер,
Сад ийин зарб
Къанни садаз,
Инкъилабда
Дуьз тир везифа
им я чаз.
Эцигна тІвар
Медени аскер,
Гьалда чна
Ленина чаз
Къалай рекьер,
Илимлу ийида чна
Чи уьлкведин
Азад эллер.
Чаз кІаниди
КуькІуьрун я
Чи уьлкведа
Коммунизмд(ин)
Чими эквер,
Артух авун
Чирвилини
Илимд бегьер...
Ша!
Ша!
Ша!
Большевик хьиз
Мягькем
Хъана
ша!
Чехи регьбер
Партиядиз
Дуьз гаф
Гана
ша!

МЕДЕНИ ГЪУЖУМ

Вири!
Вири!
Вири!
Эркек,
Диши,
ГъвечІи,
Чехи —

Гъазур хъана,
Вири сад хъиз,
Тахъурай сад
Къулухъ акъвазиз!
Приказ ганва:
- КІела!
КІела!
КІела!
(В. И. Ленин)
Агъзурни
КІуьд вишни
Къанни цІусад —
ЦІикъвед лагъай йис
Гъар са
Майдандал
КІватІ хъана
Межлис-межлис...
Ораторар
ЭкъечІзава
Сад-садан
Гуьгъуьнал (а) лаз:
- Юлдашар, кис...
Большевикри
Къачун (а) ва
Гъар са къеле,
Гъар са фронтда
Тухуз (а) ва
Къати дяве.
Маса гъалдиз
Элкъуьрнава
Чи виликан
Кесиб уьлкве.
Гъар патахъай
Хкаж хъанва
Социализмдин
Гигантар,
Дегиш хъанва
Куьгъне уьмуьр,
Куьгъне йикъар...
Аквaz(а)мач
КІус-кІус хъайи
Куьгъне никни
Гадарнавай
Буш чилер.
ТуькІуьрна
Колхоз-совхозар,
КІватІ хъан(а)ва
Гъар са зегъметчи
Лежбер.
Гъулдан хътин
КІеви хъанва
Социализм

Рас авунин
Гъар са сенгер.
Социализм
Эцигун кье
Чи камаллу
Кар хъан(а)ва
ИкI, и тегьер.
Ам вилик чаз
Циферикай
Аквазвайд тир,
Гила амач
Ам чуьнуьх авур
цифер.
Амма
Кье
И артух жез(а)вай
Агалкьунрин
Къене
Амазма
Чулав
Леке.
Им кIел-кхьин
Тийижирвал,
Им виш
Йисарин
Мед ениятсузвал,
Социализмд (ин)
Санайидин
Гигантрал
Вегъез серии
Куьгъне, зегьерлу,
кIай гьал.
Къенин йикъан
Жемиятда
Яшамиш жез
Авай инсан,
Илимдивни
сиясатдив
Патрум хьтин
АцIун хъсан,
Мягъкем ийин
Къуват ва чан
Терг ийирвал
Гъар са душман.
Чи мягъкем тир
Пролетар
Зулумд (ин) дуьнья
Авур кукIвар.
И кардани
Гъалибвилериз
Чун фида,
Медениятсузвилелни

Къати гъужум
Чна ида.

РАКЪ ХКУДДАЙБУР

Галатнавай гъаркъубъ къубнер,
Пелекай гъуз гъекъ авахъда.
Кутайрин тахъ-тахъдин ванер.
Гъар ванцикай къизил кIвахъда,

Эй къуватлу ракъун гъилер!
Квез галатун, къвазун чидач.
Эй азад зегъметчи эллер!
Ракъ галачиз чал чан къведач.

САККОНИ ВАНЦЕТТИ

Килиг вун, вуч лугъузватIа а касди,
ЦIай къуна куз(а)вай рикIай гъарагъиз,
Лепе ягъиз цавара къати ванци,
Аман стха... стха лугъуз ферядиз.

Цав, чил михъиз зулум хъана акваз(а)ва,
Яшайиш михъиз терг хъана къуразва,
Миллионар къармахдин кIаник кумазма,
Дерин гъулерин а пата яру пайдах къугъвазва.

Зегъметкешдин иви хъвадай залумар...
Сив ахъайна пехъи кицI хъиз къвазнава,
Расна электрический стулар,
Тарихра тахъай зулумар тваз(а)ва.

Тикъ... тикъ... тикъ ийиз(а)вай минутри
Гзаф залум эсерар чукIурзава.
Азиз къагъриманар Саккони Ванцетти
Инкъилабдин рекъе къурбанд гуз(а)ва.

Гъар са тереф зулуматдив ацIана,
Чулав цифер акъалтна, рагъни акIана...
Чилер-цаварни феряддал атана,
Вагъ! Гунагъсуз къве къагъриман кана!...

Вагъ! Гунагъсуз къве къагъриман кана!..
Михъиз дунъяд(ин) пролетаррин рикI къана.
«Сагърай куьн пролетарар!» — лагъана,
Эхиримжи келимаяр ван хъана.

Эй пролетарар, куьне
Хуьха и кар рикIе,
Чи къагъриманрин рекъе
Залум(а)риз румар це!

ЧИНАНИ АНА

Чина, СССР-да

Эцигзава,
эцигзава,
эцигзава,
Куьгьнеди
ЧукIур хьийиз,
Цийи хьийиз
Эцигзава..
Ракь ракьук,
Къван къванцик
Какадарна
Гилигзава...
Зи азад тир
Азадвилин
Яру уьлкве!
ЧукIурна на,
Терг авуна
Зулуматдин
МичIи дуьне.
Амайди туш
Агъавилин,
Я лукIвилин
Гьич са эсер
Мад ви къене.
Гьукуматдин
Иеси я
Виликан лукI,
Къенин йикъан
Яру фяле.
Тергна миллетрин
Арадай
Душманвални
Гьар са фитне.
Са хизанди хьиз
Садвилелди
Къуна чпин
Гьилер гьиле.
Вирида сад хьиз
Садвилелди
АкIур мягъкем
Къуьн-къуьне,
Эцигзава
Шадвилелди
Социализмдин бине
Вад сан план
Зарбуналди,
Агалкъунралди
Тухуз кьиле.
«Большевикрин

Къанун им я», —
Лугъуз гъар
Фронтда тухуз
Къати дяве.
Электрик станцияр
Хкаж жезва.
Чи уьлкведин
Гъар са пипӀе.
Залан санайидин
Бегъер
Югъ-къандавай
Жезва еке.
Вад вишни
ЦӀемуьжуьд
Заводарни
Фабрикар,
Агъзурни
ЯхӀдур
МТС
Станцияр,
Вишералди
Къезил санайидин
Гужлу карханаяр,
Худда гъатда
ЦӀинин йисуз,
Уьлкведиз гуз
Миллионрал
Тракторарни машинар.
Социализмдин майишатдиз
Агъзуррал гуз
Электрикдин
Моторар.
Хкаж жезва.
Хуьруьн майишат,
ТуькӀуьрна
Колхоз, совхозар,
Еке, гъяркъуь
Социализмдин
Усулдин майишатар.
КӀватӀна гъаниз
Миллионрал
Кесиб, уртабаб
Лежберар. йикъалай-къуз
Хкаж жезва
Зегъметчийрин
Дуланажагъдин гъалар,
Терг авуна
Бейкарвални,
Амач уьлкведа
Сад бейкар.
Югъ-къандавай
Эцигзава

ЦИЙИ уьмуьр,
ЦИЙИ гьалар...
Зегьметдин ашкьи,
Зарбачивал,
Акъажунар
Гужлу уна
Яратмишиз
Дуьньяд винел
Такур хьтин
Еке крар...
Агьзурралди
ЦИЙИ рекьер,
ЦИЙИ мяден,
ЦИЙИ шахтар,
Гьар фронтда
Гуз душмандиз
Къати румар...
Йисалай
Алатзава йис,
КукIвариз
Куьгьне вахтарикай
Амукъай ирс,
МичIивални
Медениятсузвал
Чаз тур пис.
Миллионрал
Фяле,
Лежбер,
Зегьметчийри
Алахъна чир
Ийизва
Чпиз илим,
ЦИЙИ фендерни
Техника,
ЦИЙИ кеспи.
Им (и) ганвай
Бегьер я чаз
Чи партиядин
Къилин цIарцIи, -
Уьлкведа садни
Тазмач
КIел авун,
Кхьин тийижирди.
Тухуз (а) ва
Мажбури кIел
Тутун патал
КIел тавурди.
Гишин,
Мекьи,
Паб,
Аял,
ГъвечIи,

Чехи
КІватІ хъана
Гъар майдандал.
Яру пайдахар .
Гваз вири,
Гъар патахъай
Элкъурна гъалкъа яна.
Полицийри
Команда гуз,
Халкъдин иви хъваз
Вердиш тир
Фашистри,
Сиясатдинни
Илимдин
Эсилдин метлеб
Такурди.
Йикъар физва
И формада
Амачиз я лукІ,
Я агъа.
Чи азад тир
Жемиятди
Эцигиз
Социализм(а),
ИкІи бегъемариз
Ама.

Ана, капиталист уълквейра

Гишин,
Мекъи,
Паб,
Аял,
ГъвечІи,
Чехи
КІватІ хъана
Гъар майдандал.
Яру пайдахар
Гваз вири,
Гъар патахъай
Элкъурна
гъалкъа яна.
Полицийри
Команда гуз,
Халкъдин иви хъваз
Вердиш тир
Фашистри,
Аллагъдин залпанд
Къунвай
Чапхунчи
Алчах кешишри.
— Чаз фу, кІвалах

Це лугъуз,
Гишинбурун
Гуругъри,
Агъзурралди
КІвалахдилаи
Гадарнавай
Фялейри.
Къиляй-къилиз
Дарвилери
Къуна капиталдин
Дуъне,
Гишин халкъдин
Талабунриз
Куъчейра
Гузва гуълле.
Къекъвез куъчейра
Солдатар
Яракъар гваз
Десте-десте...
Социал-демократар..
Къекъвез гишин
Халкъдин геле.
Югъ-къандавай
Артух ийиз
Халкъдал
Налогрин къадар,
ХутІунзава
Михъиз лежбер
Халкъдин хамар.
Йикъалай-къуз
Агъуз ийиз
Фялейрин
Зегъметдин къадар,
КІвалахдин югъ
Артух ийиз
Шумуд сятар.
Ибур хъанва
Капиталистрин
Дуъньядин
Дибд адетар.
Миллионар
Къирмишзава
Буржуйриз къазанмиш
Ийирвал девлетар.
И чІур хъунар
Сиясатдин
ЧІур хъунухъриз
Элкъвезва,
Михъиз капиталдин
Дуъньяда
Инкъилабдин гъерекатар
Къекъвезва.

Пролетаррин
Активвал
Къвердавай артух
Жезва.
Буржуазри
Гъил гадариз,
Гъар са алчах
Усалариз,
Агъзуррал инкъилабчияр
Гадарзава
Электрикдин
Стулриз,
Инкъилабчи
Къагъриманар
Яз гуъллейриз.
Амма ида
ЧукГурзавач,
Гъерекат мадни
Гужлу ийизва,
Вичихъ галаз
Миллионар
Къати дявейриз
Гъизва,
Буржуй дуънья
Терг авунин
Эхир мукъвал
Ийизва.
И тегъерда
Къве дуъньядин
Арада къати
Дяве физва.
Алатна икІ
Йисар, варцар,
Амма пара
Тимил вахтар...
Гъалиб жеда
Гъар чкада,
Гъар уълкведа
Пролетарар!
Михъиз дуъньядал
Эцигда
Азад Совет
Гъукуматар.

ШАХТАДА

Я экв авач, я — ракъин нур,
Къуд пад палчух, кѐви къванер.
Гъяркъуъ, яргъи и мичІи фур...
Къеняй къведа кІутада ванер.

Гъяркъуь, яргъи, мичи шахта,
Лампайри тIимил нур гуз...
Гъиле каца авай къуччагъ
Гъана къван хаз йифиз-юкъуз...

Чулав пелез акъатна гъекъ,
Гъерекат(а), стха, лугъуз.
Тачка фад-фад ацIуриз твах,
Къецел акъуд, хъивегъ агъуз...

ДАГЪЛАРИН РАЗВЕДЧИКАР

(Аялриз гъикая)

Къезил я гъава
Алмас хъиз михъи,
Гатузни ана
Кудач ракъини.
Гъамиша серин
Шагъвар рахада,
Гъар патахъ ян гуз
Цуьквер къугъвада.
Къацу я тIулар,
Векъерни къалар,
Алгъана патахъ
ГъакI хъунчар-хъунчар.

II

Цав иниз мукъва
Я, хъанва вили,
Атир хъиз гъатна
Хам цуькверин ни.
Хурар и дагъдин,
Синерни рагар,
Гъалтда вал гъардан
Чухурар, кIамар.
Авач я йиф, югъ,
Я са вил ахвар,
Авахъиз даим
Чархарилай ятар.

III

Санлай хкатда
Къайи булахар,
ЧкIиз гъарнихъди
Хъана дар цIарар.
ТIимил агъада
Шимедин чархар,
Цавуз акъатиз,

Авахьда руквар.
Тепедал даим
КІватІ жеда цифер,
Жанлу гьайвандикай

IV

Винел са гьайван,
ТуштІа са инсан
Гьич тахьайд хьиз,
Буш язва адан.
Кьакьан бушлухра
Анжах сад я шад,
Дагьларай дагьдиз
Лув гузвай кард,
Аэроплан хьиз,
ЭкьечІда цавуз,
Гагь гуьлледи хьиз
Хьивегьда агьуз.
Кьекьез, тепеяр
Гьуьрчда, кьугьвада,
Гагь кьанихвилел,
Хьилел рахада.

V

Буш я инин
Сессуз, лал йифер,
Кьилел акьвазна
Килигиз гьетер.
Вацра экьисна
Вичин халд вилер,
И лал кьаяяр
Ийида хуш сер.
И мензерада
Акьална вилер
Ахьа хьийидалди
Кьарагьда цифер.
Экуьн кьилий
Гьар са патахьай
Аквада вишер
Гум алаз хуьрер.

VI

Гьа и дагьларин
Синерай виниз
Инсанар физва
Гьарнихъ вил ягьиз.
Фида, акьвазда,
Кьванер кьечІяда,
Гьиле (а)вай керки

Рага эцяда.
Къачуда къванер,
Хада, кукІварда,
Сад чантада тваз,
Муъкуъд гадарда.

VII

Гъайвандин кІвачни
Гъич хкІун тавур,
Са сефердани
Инсанд (ин) чин такур
Дагъларин хурал,
Ягъайд хъиз къеле,
Инсанар ава ,
Алачухд къене.
Абуру гъаник
КІелда, кхъида,
Гагъ хкаж хъана
Дагъдиз чкІида.

VIII

Еке табагърал
ЦІарар чІугвада,
Вири кІватІ хъана,
Хейлах рахада,
Мад секин хъана,
Вири хъукъвада,
Машинрал дагъдин
Шикил чІугвада.
Са куъхъ ятІани
Къекъведа абур,
Рахаз, хъуъреда,
Мад чин и(йи)да чІур.

IX

Къе мад цІегър хъиз
Вири чархара
ЧкІана гъарнихъ,
Къекъвена пара.
Ярх жез, къарагъиз,
ЧИж хъиз алатдач,
Эгъуънда-эгъуънда,
Са кІус галатдач...
Элкъвена къулухъ
Нянихъ хтана,
Гъар сада хейлах
Къванер хкана.

Х

- Заз цИвин жагъана!
- Заз ракъ гаткана!
- И къванцик цинк ква!
- Идакни цИвин!! -
Лугъуз рахана,
Фуни туьтУьна
Вири ксана.
Пакамахъди мад
Къарагъна вири,
Гъатна чархара
Гъиле (а) ваз керки.

ХІ

Мад хейлах вахтар
Мугъманар квахъна.
Алачухарни
Дагъдилай алатна.
Сефил я дагълар
Гъа вилик хътин,
Чуру хъувуна
Чпин кIеви чин.
Амач са ван-сес,
Гъар пад я секин,
Я гъич са нефес
ЦИвдай инсандин.

ХІІ

ИкI фена йикъар,
Къвана бул марфар,
Селлер кIватI хъана,
Атана кIамар.
Кьилел акъвазна
Гъамиша цифер,
Дагъдал кафан хъиз
Ацукъна живер.
Чин адан пара
Чуру хъана пис,
Къати аяздик
Алатна мад йис.

ХІІІ

Хтана гатфар,
ЦIрана живер,
Авахъна ятар
Хъана хулер-хулер.

Ахъа хъууна
Векъерни цуъквер,
ГъакІ килигуналди
Тух жечир вилер,
Абурал къугъвазвай
Чими ракъин(ин) нур,
Ценерик кІватІна
ЦІару къвед, туртур.

XIV

Маса гъал ава
Чина къе адан,
Гъарна инсанрин
Ва гъарагъунин ван.
Километрийрал
Къакъан хурарай
Къведа итимрин
Къал-макъал, гъарай.
Жигъир я рекъер,
КикІдач кІвачер,
Гагъ дерин лекъвер,
Мад къакъан синер.

XV

Гъа и жигъиррай
Карванрал ламар
Фида далуйрал
Алаз турбаяр.
Дагъдин дуъз кукІвал
Шалманрин къав
Хкаж хъан(а)ва
КкІайди хъиз цав.
Инай ван къведа
КІашарин тахъ-тахъ...
Турбайрин див...див
ЧкІана гъар патахъ.

XVI

Ибур советрин
Разведчикар я,
Тухузвайдини
Лап еке кар я.
Вуч хъайитІани,
Сел къвайитІани,
Алатдач кардилаи,
Лап къейитІани.
- Чна дагъларин, -
Лугъуда абуру, -

Пад-пад ийида
И яцІу далу.

XVII

Дагъларин уьлкве
Аламаз леке
Тадач лугьуда
СССР-д(ин) къене:
Ада гуда чаз
Бул ракъни цІивин,
Цинк, гимиш, къизил
Цурни алюмин.
И турба фида
Дагъларин рикІиз
Аник квай къван
Девлетар чириз.

XVIII

Ракъ я чаз лазим
Гъар са чкадиз.
Чи санайидиз,
Ракъун рекъериз.
Металлдикай расда
Вири машинар,
Гужлу заводар,
ЦІийи фабрикар.
Ам язва лазим
Недай фалайни,
Хъвадай целайни,
Экуь къалайни.

XIX

ЦІивиндал куда
Домнадин пичер,
Чими ийида
Мензилар, кІвалер.
ГъакІни ам куда
Чи паровозра,
Гъуьлерал къекъвер
Чи пароходра.
Цур чаз лазим я
Гъар са затІуниз,
Чехи станцийра
Электро худуниз.

XX

Ибур авачиз
Уьмуьр жедайди туш,

Ахътин уьлквени
Вилик кьведайд туш.
Гьар са регьятвал,
Медени уьмуьр
Ала гьа инрал,
Лазим я хьун чир.
Чи везифа я
Разведчикар хьун,
Чи дагьларик квай
Девлетар чирун,
Чехи разведчикриз
Жер куьмекар гун.

XXI

ИкI шумуд виш сар,
Авур биши ахвар,
Дегиш жезва
Лал биши дагьлар.
Абурун чкадал
Советрин цийи
Дагьлар жез(а)ва
Рагь хьтин экуь.

XXII

Фида мад йисар,
Дагьларин хура
Хъана тIеквенар,
Акьалтна шахтар.
Дагьларин мягькем
Зарбачи фяле
Гьатна абурун
Девлетлу геле!
Кьуна залан кIаш
Къабарлу гьиле,
Хушбахт ийида
Чи яру уьлкве.

ДЯВЕ

I

Гьар са пачагьлугь,
гьар уьлкве -
Европа ва

Америка!

Сирнавиз яракьрин кьене,
Сивихь кьадар ацIанва.
Миллионрал
бейкар,
гишин
Куьчейра хьанвайла баят,
Расзавайди ажалд машин,

Инсанриз цийи хиянат!
Туп,
бомба,
гуьлле!
Зегьерлу газ, гужлу танкар,
Пехъи зегьер къуна къене
Къекъвер еке самолетар.
Автомобиль,
аэроплан,
Цин кланикай фир гимияр
Расунал машгъул хъанва
Инсанд (ин) иви хъвар зилияр.
Ибру гишин миллионриз
Гудайд яни са тике фу?
Я тахъайтIа им чанариз
Яни къурур и (йи) дай агъу!?

II

Фан ериндал -
чIулав
барут!
- Яд кландани?
- Ма иприт!
Машин клантIа,
ма пулемет!
Партал клантIа,
къачу, ма
бинт!
КIвалах? - Вач фронтдиз,
Къачу гирванка картуфар!
Ажал клантIа, ма лопатка,
Вач, атIутI дерин окопар.

Гишин халкъди гузва лепе,
Зурзас ргазва ам къене,
Теспача яз къекъвезва
Залан суал виридан сиве:
- Вуч хабар я,
Жанаби капиталист?!
Социал маса гудайди,
Социал фашист?!
Гъарагъдалди экъечIава
Капиталдин ораторар,
Туьнтвилел гъарагъиз рахаз,
Сад-садал илисиз сарар:
- Ахмакъар, квез аквазвачни,
Вуч ятIа чи метлебар, къаст?
Эвелимжи мурад я чи
Мягъкем авун
жуван
власть!

Бул къазанжи,
генг базарар
Лазим я чаз сифтен (и)-сифте,
Бегъемруниз и мурадар
Лазим я
ивидин
дяве!
Маса халкъар лазим я тун
Тупунинни гуъллейрин сиве.
Хаммалд (ин) бине-колонияр
Къун паталди жуван гъиле.
Ярубурун хаталувални
Югъ-къандавай жезва артух,
Эхир абуру бахтуниз чи
Гуда са еке тир курлух!..
- Чаз, гишин, мекъи халкъариз,
- Вуч хийир ава иникай?
- Ахпа...
- Вуч жеда къван чаз ахпа!?
- Адалай къулухъ хушбахт жеда
Шадвиливди диде-Ватан,
Куънни дарвилай акъатда,
ЯцӀу жеда чунни, я чан!
Чна дуънья ярубурукрай
Тамамдиз ийида михъи.
Къазанмишда гур базарар
Къачурвал пара къазанжи...
Чун халкъарин я «бубаяр»,
Пис кар чна квез гъич ийич,
Куъ намусдиз такӀан са кар
Са вахтундан (и) арадал гъич...
Чулав халкъди нарагъат яз
Ораторрихъ акална яб,
Гъардан рикӀе са кин аваз
Заландаказ гана жаваб:
- Хъсан, жанаби капитан,
Пара шукурар хъурай ваз,
Це чав винтовкани шинель,
Ядай чка аквада чаз!
Ораторар гъатна худда,
Трибунадал гъалчиз гъилер,
Пехъи тир са ашкъидалди
Рахаз хкажна лап къилер:
Куън и чӀехи
чи ватандин
Уъткъем рухваяр язва.
РикӀел хуъх:
куъне куъ чан
Ватандиз
къурбандзава!
Хуънуъх патал
миллет,

ватан
Чнани къуватар хуъзва.
Уътквемдиз
вегъ куъне камар,
Чи ватандин къегъалар!

Ш

Десте-десте чІулав халкъар
Яргъи, генг рекъерай фена,
Вил алаз шумуд дидеяр
Агъузардив ишена.
Яргъи дерин окоприхъ
КІеретІ-кІеретІ агалтна,
Михъи, ачух тир гъавайрал
Барутрин ни акъалтна.
Сефил язва
 халкъдин гъалар,
Гъардан
рикІи-рикІ незва!
Фронтдикай къаз хабарар,
КІваляй-кІвализ къекъвезва.
Къуд патахъ агъзур вагон
Гъар юкъуз физ хкъвезва,
Недай суърсет, барут, патрон
Тухуз, къейибур элкъвезва,
Чуъллера еке тупари
Къати ванер ийизва,
Къейибурни
шикестаяр
Машиналди хкизва...
Миллионрал жегъил халкъар
Акъвазнава ажалд сиве,
Хуънуъх патал аждагъанар
Ифей гуълле къуна гъиле.
Хабар къадач гъич садани,
Бес гъикІ ятІа ибурун гъал,
Окопра гуъзлемишзавай
Гъар са декъикъада ажал.
«Душмандихъни» авач инсаф,
Хар хъиз къурда тупун гуълле,
Офицерди рахаз тадач гаф,
Къурур ида вири къене.
Гагъ гуълледик,
гагъ маскада,
Гагъ чукуруиз,
гагъ акъвазда,

Гъиниз фейитІан (и), гъар чкада
Вилик пад гуълледи къада.
Вахт-вахтунда жагъидач тІуън,

Са вил ахвар,
я ял ягъун.
Гъатна гишинвални тегъун,
Вуч четин ян
дуланмиш хъун!

IV

Санал сагъ полк кучузнава,
Муькуьнал вишерал мейитар,
Чуьл барутдин цук куз(а)ва,
Журжурдал физ гуьллед патар.
Гъарнихъ хандакI,
векъи симер!
Цийи,
чими,
яру иви!..
Ивидив ацурна чуьллер,
Куьн патахъай ятIа
са ни!..
Бомбайри падай фурарай
Акъатзава чулав гумар,
Зегъерлу агъуд газарай
Къацурнава ракъин нулар.
Са чкадал къейи балкIан,
КукIвар хъайи аэроплан,
Шумудни са кайи ватан
Акурлахъди къведа такIан.
Шумуд
девлетлу
гигантар,
Шумуд санайидин шегъер
Авуна байкъушд (ин) харанIар,
ЧукIурнава къакъан кIвалер,
Рахазвай лап уьмуьрд(ин) бедел,
Кана къенва аялар,
Аквасмач трамвайрин гел,
Гъалт хъана къванерин цлар.
Санал - са гъил,
муькуьнал - къил,
Санал -
кукIвар хъанвай кIвач,
Амач чка, вегъейла вил.
Гъинал яру иви алач!
Миносцийри гъар са пад
Гугрум ванцелди язава,
Машинд (ин) рекъер (ав)уна
къатI-къатI,
Паровозар элядзава.
Солдатри хъваз вичин кIани,
Вафалу тир стхад(ин) иви.
Вили-вилигъ гъерекатиз

Галатнавай залан кбили.
Килигна ам цІу куз(а)вай,
Гумар алахъзавай чилиз,
Маса тегьер яна адан
Галатнавай кьурай чиниз.
Килигна синифд(ин) стхайриз
Квай вичин гуьлледин кІаник,
Гьакъикъат кІватІ (ав)уна
кбилиз,
Алчахар лугъуз, кьуна рикІ.

V

Фабрик, завод хъана хараб,
Лежбер халкъ никІиз физ(а)мач,
Мекъивал, каш хъана гъалиб,
Я товар, я ризкъи авач. -
Эгъ! - лагъана, солдатди
Чехи тІуб акІурна пеле, -
Рекъиз (а) ва куьн патахъай
Зегъметчи лежберни фяле?
Гуругъри элкъурна фикир,
Чпин тупІар кьуна сара,
Залан гьал авуна зикир,
Лагъана ажугъдал пара:
- Эй жанаби капиталист,
Стхади стха кьена чна,
Чи папар, аялар кьена,
Чи стхаяр чуьлда (а)мукъна.
- Хушбахт ватандин рухваяр,
АкІ рахадай вахт чахъ авач,
Ашкъидалди вегъез камар,
Уьтквемдаказ вилик куьн вач.
Аллагъдиз кьурбанда куьне
Куь гунагъар квачир чанар!
Куьне идаз дугъри гаф це! -
Лугъуз, кьалурна кешишар.
Физ отрядар вили-вилик,
Са паяр чуьллера тазва,
Ракъинин нур ина кьизмиш,
Яргъал цавай вич кьалазва.

VI

«Хушбахт» ватан хъана сурар,
Винел алтІушна кьаргъаяр,
Амач гьич са инсан «бейкар»,
Бул я мейит кур чкаяр.
Дяве гужлуз давамзава,
Дегишариз хер алайбур,
Акъвазна гуьлледин сиве
«Душман(а)риз чанар гай(и)бур.

Йикъалай-къуз артух жезва
Къушунд арада туькъуьлвал,
Хкаж хъана винел къвезва
Живе хьтин наразивал.
Къуьзуь диде ара датГуз
Акъвазнава вилер алаз.
Шехъиз хизан - аялни паб -
Кхъиз, вилив хуьда кагъаз.
Мус куьтягъ хьуй и дявеяр? –
Лугъуз, гьарна хабарар къаз.
ГъвечИи дагъдин ценеривай
Алахъна физ авай а полк,
Цава лув гуз къекъвез(а)вай
Гишин пехъерни чинеруг.
АскIан валар, кулар-кусар
Зайиф гарал къугъвазва.
Сенгердикай хкатзамаз,
Гегъенш тIулар акваз(а)ва.
Офицерди гьерекатда,
Гъиле къуна дурбуяр.
Мукъвалай хъиз акваз (а) ва
Куьгъне, чIур хъай(и) паруяр.
Садлагъана ярхар хъана,
Теклифна вири ярх хьун,
Дагъдин ценек ацукънавай
Фялейрин отряд ягъун.
Вири чилел ярхар хъана,
КIвачел аквазна Анри,
Яваш винел гьерекатна
Галатнавай гъилери.
Ам килигна полкуниз
Арз(а) ийизвай вилерал,
Гъиле авай яргъи тфенг
Гадарна ада чилел:
Зи заводдин,
зи синифдин
Вафалу тир стхаяр!
Чна санал
Залан, гишин

Гъал авурд(и) я гзаф сар! -
Намусдалди икI лагъана,
Вичин залан гъуд къалана.
Афсердивай акваз жезвач,
Ам цIай квайд хъиз ргана,
Гъиле авай яргъи маузер
Къаравулдик кутуна.
Садлагъана цIай ахъайна -
Анри чилел ярх хъана...
Полкуникай сад къарагъна,
Кузвай ванцел лагъана:

- Анри, тфенг вутГ гадарна,
Ам лазим я кЕвиз хуьн.
Къейибур тИмил яни ада,
Лазим тирни вунни кьин?
Гъиле авай солдатд тфенг
Намусдалди хкажна,
Гишин жанавур хьиз афсер
Къацу чГурал агажна...
- Къейи кьванбур бес хъаначни,
Гъикъван къурай ивид селлер,
Чаз бес инсанвал кАмачни? -
Лугъуз, хкажна гъилер.
Полкунай акъатна сесер:
«Бес я хъайи нагъакъ йикьер».

VIII

Эй гишин, мекъи
солдатар!
Квез чидан ятА куьн вужар?!
Чун рекьирбур -
чи стхаяр,
Хуьзвайбур -
чи душманар!
Са капаш истисмарчийрин
Менфятдиз ийиз къуллугъ,
Къирмишиз агъзуррал чанар.
Авачиз регъятвал,
йиф,
югъ.
Къена миллион инсанар:
Зулумдик квай
фяле,
лежбер!
Ивидивди ацГурнава
рекер, чуьллер.
Аквадайбур я
мейитар,
Вил вегъейлахъди и чиле!
Нин хийирдиз я и крар?
Лазим яни чаз и дяве?!
КАнзава чун алдатмишиз
ЦГукъуд лугъур йисара хьиз,
Чи далудал мадни еке
Залан тир парар эхцигиз,
Чна, юлдашар зегъметкешар,
Яна кЕви тир жергеяр,
Чи гъакъикъи душманд винел
Хкажна кАнда луьлеяр!
Фяле, лежбер чи душман туш,
Абур язва чи стхаяр,
Душман халис язва чи

Чун чал гьалдарзавай агъаяр!
Чаз лазим туш и ягъунар,
Чаз азадвал!
Чаз гьукумат!

Им паталди ийин пад-пад,
Гъар са
зулумдин алат! -
Лугъуз, вири хъана пехъи,
Хцивал гуз сациз саци...

IX

Юлдашар, солдатар, куъне
Гъиле (а) вай яракъар гадармир,
Абур клевиз яхъ лап гъиле:
Куън азад туш, фикир мийир!
Чун са макъамни «душманри»
И дявейриз чугурди туш,
Гъич са вахтундани абуру
Чахъ галаз дяве авурд(и) туш.
Гъабурни чун хътин факъир,
Гишин, чулава халкъар язва.
Зулумриз лап хъанвай есир,
Гужарик квай ксар язва.
Чун лазим язва элкъуън къулухъ,
Садна чи гуж, чи къуватар.
Тергна зулум гъамишалугъ
Къахчудайвал ихтиярар.
Урусатдин фяле, лежберар
Фейи рекъерай чунни фин,
Гъар са квалалах, гъар ихтияр
Мягкемдиз жуван гъиле хуън!
Солдатар гъавурда гъатна,
Эвер гана гъар са патахъ,
Фяле отряддалди катна,
Хкаж (ав)уна яру пайдах.

10

Хкажна къабарлу гъилер,
Цийиз мад стхаяр хъана.
- Стха, чун мад сад яз(а)ва,
Чи метлеб сад я! - лагъана.
- Гила чна вирида санал
Тухуда къати тир дяве,
Чун эзмишай душмандикай
Михъи ийирвал чи уълкве.
Чид (и) я азадвилдин дяве,
Куквар авун буржуй дуъне,
Дуъньяд зегъметчияр вири
Сад хъана къуна гъил гъиле!
Тади ая, алакъа кутун

Цикъвед лугъудай полкунихъ,
Церидахъ, цудахъ ва
цѐмуъжуьдахъ,
Хабарар чукѐура гъарнихъ!
Яру партизанриз хабар
Тадивилелди дугура!
Экъуьрай фабрикс, заводар,
Гъарнихъди чарар чукѐура!
И дяве, чи къетѐи дяве,
Чи гъакъикъи душманд винел
Къекъведа чун гъар са къеле!
Тадач гъич са душмандин гел.
И империалистрин дяве
Элкъуьй граждан дяведиз,
А вахтунда аквада экв
Са вахтундан(и) такур вилиз.
Къилел капитал алай къван
Чаз инсанвал акварди туш,
Гъазур я чун гунизни чан,
Чи метлебар ракъурич буш.

1932

ЗАРБАЧИ ГЪАСАН

I

Гатун йикъан пакамахъди,
Ахъа жезмаз экуьн ярар,
Чѐулав гъуьмерин кланикай
Ачух жезвай къакъан дагълар.
Хкаж хъана пакаман гар,
Зайиф ванцел рахадай,
Цавун кланиз янавай яр
Иви хътин аквадай.
Вили цавун бушлух(а)ра
Акъвазнавай гъетери,
Югъ жердавай атѐуз ара,
Зайифриз нур эквери... s
Дагъдин хурал экъечѐнавай
Куьлуь гапѐал тамара
Векъер, пешер, ацукъна чиг,
Амаз(а)май ахвара...
Къакъан чархарин арадай
Авахъзавай вацѐари
Журжурдалди мани ядай,
Яб гуз чуьлдин къушари.
Шуршурдалди къугъваз пешер,
Наз гуз къацу тарари,
Бугъмиш авур чѐулав йифер
Тухун хъийиз йикъари.
Ара датѐуз ванер къведай

Яргъал дагъдай кицIерин,
Лежберрин сят тир пакаман
Гъарагъунар кIекерин.
ФипI! ФипI ийиз тек-тек ванер
Гуьнедикай типIерин,
Гуьзел тир ширин манияр
Тамун чIулав нуькIерин.

II

Гуьне патан шим квай чинра
Гъарнихъ фена ригъел рекъер,
Сад-садалай мукъвал-мукъвал
Эцигнава дар хуьрер.
Тик гуьнеяр, шимер, чархар,
Тухван(а)вай ци чухурар,
ТIимил-тIимил явшан, валар,
Къванер ва я тик цIарар,
АскIан кIвалер, чкIай муьхцер
ГуьтIуь, дар тир куьчечар...
Уькуьс хъана кIарас(ин) къилер
ЧкIан(а)вай чIереяр.
Хуьруьн къерехдай аквадай
Хкатнавай кIвал ажеб,
Им тир хъсан (а)раснавай,
Советрин цIийи мектеб.
А патахъай хуьруьн къулал
Акъвазнавай куьгъне мискIин,
АкунайтIа ваз ви вилел,
ЦIай рекьидачир рикIин.
Къалурзавай ада вичин
Виш йисарин мурдар чин,
КIелдай юлдаш, яргъи тийин,
Гъадахъ таниш я жед куьн?!

III

Ракъинин нур аватзамаз,
Патрум хътин хъиткъинна хуьр.
Хкаж хъана вири махлукъ,
Алат хъана винелай къир,
Михъиз чуьллера гъат хъана
Инсанрин сесер-ванер.
Ригъел рекъериз чкIана
Хипер, кIелер, къарамалар...
Такъунавай дагъдин гуьтIуь,
Къекъвей-къекъвей рекъерай
Жез(а)май къван ийиз тади
Жегъил са кас къвез(а)вай.
Къуьне гъебе, залан кIуртар,
Къведачир гагъ кIвач-кIвачихъ,
Гагъ дегишдай чинин ухшар

Ягъан тийиз вич-вичихъ.
Яваш-яваш мани ядай,
Гагъ рахадай вич-вичив,
Гагъ къултухдикай хкудиз
Къугъвадай лацу чарчив.
Гуънед кІаняй физвай вацІун
Муъкъвйя инихъ акъатна,
Серинар квай яргъи дугун —
Гъасан ина чал гъалтна.
Ида, вичин адет тирвал,
Саламалейкум лагъана,
Вичин рекъяй физвайвал,
Виняй агъуз дигана.
Чалай гъейри, и салам къаз
Тарцин пешер юзана.
Зи юлдашди, къарай такъаз:
- Я хванахва! - лагъана, —
Илиф чахъди, са герен къваз
Лугъуз, чи мукъув гъана.
Юкъван буйдин, кІвач-къил мягъкем,
Гужлу, гъяркъуь тир къуьнер,
Ацукъун, къарагъун уьткъем, , .
Хъуьрезвай ири вилер,
Гъяркъуь, къалин, уьткъем чин
Къери чуру, спелар,
Чембердив гъекъ миxъна вичин
Бушна шаламд къветІелар.
- Гъасан юлдаш, яргъал яни
Вун экъечІнавай сефер,
Лап рикІивай аквазва хъи,
Ви кІвачинвал, ви тегъер,
Я тахъайтІа кеспидал физ
Фикир ийизвани на?! —
Хъуьрена хъиз суал гана
Гъасаназ явашдиз за.
- Зун тир чи хуьре колхозчи,
Са юкъуз чаз чар атана,
«Огни» заводдиз колхозди
Са-къве кас гун кІан хъана.
Членрин собрани(е)да
Сада садаз лагъана,
Гъасан, бес, жегъил я лугъуз,
Зун хкъана ракъана.
Ада вичин къултухдай чар
Явашдаказ акъудна.
Ихътинди я агъвалат, кар
Лугъуз, ам чаз къалурна.
Гъасана ам хъсан хвенвай,
Гъил къа тавурди хъиз миxъиз.
Чар жаваб яз кхъенвай
«Дагъустандин Огнидиз»,
«Дагъустандин Огни» заводдиз:

«Дугурзава юлдаш Гъасан
Договордин бинедан (а)лаз,
Кутунавай цинин йисан.
Муькуь кьве кас гад кIватIална
Кутьягъ хъай(и)ла дугурда,
Мадни чна квез фялеяр
Чи жергейрай гъазурда. ,
Колхоздин кьил Али-Буба,
Гъисабдар бей Жаферан хва».
- Ваз чидани кIелун-кхьин?
- Эхь, кIелнай за хъуьтIуьз цинин
Чехибуруз ликпунктара,
Ахъа авунвай хуьре чи.
- Ваз са гьалда хъайитIани
КIелун-кхьин чир хъанани?
Идалай кьулухъ кIел хъувуниз
Ви умудар авани?
- Зун цинин суз зарбачи тир,
Гъамиша зун физ хъана,
Захъ галаз за масабурни
Ликпунктуниз гъиз хъана.
Бязибуру айибдай чун,
Гил фекъияр жеда(а) лугъуз,
Бязибуруни кичIе гудай,
Замана элкьвед лугъуз.
Чна абуруз ябни ганач,
Гъамиша физ кIел (ав)уна.
Сиясат месэлярни
Ликпунктуна гьал (ав)уна.
ХъуьчIуькай кисе хкудна,
Акьудна анай са чар.
Хъуьрез-хъуьрез чаз кьалурна
Ада вичин гьунарар.
Дугьриданни ам зарбачи,
КIвенкIве авай сад хъана,
Авур кьегьалвилиз адан
Районди пишкеш гана.
Рангаривди рас хъанвай
Грамота чав вугана,
Мад элкьуьр хъувуна чахъ чин,
Сабурдалди лагъана:
— Чаз кулакри манийвал гуз
Пара кьадар алахъна,
Кесиб папариз айиб гуз
Ликпунктариз тарахна.
Спекулянт, кулак, фекъи
Союз тир вири санал,
КIватI авуна чпиз тумар,
Акьвазарна гуьгьуьнал.
Абурухъ галаз кьати дяве
Чна гьар кьуз чIугуна,
Амма артух яргьал фенач,

Абурун цѢиргъел къазунна.
Пара къадар секинвилел
Ада чаз икѢ лагъана,
Сес тѢимил хкажна винел,
Инанмишвал чаз гана.

IV

Хтана чун буш дереяр,
Гегъенш чуъллер атѢана.
Яргъал къакъан дагъларикай
Чеб хътин яргъа хъана.
И гегъенш чуъллер акурла,
Чи Гъасана лагъана:
— Тракторар кѢандай иниз! —
ТѢуб туькѢурна къалана.
Къулан вацѢун ширин ятар
И чуъллериз чкѢайтѢа,
Вишералди тракторар
Геллегъ-геллегъ гъатайтѢа,
Дугъриданни хушбахт жедай
И кесиб тир чи халкъар,
Мани ягъиз, хъуьрез къваздай
И берекатлу накъвар.
Къацу багълар, бустан, салар,
ЦѢийи кѢвалер, имаратар,
Гъар патахъди рекъер, хвалар
Физ лайих я и маканар.
- Гъасан юлдаш, гиман мийир,
Гъам язва гъакъикъи сир.
Крар пара я муьгътеж тир,
Амма лазим я хуьнухъ чир:
Чал акъвазнава гъар са кар,
ТѢалабзава чи зегъметар,
Лугъун тийиз йифер-йикъар
Бегъемарин чи кѢвалахар.
Идан патахъай гъар сана:
Гъам фабрикда, заводда,
Гъам колхозда, гъам совхозда —
КѢвалахна кѢанда худда.
Зарбачи хъун, чалишмишун
Пелекай бул гъекъ шуткун —
Им я чавай кѢанзавайди,
Уьмуьрди тѢалабзавайди,
Адалай яваш ухът алахъна,
Са къадар вахтар кисна,
Шалам алай къуватлу кѢвач
Хъукъвай чилел илисна.
Къалин тамар, гегъенш чилер
Гъарнихъ Билиж станциядин,
Тамаш(у)нал тух жечир вилер,
Бакудихъай атана машин!

Тахъ-тахъ-тахъ-трахъ, гув-в...ву!
Элкъвена машиндин чархар,
Хкаж хъана гъавайриз
ЦерекІв-церекІв руквар, къумар,
Зуруналди чандал гъана
Яргъи, яцІу рельсар, ракъар.
Паровозди, мукІратІди хъиз
АтІуз, къаншар гузвай гар.
Ахъа (ав)уна килигайла вагонд пенжер
Сад-садан гуьгъуьнал (а)лаз
Авахънава дагъдин ценер,
Гъар са пата эцигзава
Фабрик, завод, цІийи кІвалер,
Шумудни сад акъалтзава
Фялейрин магъле, шегъер.
Муькуь падни язва гегъенш,
Каспий гъуьлуьн кьерех, къумлух,
Ветегаяр эцигнава
КІани къадар ана буллух.
АкъалтІ тийир девлет тушни
И гъуьлерин буллу балугъ!
Тухванава гъар чкадиз,
ГуьтІуь, дар тир ракъун рекъер,
Гъар са юкъуз агъзурралди
Балугъ аваз вагон къекъвер.
Консервидин завод(а)риз
Балугъар гваз тухуз-хквез.
Шумуд агъзур фялейри
КІвалахзава икІ, и тегъер.
Экуьнахъди экв язамаз,
ЧкІиз гъарнихъ «гъавлей» ванер...
Мягъкемдиз акІурна
Чпи-чпин къуьне-къуьнер.
И девлетдин юкъва инсан
Галатдани, дустар, мегер!..
Мукъвал-мукъвал эцигнава
Ракъун рекъин станцияр,
Хкаж хъана гъар са пата
Шуьшедин, юддин заводар.
Магъутни парча храдай
Гужлу тир цІийи фабрикар,
ЦІудралди машинринни
Тракторрин станцияр.
Къацу хъана дигмиш хъанвай
И чкайрин ципицІ багълар,
Авахъна физ гъар патахъди
Регъел-регъел цин къубуяр,
Ина агъавал ийизвайди
Язва чи колхоз, совхозар.

Няни хъана, аклана рагъ,
Эхир нулар чуьнуьхна.
Къажгъан хътин ргазвай чил
Яваш хъана илихна.
Гъар терефдай хкаж хъана
Йифен чулава мичТивал,
Ничхирарни секин хъана,
Дегиш хъана михъиз гъал.
Чапла пата чуьлдин къулал
Аквадай къизмиш эквер,
Жерге-жерге фонарар куз,
Рас хъан(а)вай са шегъер.
Им язвай «Огни» завод,
Расна гъарнихъ цийи квалер,
Акьалт хъана машинрин
Тахъ-трахъдин ванер.
Гъасана юк кват хъува,
Чи гъил къуна чуькъвена,
Сагърай куьн, азиз дустар,
Лугъуз, яваш хъуьрена,
Къизмиш фонаррин арадай
Заводдалди ам фена...

VII

Цийи завод, хам чкаяр,
Гъасанан рик регъят туш.
Адаз завод, мензил, халкъар
Аквадай са жуьре, буш.
Жуван хуьрни, мектеб, колхоз
Алатдачир рикелай,
Гагъ ам михъиз фикирди тухуз,
Звар алахъдай килелай.
Гъар пакамахъ регъуьз-регъуьз
Гъасан заводдиз къведай,
Квалах куьтягъ хъайила, чуьлдиз
Экъечиз, тек къекъведай...
Амма и гъал фенач яргъал —
Ам кардик акатна,
Тергна вичин и сефилвал,
Виридан къула гъатна.
Завод - диде, фялеяр - дуст,
Уьмуьр физва пара шад.
Алатна гатун чими къар,
Къвезвай зулни фад-фад.
Вахт жедалди фида ам
Гъерекатдал заводдиз,
Ашкъидал квалахиз гъана,
Фикирдач элкьуьн квализ.
Я галатдач, я акъваздач,
Кардал гъакъван рик ала,
Кеспидилай ам гъич ягъвадач,

Еке са ашкѝи гва.
Ам виридаз гъурметлу я,
Виридаз пара кѝанда.
Виридаз са гъурметлувал
Авай вичинни чанда.

VIII

Ингѝе кудаѝ гатун ѝикѝар
Тадидаказ акѝатна.
Гѝар са тереф кѝир хѝиз ргар,
Чимивилер алатна.
Яваш ванцел рахазва
Сифтедин зулун гарар,
Заводдин гурмагѝ язава,
Чукѝуриз гѝарнихѝ гумар.
Хѝипи хѝана авахѝзава
Кѝацу тарарин пешер,
Десте-десте лув гуз физва
Дурнаяр, чуѝлдин нуѝкѝер.
Иикѝар жезва кѝвердавай куѝруѝ,
Кѝекѝвез цавара цифер,
Гѝаваярни жезва мекѝи,
Мукѝвал-мукѝвал жез чѝимер.
Колхозчиди гѝерекатдал
Цазва зулун тумар,
Са паюни себет(а)рал
Кѝватѝиз майва, магѝсулар.
Балугѝчиди кѝватѝ хѝѝйизва
Вичин чилер, луѝтквеяр.
Дестейрал мектебдиз физва
Гѝвечѝи-чѝехи аялар.
Заводдани уѝмуѝр физва
Зарбуналди, шадвилел,
Кѝвалахиз, кѝелни ѝѝизва
Мектебра гѝар санал.
Гѝасан мад эгечѝ хѝувуна
Кѝелни кеспи чирунив,
Мадни артух фикир кѝватѝна,
Энергия кѝуна вичив.
Заводда кеспи, кѝвале ктаб
Веѝедач ада гѝиляѝ,
Устѝаррихѝни акалдаѝ яб,
Пис кар акѝуддач вичяѝ.
Гагѝ мектебда, гагѝ кѝватѝалда,
Мешверада, гѝар сана
Са декѝикѝа буш дугурдач
Вичин вахтуникаѝ ада.
Еке «Фурко» машинрин
Юѝкѝва даим кѝвалахда.
Пелекаѝ гѝекѝ шиткиз, вичин
Кардал гѝакѝван алахѝда.

ИкI къвез физва шумуд варцар,
Шумудни са цIийивал,
Югъ-къандавай артух жезва
Гъасанан кIвалах, чирвал.

IX

Каспий гъуьлуьн кьерехдила
Къарагъзавай кулакар
Гув... ви... далди къугъурзава
Цава живед цIверекIвар,
Гъар пад къана акъвазнава,
Цава чIулав циферик кваз
Агаж хъанва гуьзел чуьллер.
Вилик хъиз гузамач наз.
Са къацувал, я са кул-кус
И дерейра аквазмач,
Гишин уьрдег юрта ава.
КIуф эцядай чка (а)мач,
Гагъ, кьирме хъиз, муркIар къвада,
Гагъ куьлуь, яргъи марфар.
Гъич давамвал квадар тийиз
Къекъвез къайи кулакар.
Заводда къизмиш кузва
Гум ацалтна физ пичер,
Шад я гъикъван хъайитIани
Инин азад тир эллер.
ХъуьтIуьн къаяр тийиз саймиш,
Вири чалишмиш жеда.
Чеб-чпихъ гъакъван инанмиш
Яз дезгейрал къведа.

х

Йикъар хъана гъикъван куьруь,
МичIи йифер хъана яргъи.
Акваз (а)мач тухвилелди
Я экв, я ракъин нур чими.
Нянин вахт я, гъар пад чайгъун,
Къайни кулак къугъвазва,
Фяле клубдин къапуйрал
Къизмиш эквер аквазва.
Гъар магъледай са-сад, къве-къвед
Инсанар кIватI жезва,
Къалин партал, чекме алаз
Клубдалди къвез(а)ва.
Яруд алай столривди
Дуьзмишарнава сегъне,
Чкаяр михъиз ацIанва,
АкIурна лап къуьн-къуьне.

XI

Сегънедин къулал акъвазна
Къурай, яхун докладчи,
Гъилерални гъерекатиз,
Рахаз тади (и)йиз сиви:
- Чи планда хъалхъам ава:
План бегъемарнавач.
Чун къулухъ галамукъзава,
Чаз лазим тир темп авач.
Къуд лугъур кварталд(ин) план
Зур пайни бегъемнавач,
Эцигунни лазим я чан,
Чун къулухъ хъана кIандач,
Чун къенин къуз чи уьлкведиз
Тоннрал шуьше буржлу я,
План акъуд авун къилиз
Чи миxьи тир буржи я.
Юлдашар, артухна кIанда
Чи гъерекат, чи темпар,
Йиф-югъ чалишмишна кIанда,
Къакъаж авуна гъилер.

XII

Доклад куътягъ жез(а)мазди,
Гъарнай акъатна сесер:
Чна хъалхъам терг ийида, —
Лугъуз хкажна гъилер,
Са пипIай къарагъна чулав,
Яшлу, уьтквем са фяле,
Заландиз хкажна винел,
Зурзурна яцIу чене:
Юлдашар, чи и истигъсалда
Хъан(а)вай и еке хъалхъам,
Вири къуватар эцигна,
Хъувуна кIанда тамам.
За зун малумарзава квез,
Къенлай къулухъ зарбачи,
За эвер гузва фялейриз,
Фялейриз заводдин чи.
Гъар чкад(и)лай акъатна сес:
— Зунни! Зунни! Ва зунни!
Гъуррад ван гъатна клубда,
Къияматдиз капуни,
Гъасанахъ авай лап гъевес,
Малумарна зарбачи,
Амма ам акъваз хъана,
Са квекай ятIа(ни) регъуьз,
Пара къати ашкъидалди
Куътягъ хъана собрани,
Вири къарагъна хъфена,
Хъфенай чи Гъасанни.

Алатнач адан рикЕлай
Уълкведиз буржлу гафар,
«Зарбачи хьун» ийиз фикир,
Йифизни кьведач ахвар.
Дугъриданни чун уълкведиз
Пара крар буржлу я,
Социализмдин патахъай
Гъерекатиз буржлу я.
Пакамахъ физмаз заводдиз,
Ам завкомдиз вич фена,
Зунни зарбачи я лугъуз,
Малумарна, кхъена.

Пичер кузва кьизмишдаказ,
Худда ахъа авуна газ.
Еке пичери ийиз сес,
Бугъ алахъна шуъше ргаз,
Фялейри, галатун течиз,
Гъарнал кьизмиш кIвалахда.
Акурлахъди, мягътел хъана,
Инсандин кьил лап квахъда.
Гъардаз вичин чка ава,
Вичин кеспи, вичин къаб,
Зегъметдизни чалишмиш(у)низ
Къегъалвилелди гуда таб.
Мукъвал-мукъвал кIватIал жеда
Истигъсал мешвераяр,
Гъана тикрар-зикирда
Акъудзавай шуъшеяр.
Петров физва зарбуналди
Виридалайни кIвенкIве (а)ваз.
Игитвиллин къастуналди,
Пландик еке хев кваз.
Гъасанан кIвалах а къадар
Юлдашриз малум туш,
Амма адан къати зегъмет
Физвачир гьисабсуз, буш.
Партгруппади ва завкомди
Зикирзавай чи Гъасан,
Секин тир, намусдин кIвалах
Гъисабда къазвай адан.
Адахъ авач тариф авун,
Я вичи вич къалурун,
Фикир даим хъанвай вичин
Секин михъи кIвалахун.
Алатзавай са-сад варцар,
Къвердавай хъалхъам тергиз,
Къизмишдаказ ргаз крар,
Цийи агалкъунар гъиз.
Йикъар физва, къати дяве
Къвердавай жезва хци.

Цеквер хътин алахъна
План ацѳурунал вири.
Ибуру гъикъван четинвилер
Алудна къегъалдаказ,
Синифдин къанажагълувал
Гъамишанда рикѳе (а)ваз.

XV

Щѳраз(а)ва лацу живер,
Гъавайра къекъвез цифер,
Йикъарни цѳийи хъжезва,
Куъръу хъжез мичѳи йифер.
Алатна жив, чандал къвезва
Муркѳади къур есир чуъллер,
Къацувал малум жезва,
Ахъайна сифте цуъквер.
Фялейрин гъал и йикъара
Хъана ачух, пара шад,
Къуьд акъатна, къвезва лугъуз
Гуьзел тир гатфарар мад...
Заводда амач гил(а) хъалхъам,
Шадвилелди къачузва кам.
План михъиз ацѳурнава,
Къати дяве ийиз давам.
Заводдин гъал куьгънеди туш,
Ам гила цѳийи хъанва,
Агъзуррал тонн артух шуьше
Уълкведиз лап ганва.
Вилик хъалхъам ацѳур хъувун
Патал тиртѳа и дяве,
Гила пудра артух авун
Лозунг я абурун сиве.
И дяведи шумуд игит
Пагъливан ксар гана,
Чи Гъасанни абурукай
Кѳвенкѳе зарбачи хъана.
Ам гила лап савадлу я,
Чирнава кѳелун-кхъин,
Заводда артухарнава
Истигъсал, пеше вичин.
Йисан къене шумуд сефер
Ибуруз пишкешар гана.
Шумудни са шукурд чарар 1
Заводдин адаз атана.
Гъасан гил профсоюздин
Завкомдин членни я,
Ам даим фяле халкъдин
Кѳвенкѳе жергейра ава.
Михъиз уьмуър, вири къуват
Халкъдин кардал эцигна,
Вири вичин менфятар

Халкъдин кардихъ гилигна.
Я хуьруьхъай, колхоздихъай
АтІанач ада алакъа.
Хабарар гуз заводдикай,
Чарар кхъидай ада.

XVI

Эхиримжи сефер ам заз
Акуна парткІватІалда,
Пара къадар махлукъ авай
Еке клубдин залда.
Гзаф рахунрилай къулукъ
КІелна Гъасанан арза,
Махлукъди яб акалзавай
Дикъетдив пара-пара,
КІелна куьтягъдай вахт хъанач,
Гъуррад ванер акъатна,
Къабула чи герой лугъуз,
Залда капун ван гъатна.
— Гъасан хътин игит(а)риз
Ачух я партияд(ин)ракІар, —
Лугъуз, ачух жез рахазвай
Ячейкадин секретарь...
Фялейри къати капарал
Къабулна ам партиядиз...
Чан кумай къван чалишмиш хъун
Гаф гана ада вичиз.

XVII

Алатзава икІ йисар
Социализмдин дяведа,
Давамариз вичин михъи кар
Азад Совет(рин)уьлкведа.
КІвалах мадни гужлу язва,
Дяве мадни гужлу жеда,
Амма уьтквем къабарлу гъил
Гъар дяведа гъалиб жеда.

1931

Истигъсал — производство.

МТС

1

МичІи йиф я, гъар пад секин,
Санихъайни авач ван - сес.

Къаткана лал ахвара(а)ваз,
Чили къачуз залан нефес.
Анжах вили цава гъетер,
Квахъиз - ахкваз, къвазнава куз.
Зулун гарун лепед ванер
Ара атІуз къведа япуз.
Куьлукъараткен валар,
Гар акъурла лепеяр гуз,
Гъар патахъди жез алчудар
Инихъ - анихъ, виниз - агъуз.
Къекъвез цава чІурун къазар,
Гъамлу - гъамлу мани яда.
Гагъ ацІуриз женг куллухар,
Чакъалри зил къаз гъарайда.
Саняхъайни са хуър, са кІвал
Килигналди аквач вилиз,
Илих хъайи кІанелай кукІвал,
МичІи чуьл я, баябан, дуьз.
И къаранлух чуьлда яргъай
Аквазава зайиф эквер,
И чуьллера гъич ван тахъай
Са куьн ятІа къариб сесер,
Къвез - къвез мукъва жеридавай
Экверин нур хъана къизмиш,
ЧукІурна ишигъ гъар патаз
Чуьллер авуна нурламиш.
Ван акъалтна жергедаваз,
Гум алаз акъалтайд хъиз циф,
Пехъи ванеривди ргаз
Инсан ава гъардан кІула,
Гъализ гъарнихъ чил къазуниз,
Са къилева гъяркъуь кума,
Инсанар кваз мани ягъиз.

2

Ибур язва Эм-Тэ-Эс-дин
Еке геллегъ тракторар,
Колхоз(а)риз цазва цанар.
Лугъун тийиз я йиф, я югъ,
Тракторрилай алатдач.
Алахъна физ пелелай бугъ,
КІвалах авунал галатдач.
Чун кумадик фейилахъди,
Пара гъуърметдал къабулнаи,
Лугъуз, мугъманар, хвашкалди,
Са - сада чи гъилер къунай.
Ракъ хъиз къуватлу язвай
Абурун рагар хъайи гъилер,
ЦІай хъиз къизмиш ргазвай
Абурун ири чІулав вилер.
Чинар абурун, хци якІв хъиз,

Бажарагълу яз аквадай,
Гагъ агъур - агъур фикириз,
Гагъ шадвилелди рахадай,
Сад къарагъиз машиндал физ,
Муькуьд кумадик хкведай.
Гагъ чахъ галаз ихтилатиз,
Сив ахъагъиз, шад хъуьредай.
- Жузун айиб тахъуй, дустар,
Багъиш ая, куьн гъинай я? -
Зи юлдашди къуна хабар
Семимивал туна чина.
- Чун - фялеяр Эм-Тэ-Эс - дин!
Атанавай гъарма санай,
Гъарнавай кесиб дагълуяр
КъватI хъанвай и хуьрерай.
Патарал зегъмет ч!угуна,
Кеспи чирунал алахъна,
Къвед - пуд йисуз тракторрал
Гъа и чуьллера къвалахна.
Сад хъана чун - тракторист,
Сад- бригадир, механик,
Сад - фяле, садни - машинист,
Цазва чна колхоздин ник.
- Квез гъикI наажеб чир хъана,
Ихътин къеви, четин кеспи? -
Лугъуз, мад тикрар хъувуна
Мягътелвилел зи юлдашди.
«Гъагъ дуст кас, бес квез чидачни,
Зегъмет ч!угурла тежер кар
И дуьньядал гъич хъайид яни,
Зегъметсуз са емишдин тар!
Чун къведай вахтунда хуьряй
Гъар сада са гаф ийидай,
Гъар вуч атайтIани сивяй
Гъам лап чи япарихъ гъидай.
Чун къармахдикай хкатун
ТакIан кулакри лугъудай:
Цаяр къведа, куьн рекъида,
Гъар жуьре къурхуяр гудай.
Аквазван квез, затIни хъанач,
Чун саламат яз амазма,
Къинни хъанач, цIайни атанач,
Вилик хъиз къуватлу язма.
Къвалахна, курсариз фена,
Къелиз савад чир авуна,
ТакIанбурал гъужум уна,
Намус, гъейрат рикIе къуна».
Абур гъакъван язвай шад,
Чинра аваз намусдин яр,
Къуна рикIе зурба крар,
Халкъдин хушбахтвилини къастар.

Яргъал кърехрай никІин
 Аквазвай фонаррин эквер,
 Акъалт хъана тракторрин
 Гор - гордалди къати ванер.
 Кумад кье кьугъвазвай
 Зулун серии гарун эсер,
 Вили цава ргаз(а)вай
 Шигъ чукІуриз экуь гъетер.
 Къверидавай ахвариз физ,
 Хуруз кьвез авай чи кьилер,
 Абур цавуз, тракторриз
 Килигдай, эцигна вилер.
 Гъар са тереф акІажарай
 Йифен тІем абурал кьведачир,
 КІвалахдикай фикир идай,
 Са зерре тебдил жедачир.
 Сад хтана трактордихъай,
 Руг ацукъна кьумрал чинал,
 Кьилелай хутІунна шапка,
 Руг кІвадриз, кІвач гьалчна чилел.
 Им тракторист зарбачи,
 Гужлу, къакъан, жанлу итим,
 Къачур шумудрахъ преми,
 Гъар карда кІвенкІвечи даим,
 Ада пара зиреквилел
 Кьуна чуькъвена чи гьилер.
 Жузунарна юлдашвилел
 Хъуьрез чІулав хци вилер.
 Акъудна ахпа жибиндай
 Карандашни са книжка,
 Авур кІвалах гьисаб кьуна,
 Гьисабар кхъена ина. -
 ИкІ виже кьведач, юлдашар,
 Авун лазим я гьерекат.
 ТахъайтІа къанни вад гектар
 Куьтягъ жедач, фида ферсет
 Лугъуз, акъудна жибиндай
 Са пІапІрусдик кутуна цІай,
 - Куьн гьинай я, чан халуяр? -
 Тикрар хабар кьуна чавай...

- Вири халкъди кьуз падайла,
 Куьне йифиз вучиз цада? -
 Кьуна за адавай хабар.
 Хъвер кваз юзурна пІуззарар,
 Ама сифте илих хъана,
 Акъвазна гаф акъат тийиз,
 Мад акъудна пІапІрус кана,

Къил тИмил хкажна виниз.
- Вири халкъди къуз цадайла,
Вири йифиз ксудайла,
И ваз аквазвай чуъллер,
Акъат хъана цацар, векъер,
Акълт хъана чулауав пехъер,
Жедайди тир гъакIа серсер.
И чуъллериз аквард тушир
Ахварайни тракторар.
Анра анжах экъечIдайд тир
Къараткен, валар, цацар...
Вири халкъди къуз цадайла,
Вири йифиз ксудайла,
Хуърер къвалахъ гъвечи никIер
Хъана гъарнал кIусар - кIусар,
Даим уьмуър гишин лежбер
Жедай анра ийиз цIарар.
Виш йисарин патахъ туьрез
Ликъ - ликъралди къекъез жедай
Гатухъди вегъена мерез,
НикIиз къиздирмаяр къведай.
Вишералди хуьруьн къене
Гишин, мекъи, чулауав халкъар
Малар хъиз лап къуна гъиле,
ЯцIу жез авай кулакар.
Хкаж хъана фекъийрин
Алчах, мурдар вязинд ванер,
МичIивиле виш йисарин
Алчударзавай халкъдин къилер.
Кулакрив гвай паласд никIер,
Шумуд жуьт гамишар, куьтен,
Шумуд батрак къуна лежбер
Муьгътеж тушир кардихъ йифен.
Вири халкъди къуз цадайла,
Вири йифиз ксудайла,
Виш сарин алчах, къацIай хуър,
Акълтна винел чулауав къир,
МичIивилин гъурадин чил
Килигзавай сефил - сефил.
ГъакI кIанелай кукIвал михъиз
Авачиз са илим - эдеб,
Азарлудал фалчияр гъиз,
Авачиз са духтур, мектеб
Лугъуз, ама хъана яру,
Гъар жуьре ранг яна чиниз
Яб гузвай вирибуру,
Давамна ихтилат хъийиз:
- «Гила чна цазва, юлдаш,
Акъваз тийиз юкъуз - йифиз!
Чна цазва коллективриз,
Атанвай лап цIийи рекъиз.
Абур язва кIватI хъанвай

Батрак, кесиб, урта лежбер.
Рагъ ягъайла гъавурд гъатай,
Ахъа авур ксай вилер.
КукIварна кулакрин кърмах,
Кърмишзавай цIийи уьмуьр,
КукIварна зулум, мичIивал,
Кърмишзавай чаз азад хуьр.
Абурун метлеб - хуьруьн халкьар
Къекъверагвилай акъудун,
Чи уьлкведиз бул техилар,
Памбаг, дуьгуь, шагъбугъда гун.
Виш йисарин къацIай уьлкве
ЧIулав палчухрай акъудун...
Абуру югъ лап няналди
Магъсулар кIватI хыйизва,
Итимни паб, жегъил, аял
АлтIушна кIвалах ийизва.
Абуру санал хир гуьз(а)ва,
Санал кIватIзава памбагар,
Шагъбугъдаяр кIватI хыйизва.
Санал гатазва йигарар.
Санал багъдинни бустандин
АтIузва бул емишар,
Санал йиф-югъ элкъвез машин,
Михъзава чи зулун тумар.
Къилди са чи тракторрал
Эциг тавуна абуру вил,
Сана цан цазва куьтенрал,
Ягъиз никIин и къил, а къил.
Санал кIелзава курсара,
Санал физва собранияр,
Санал кIвалахиз, яслийра
КIелер хъиз хуьзва аялар.
Килиг, атIа эквер аку,
Абур язва чи конторар,
Йифиз, юкъуз машинралди
Михъзава чи цадай тумар,
Ацукънава ана халкьар,
Къаз магъсулрин гъисабар,
Чна, ихътин азад халкъди,
Цана ацIурда и чуьллер,
Хушбахт жедайвал чи уьлкве,
Чи азад зегъметчи эллер
Лагъана, акъалтна кIвачел,
Мад трактордихъ хъфена,
КIвалах тухун тадивилел
Лугъуз шадвилел хуьрена.

5

Цавун кIаникай хкатна,
Элкъвей гиммиш хъиз, варз экуь,

Хъипи дере хъиз акъвазна
Нур гуз баябан чуъллери.
Гъат хъана экв, ачух хъана
Гъар са пата рекъер - хвалар,
Са - сад машинрал хъфена,
Зиреквилел къачуз камар.
Чунни рекъе гъат хъувуна,
Сагърай лугъуз къуна гъилер.
Къулухъ элкъвез килиг хъийиз,
Сакан алат тийиз вилер.
ИкI физава йикъар - йифер,
Тухуз гъарнихъ къати дяве,
Патар - патар ийиз чилер
Туна тракторрин сиве.
Тракторрин гъар куътенди
Къазуниз виш сарин зулум,
Абурун гъар хци макъуни
Мичливилей акъудиз гум.
Эм-Тэ-Эс-дин большевикар,
Лугъун тийиз йифер - йикъар,
Тамамарунал алахънава
Азадвилин чIехи бахтар.
Большевикрин и дявейри,
Фида вахтар, гуда бегъер,
Дуъньядал лампа хъиз куда
Коммунизмдин чими эквер.
Эй юлдаш, зегъметчи лежбер,
Къуна кIевиз гъиле-гъилер,
Цийи уъмуър къурмиш ийин
АкIурна чи къуъне - къуънер.
Фена куъгъне алчах вахтар,
Тир кулакрин гъиле лукIар,
Чаз лайих я намусдалди
Гъар са куъгънед авун кукIвар.

НАДИНЖ АЯЛАР

Хъана, хъанач са къари,
За лугъун, хъуъруъхъ вири;
ТIварни тир вичин Пери,
Темягъкарни тир ими.

Къарид лудай: гъич икI жеч,
Я динжни гъич зи рикI жеч;
Гъич санал акъвазич зун,
Зун хътин женжел сикI жеч.

Къудкъад йис уъмуър хъана,
Юкъни михъиз алгъана,
Чандик гъич кумачиз гъал
Атана са гуъни къал.

Сарар садни амачир,
Клус такъатни кумачир.
Верчер авай са къуд-вад —
Са затІни авачир мад.

Чахрадал ийиз гьалар,
Рази ида къуншияр.
Фикирариз гьар жуьре —
Садни къведачир виже.

Къаркай са къуз и къари
Ацукъна къулав чими,
Къастунал хъана кІеви,
Вуч лагъанатІа килиг куьн:

Эгер верчери. гьарда
Хана хъайтІа къад кака,
Абурукай верчер жеда- —
Зи карни иер жеда.

Пакадлай башламишна
Къариди аннамишна,
Дегишна верчер тварар —
Акъургъариз гуз мухар...

ИкІ са шумуд югъ фена,
Верчери какаяр хана,
Еке ящик какаяр —
Хъана къари бахтавар.

Хабар гун за ваз никай,
Къуншид гада КІарцІидкай.
Кар къуна ада кІаникай,
Зарар гана вичикай.

Хабар хъана КІарцІидиз,
Кар къуна ада къаридиз.
Жугъурна юлдаш Къембер
Къуна сад садан чембер:

Я Къембер, ваз чидани,
Къаридиз кицІ авани? —
Жаваб гана: — Чидач заз,
Вуч герек я, лагъ кван ваз,.

Какайривди къарид кІвал
АцІанава юкъвал къван...
Чун къведни гъаниз фида
КІватІална вири гьида.

Ада лагъана: КІарци!
Валлагъ, писд я а къари.

Адаз чун кьвед аквада,
Рекьидалди гатада.

Кларцид луда: — акI жедач
Къаридиз гьич аквадач.
За чIугунва са план,
Яб це, дуьз ятIа акван:

«Къари тамуз фидайла,
За къаравул чIугвада;
Верчер вири чрада,
Какаярни ргада».

ИкI авуна мислятар,
Куьтягна туна крар.
Къари фидатIа акваз
Акъвазна абур вил алаз.

Са къуз ибуруз акуна,
Къари епер къачуна,
Кудай тIимил цIамар гьиз
Яваш-яваш тамуз физ.

Къари фена алатна,
Верчер уюнда гьатна.
Пацанар кьведни экъечIна,
Верчер ягьиз эгечIна.

И гьвечIи кьве пацанди
Верчер тукIуна вири,
Гьахьна къаридин кIвализ
Башламишна цIай хьийиз.

Кларци цIамар гьиз фена,
Муькуьда верчер чухвана,
КIвалин иесияр хьиз,
Гьич кичIевал авачиз.

Адаз цIамар жгъанач
ЯтIан чара атIанач,
Къуншид жугъун акуна,
КукIварна цIай хьувуна..

Кьведни кIвале ацукьна
РакIарани кIун туна
Кчудна цукьна кIвачер
Чраз шишинал верчер.

Югь атана нисин хьана,
Къари хквез кIвачин хьана,
КIватIална вичин шала

Къачуна яна кІула.

Нефес нефесдихъ текъвез,
Кам-камунихъ гъиз тежез,
Са пара гуж баладал
Хтана агакьна муькъвел.

Къари килигна гъанлай,
Гум акъатзава гурмагъдай.
Къарид рикІи зиз уна
Садлагъана къудгуна:

КІвалелди рекъе гъатиа,
Къари са йикъе гъатна. .
Ада фикир авуна:
Бажат, кІвали цІай къуна.

КилигайтІа раКІариз,
Ахъайнава даКІарар.
КІан хъайила ахъагъиз
Хъанач — чІуру я крар.

РаКІара кІун тунава,
Пацанри кІвал къунава.
Къарид чара атІана,
Къуншидиз эвер гана.

Къунши тадиз къарагъна
Къарид мукъув атана.
Къари гзаф кІевета,
МетІер гатаз йикъева.

Къарид луда: я къунши,
КІвале гъатнава угъри,
Я кІваляй акъатзавач,
Я раКІар ахъайзавач.

Къуншиди раКІар хана,
Са йикъ, са гъарай хъана,
Къуна къведни пацанар,
Акъажна абурун япар.

Садан яб вили хъана,
Садан чин хъипи хъана.
Ахпа хутахна кІвализ,
Эвер гана бубайриз

— Я къунши Алимердан,
Аку ви женжел пацан
Къенбер галаз атана,
Зи килел уюн гъана.

Им бубад гъиле гана,
Къенбер галаз хъфена.
Ахпа чи къари дидед
Ам советдиз тухвана.

Сельсоветди лагъана
Аялриз тербет хъурай,
Верчер зарар атІана,
Бубад ери вахкурай

Бубайрини чпив гвай
Сад къве кепек вахгана,
Пацанризни идакай
Тербет, несигъат хъана.

РЕКЪЕРИН ЗАРБАЧИЯР

Экуьн къиляй
акъурла рагъ,
Рапрапар гуз
чигед (ик) кумаз
къацу, хъипи
рангарин дагъ.
Экуьн гарун
яваш ванцел
рахазмаз
КІамун къерехда
гапІал багъ,
Къакъан чархар,
синер, тІулар,
чуьллер, дагълар,
Гугрумдалди
акъалтна ван.
ДинамитдалІ,
ломдал,
перцел
Ийизва патар -
патар!
Девлер хътин
юзаз йигин,
ашкъидалди
АлтІушна зегъметчи халкъар.
Агъзур сарин
кІеви, четин
раган къванцин
Пеле акІурна
залан лом,
Тежез хура
зерре дурум,
Тупун гуьлле акъурди хъиз,
ЧкІиз хци цІелхемни гум!

Ахъа жеда
гуьлуьшан рехъ!
КІашу ягъай къванцин патар
Хъана гъарнал
цІверекІ-цІверекІ.
Динамитди падайла къван,
ЧукІурна гум гъар патахъди,
вагъши чуьллера
гъатна ван.
Акъалтайд хъиз
уьмуьр ксай
биши дагъдал
ЦІийи къилелай цІийи чан.
ТІимил хъиз элкъвена
къвалахъ,
КІвач вегъена
тІимил патахъ,
Хкажайла
цавуз каца,
Чигъригъралди, гъерекатдал
Къведа перни
гъяркъуь тачка.
КІвахъна чІулав пелекай
гъекъ,
цІайлапанд хъиз
гъерекатда,
гъиз, ичІириз,
Чалишмишда инсаф тийиз
Еке ашкъидал гъар сада.
Километр
километр (ин) гуьгъуьнал (а) лаз,
Вилин кІаник
 цІийи рекъер,
Кутунвай цІудралди
 цІийи муькъвер
Аквада ваз!
Ибур
 лугъун тийиз
йикъар-йифер,
Яратмишунал алахънавай
вишералди зарбачийрин
ракъун гъилер.
Рекъер,
муькъвер
чи уьлкведин
гъар са пипІез
къилий-къилиз
Лазим язва
а къадар,
Гъикъван лазим ятІа
Чандиз
иви къекъведай дамарар.

Гъар са пата –
дагъда,
кала,
дуъзда, тама —
Гъалар - гъалар хъана гъарнихъ
Хушракандин къир хъиз чукуй
Дамар-дамар
рекъер-хвалар!
Чи къвез (а) май
Азад уъмуър
Социализмдин ачух,
Гужлу,
девлетлу
майишат,
Рекъер авачиз
рамкада гъатдач —
Авун лазим я гъерекат!
Гъуьлуьн къерехдилаь дагъдал,
дагъдай дагъдиз,
дагъдилаь тIулал
Расна рекъер,
ачух шуъше хъиз,
Къекъведайвал гъар са пипIе
Машин,
Машин,
жерге –
жерге!!
Эцигнавай агъада, вине
Юлдашвилер,
завод, совхоз,
артель, колхоз.
АкIурдайвал
мармар хъиз кIевиз,
чеб - чпе.
Къенин юкъуз
рекъер тахъун,
Четин хъунухъ
финиф - хтун,
Большевикди хъиз къайгъу тавун —
Им язва
душманд гъиле
яракъ вугун,
Вилер аваз
фир рехъ такун!!
Рехъ!
Муьгъ!
Мягъкем, кIеви
жендекдин пай,
Эвелимжи таярин тай,
Гужлу авун лазим язва
Югъ - йикъалай,
Юлдашар, чун

ашкѣидалди хъана вири
цѣай хъиз хци,
ракъ хъиз кѣви,
КѣватI хъана,
кѣуна гѣил - гѣиле,
чи цѣйи жемиятдин кѣене
Алчуд хъайи
асрийрин тѣвал
Кѣведач лагъана
гѣич виже,
Гѣужум ийин гѣар чкада,
гѣар са хуѣре,
Большевикд хъиз
кѣуна хиве
Башламишин дуѣнѣяд винел
Такур хътин
кѣати дяве.
Расин гѣарнихъ
гѣяркѣуѣ рекѣер,
хвалар, муѣкѣвер,
Хъайитѣани чими гатфар,
Атайтѣани мекѣи хъуѣтѣер,
Кѣвайитѣани марфар - селлер,
лацу живер,
вили шуѣше хъиз акѣваздай
мягѣкем,
иер.
Чи рекѣерин зарбачияр -
большевикар,
Чими гѣекѣедин,
кур ракѣинин,
бул зегѣметдин я рухваяр!
Инанмиш яз
гѣар дяведа,
кѣачуз (а) вай тарихи тѣвар.
Экѣечѣнава и дяведиз
Бегѣемариз и еке кар.
Им гѣакѣикѣят
кардин эсил,
Кѣуй шад хъурай
кѣвезмай несил
лугѣуз, гѣарнал чпи - чпиз
шадвилелди кѣевиз-кѣевиз: —
- Чи бубаяр
кечмиш хъана,
Чѣулав кѣаяр,
гѣужлу гарар,
зегѣметдин кѣар,

Бул дявеяр акуна.
Чаз кѣурмишна
азад уѣмуѣр,

Дуьньяд (ин)винел
тек сад тир.
Пролетар жемиятда
И еке тир лазим кардал
кІвадарзавай
гъар стІал гъекъ,
Майишатдин,
уьлкве хуьнин
карда язва еке куьмек.
Чи
 жендекдин
 зайиф и пай
 агалкъарун,
Адаз хъсан къуллугъ авун,
Агъзур сарин пахра квадрун —
Чи везифа
кар гъа икІ къун,
КІватІ авуна
 чи гуж, къуват,
Эцигна вири къудрат
Гъужум авун,
 гъар пад ягъун,
И еке тир дяведани
Кардал къетІиян
гъалиб хъун.

1933

КЪАТІ-КЪАТІ АВУР ЗУНЖУРАР

САД ЛУГЪУР КБИЛ

I

Дагълар арада хъунч хъиз бине хъана,
Лал ахвара къатканвай куьгъне хуьр.
Вичикай садазни хабар тахъана,
Къвез алатиз, кечмиш жез шумуд уьмуьр.
Хана патар аватай куьгъне кІвалер,
Палчухдив ацІанва дарискъал ккІар.
Са пата - кесписуз кеф чІугвар кимер,
Муькуь пата - гум акъалтна куьгъне хъар.
Къаварал верчер къугъвазвай мискІиндин,
Секуь галай гуьтІуь, дар тир айвандал
Теспягъ гъилий чІугваз, чиле туна чин,
Тек ацукъна фекъи физвай ахварал.

II

Куьчейра ван-сес авач, къуна лал,

Тимил-тИмил верч-кІек, дана аквада,
Чиркин палчухриз кьуъл гуз муькуьнал,
Алукьиз, кьарагъиз аял кьугъвада.
Ара-бир кІвачел акьалтиз фекьиди
Ацалдарда хуьрел азандин сесер,
Серин кІанериз ярхарна ракьини,
Мез вегъена каш ягъиз рагъул кицІер.
Нисинлай эркек-диши кимелни хьрак
Сада садакай ийиз бул-бул рахун.
Жегъилар пехъи я, гапур ква кьвалак.
Гъавурда гъат, за квез мад вуч лугъун.

Ш

Халкъар инин жуьреба-жуьре я акуниз,
Садбурек - куьк ченейр, садбур я яхун.
Такабур я ацукьуниз, кьарагъуниз,
Гъамиша уьтквем язва луькІуьн-рахун.
Бязибурухъ вишерал малар, лапагар,
БалкІанарни хъсан цан цадай чилер,
Хуьруьн кьваларив гужлу, фид квай салар,
Десятинрал хъсан багъларни векьер.
Бязибурун чина авай рангуниз
Янава хъахъ сефилвилин, дарвилин.
Валчагъдал гъич кІвенкІ кутадай рапуниз
Чка аламач, гъамбар хъана пинейрин.

IV

Кесибри юкьвар тІарна кІвалахда,
Кеспи - цан цун, мал хуьнуьх, йигар.
Девлетлудивай ижарада кьаз алахъда,
Хъайи магъсул ахпа буржунай вахкун.
Девлетлубур пехил язва чеб чпел:
Садаз муькуьди артух хьунухъ такІан я.
Кесибдив гвай са кІусни гъарда вичел гатун,
Ялда, ам масадаз гъатун залан я.
Хуьруьн кьене чІехи кас, алим кІелур
Къилди къилихъ «марифатлу» фекъи я,
Адан вязер вирибуруз я акьул,
Адан эсер гъар са кІвале куьллуь я.

V

Гъа и хуьре азиятда, дарвиле
Бейхабар яз дуланмиш жезва Къурбан,
КапІ ийида, сив хуьда, зикир меце
Аваз уьмуьр гъализ «дугъри мусурман».
ФитІре, зеэр, закат гуда гъар йисуз.
Чарадан малдиз темягъвал ийидач,

МискИндиз физ капІда гъар жуъмядин къуз,
Аллагъ, пайгъамбар рикІелай гъич фидач.
МискИнда фекъиди авур вязериз
Къил патал къаз дикъетдалди яб гуда,
Ахпа хизандин мукъув хтана кІвализ,
Ван хъайи гафар гъабуруз лугъуда:
Гъамиша жуван хивевай капІ, сив хуън,
Закат гунуг авун лазим я ада,
«Чарадан девлетдал пехил жемир куън,
Эхирни са къуз жегъеннемдин цІа куда».

VI

АскІан, ламу, тІилияр къвер мичІи кІвал,
КукІвар хъана чарар янавай къуларин дакІар,
Са пата - кІатІ, са пата ящик, чувал,
Яд акъатиз къеженвай чІулав муртІар.
Са патай яна аскІан тахтадин къацІар,
Эцигнава къаб-къажах, сини, къажгъан,
Ацукъун-къарагъун язва пара дар,
Азиятда къатадиз еке хизан...
Къуъд атайла итим къаю тухуда,
Ачух къула купІад гудач чимивал,
Гатуз гъава къведач, чимила куда,
Гзаф вахтара дуланмиш жеда къежел.

VII

Авай са яц къуншидив уртахвилел
КутІуниз нубатдал кІвалах ийида,
Пакамлай няналди акъвазна кІвачел,
Чалишмиш жез дарвилелди къил хуъда.
Бязи вахтара ийиз гъар жуъре хиялар,
Уъмуърдикай нарази, бизар жеда.
«Вучдай вуна халкъна, халикъ, и халкъар», -
Лугъуз, вичин бахтуникай хъел къведай.
Ада хуъре кефиник квай бязибурун
Дуланмишвал, регъятвал рикІел гъидай,
Гагъ «астагъфир» лугъуз, алахъиз зурзун,
Зазни кІандай, лугъуз, хиял ийидай.

VIII

Хъана са руш и хизандин арада,
ТІварни эцигнай адал абуру Гуълназ.
Къайгъу такъаз чиркинвиле, къарада,
Винел акъалтна вилиз акваз-такваз.
Аял вахтар хъуърез, къугъваз акъатна,
Дерди-бала такваз, шад ва хуррам яз.
Шумуд варцар, шумуд йисар алатна,
Шад манияр ягъиз, гъам рикІив такъаз.
Десте рушар галаз дагъда, чІурара

Къекъвез, келеле хъиз хкадариз, чукуриз,
Я къужгъурни чуклул гваз хъчара,
Афарардай къацу хъчар атлуз гъиз.

IX

Гуълназан къуъзуъ диде даим кардал,
Гъал авунал, рас хъувунал машгъул тир.
Къурбанани мукъвал-мукъвал ийиз къал,
Куквардай адан эзмиш, ажуз фикир.
Стха гила агакънавай цлусад сахъ,
Ам малар гваз даим байирда жедай.
Шалам галай верч хъиз ярх жез гъвечли вах,
Гъамиша ван акъалдарна ишедай.
Чехи вах Гуълназ аял тир вахтара,
Адаз течир са гъинз ятлани фенай.
Адан рикел къени хъсан алама:
Вилерилай тлуб-тлуб нагъв къвез ишенай.

X

Гилани ам йисарикай садра къведа
Шумуд сар вич дуланмиш хъайи и квализ.
Цлар-къавариз килигиз къекъведа,
Теменар гуз къуъзуъ дидедин чиниз.
Гуълназ им вуч агъвалат ятла чидач,
Ам хъуреда, къугъвада, мани яда,
Юлдашар, къугъунар рикелай фидач, .
Гъар декъикъада цлийи цуъквер ахъайда.
Гъвечли клукуъ яна къуънуъз ашкъидал
Булахдал физ нянин къайи яд гъида,
Я квалени акъваздач ам санал.
Квал асунда, михъда, гъар къуз жигида.

XI

Къацу атласди хъиз нур гуз тамари,
Атирдин ни къвез цуъквери къуна тарар.
Тарцяй тарциз физ мани ягъиз къушари,
Къана хъурез и гъалдиз биши дагълар.
Дагъдин хурара мал-къара, хипер-келер,
Ван ацалтна сада садав къада зил.
Мукъвал-мукъвал гуда чубанри къивер,
Гагъ яргъарай яда перишан кфил.
Дар чухуррин, тик чархарин арадай
Чарчардалди авахъзава гуьтлуъ вацлар,
Къекъвез-къекъвез хкадриз дагъардай,
Пехидаказ ягъиз къерехар, рагар...

XII

Гуъне пата дагъдин яха куквал къван

Раглар хътин я гъвечи никлин кIусар.
Сад садалай хкаж жез-жез хъана къакъан,
Арайрай ци акъудна дар чухурар.
Хуьруьн халкъар пакамлай нянал инра
Эчел эчез, тIун кIевийиз, къван кIватIиз..
Рагъ акIидайла рушар, гваз векъер шала,
Мани яз элкъведа дестейрал кIвализ.
Жегъилар няни жезмаз булахд къилел,
КIвач-къил дуьзна, дамах-чагъ яз къекъведа,
Элкъвез, чарх яз халайрин къарадал,
Вилерин кIаникай килигиз хъуьреда.

XIII

Рушар, кварар эцигна булахдин тIулал,
Чпин кIвач-къил дуьзар хъийиз акъвазда,
Гъил эцигна чпи чпин къуьнерал,
Мани яда яргъал-яргъал аваздал.
Ахпа чпин кварар хъивегъна къуьнуьхъ,
Яваш-яваш камар къачуз хкведа,
Ихтилатиз, лугъуз атайди сивихъ.
Кап капа яз, гъа-гъадал хъуьреда.
Низ вуж кIанда, ни мехъерна, ни вучна,
Вуж нихъ галаз гъинал квекай рахана,
Цийи гафунал цеквер хъиз алтIушна,
ЧкIида нихъ вуч аматIа лагъана.

XIV

Девлетлуйрин жегъилар я такабур,
Шузаррик даим хъуьруьн, гъуьндуьр -луькIуьн
Гъар са гъерекатдал чир жеда абур,
Ацукъун, къарагъун, уюн, тегъер, къекъуьн.
Цийи валчагъ, къула гимиш чIул, гапур,
Къилел син туна лацу къармукъ бармак,
Сивизни чизмачиз лугъурни талгъур,
Куьрсарна гимишдин мецер къвалак.
Рушар, чинар какайраллай вечерен хъиз
Яру хъана, зар-диба келегъадик,
Хилера пул, куркур галай катран хъиз,
Уькуьс хъана ван акъалтнава гъилик.

XV

Гуьлназни гъар няниз гъвечи кIуькуь гваз
И халкъдин арайраваз яд гъиз фидай,
Бязибурун уюн, гъерекатар акваз,
Вичи вичик гъар жуьре фикир ийидай.
Ам гъеле аял язмай уьмуьр тийижир,
Адаз садани са фикир гудачир,
Хъайи кар, хъсан-пис, я хийир-шийир
Адаз садани эсиллагъ лугъудачир.

Гуьлназан парталар, кIвачел алайбур,
Дугъри я, кукIвар хъана къацIанвай.
Идакди адавай вич тежез къалур,
Гьалар чIуру яз, кефияр къанвай.

XVI

Гьа икI са-сад алатиз физва йикъар.
Уьмуьр гьамиша гьа са гьал я датIана.
Янар-янар хъана хъипи жез мухар,
Цавай цIай къвар гадни ингъе атана.
Вуж мукал гваз гвен гуьз физва никIиз.
Ни гьазурвал акваз теспача хъанва,
Нин ник хкатна тIар хъанва рикIиз,
Нин рикI вичин бахтуникай ханва.
Гьиле мал, такъат, куьмек авайбурун
НикIер авадан я, кукIрух хъана къил,
Такъатсуз даим завал галайбурун
Чпин зегъметдихъай атIанва вил.

XVII

Къурбана вичин къари галаз эвел
Девлетлуйрин никIер къиметдихъ гуьдай,
Фекьидиз, кавхадиз татурай закай хъел
Лугъуз, гьабурун мелеризни фидай.
Абуру кIвалах мелералди тухудай,
Я гудай са къекъверагдин нафакъа,
ТахъайтIа гужал, зурал къурху гудай,
Бигердик, налогдик кутаз нагъакъа.
Девлетлу хендеда папани гьардан
Гьидай са гетIеда авай цуру нек.
Гьуьрмет квадар тавун паталди адан,
Гьадазни кIвалахдалди гудай куьмек.

XVIII

Эхир са гуж-баладалди вичинбур
Гвена, кIватIна, ратIран патаз хкана,
РатIран нубатдани авуна сабур,
Эхирдай вичин йигарар гатана.
Цанар санал цайи юлдашдихъ галаз
Къведани къве яцрахъ акална ругунар,
«Ишт...гъей...» лугъуз ругунрал аял алаз,
Нисиналди са къемеди уюнар.
Нисинлай гар акъатзамаз агъадихъай
Нагъвад кIватIар хкаж жеда цавариз.
Чувалар вегъена къилел, нагъвадикай
Папари кулунал къуьл чара ийиз.

XIX

Гуьлназ даим тІвал гваз ругунрал жедай,
Гагь хилевди пелекай гьекь миxьи ийиз,
Гагь самарии ширширдал ахвар кьведай,
Гагь кьизмиш ярувал акьатдай чиниз.
Бязи вахтара кьведай адан куьмекдиз
Яцран иес, кьуншид гада Магьамад.
Мукьвал-мукьвал сада сад дегишриз,
Пара гуьрметдал эгечІдай садав сад.
Гагь абуру ийиз жедай кьалмакьал,
Гагь зарафатиз, гьалчиз чпел цІапар,
Ацукьна сериндик ратІран кьерехдал,
Хизанар хьуьредай метІез яз капар.

XX

Юг акьатна кІватІ хьийирлахьди нагьвар,
Сада садак хьилер кутаз хуькуькьдай,
Нагьвар вегьез, иличиз кьайи ятар,
Мад яваш жез, секин хьана илихдай.
Шумуд сар я ибур икІ хьана вердиш,
Са «айиб, я сергьят» ибуруз авачиз,
Са гьам, фикир авачиз и кьве таниш,
Садан гаф-чІални чпихь гьич галачиз.
Сад кІвалахдал алачирла, муькуьдан
Гьалар жедай пара чІуру ва сефил.
КІвачел кьвазна, чилел элкьуьриз дабан,
КьведатІа акваз кІвалелди туькІуьрна вил.

XXI

Магьамадан гила цІукьуд йис хьанвай,
Ам тир гуьрчег, рикІиз чими са аял.
Элкьвей чин яру хьана ракьин канвай,
Кьекьведай алачиз я кІвачел, кьилел.
Акьахнавай шихин вахчагдин метІер,
Бязи чкаяр вичи рас хьувунвай,
Кьазур перемдикай хкатна кьуьнер
Яру хьана ракьин кана кьувунвай.
Марифатлу инсан хьунин «метлебдал»
Бубади садра фекьид мукьув ракьурнай.
Адани гьич алгьем, тагьият чирдал,
Им кІанчІ я лугьуз гатана чукурнай.

XXII

Лап гьвечІи аял тирла диде кьенай.
Тек амуькьнай кьве хвани начагь буба.
Живедай, кулакдай сурарал фенай
Ишез, гьилер кьуна гьвечІи кьве стха.
Шумуд вахтар диде рикІелай тefиз,
Ишез, гьилер кьуна гьвечІи кьве стха.
Чпиз гьатай яр-емиш, кІерецни финдигь

Дидеди неда лугъуз сурал гваз къведай...
Килигдай кас авачиз язух са гьалда
Шумуд вахтар бейниван яз амукънай,
Верчер хьиз къайи, мичи кумада
Шумудни са жуьре азар галукънай...

XXIII

Вахтар фена, атана гатун йикъар,
Гьар са пата шадвал, фирягъвал авай,
Цуькверивди дигана чуьллер, багълар,
Къушари агъзур жуьре мани ядай.
Амма вири ибур Магъамадаз буш,
Манасуз шадвал, ачух гуьзелвал тир.
Стха къиздирмад къуна, риклиз регъят туш,
Умудар хана, чур хъанвай фикир.
Буба гвенар гуьз фенвай калариз,
Къайгъу чугвар са кас авачир квале,
Вучдатла чизмачир квахъай килиз,
Недай са къас фуни амачир гъиле...

XXIV

Магъамадаз кани гъвечи стха къе
Вилер ахъайиз тежез са чандик квай,
Гишиндай, са затни авачир къене.
Мез къведачир, амма луйкъуьниз кандай...
Магъамад угъу-угъ къачуна шез-шез,
Теспача яз квалаяй къецел акъатна.
Яру хъайи вилерлай туб-туб накъвар къвез,
Девлетлу Саиматан квализ катна.
- Саимат бах, Агъмед рекъиз чандик ква!
- Вуч хъана, бала! Адан уьзуьр, лагъ, вуч я?
Бес ви буба? - Калуз гвен гуьз фенва.
Агъмеда къе зати туйтуйна сагъ югъ я.

XXV

... Агъмед вил алаз акъвазна, атанач,
Саимат бахдикай хъанач са хабар.
Мад я ада гъайи са затни хъанач.
Магъамадан гъвечи рикъай чугуна цар...
Хабар гана фекъидиз и гьалдикай,
Ам атана гъиле - жуз, ясин келиз.
Акъвазна сев хъиз аялдин килихъай,
Адан гишин, яхун чиниз килигиз.
Са куьникайни факъирдиз хъанач чара,
Магъамадан вилерай иви атана.
Некни са къас фу гваз къуншид паб Фатма
Нянихъди атана, аялдиз гана...

XXVI

И азабда, азиятда, дарвиле
Къиникъикай хкатна чи Магъамад.
Бубади хкана адаз тахай диде,
Сагъ хъана, инсан хъхъанай ам мад.
Гила ада мани яда, хъуьреда,
Амачирди хъиз маса са къайгъу, гъам,
Гагъ хиялдиз физ, рикӀин къене шеда,
РикӀел хквез алатай чиркин аям.
Къурбанан хизанрин юкъва адаз
Жедачир гъич са хажалатни фикир.
Вах хъиз гъуьрметлу язвай адаз Гуьлназ,
Ацукъун, къарагъун, лубкӀуьн шадвал тир.

XXVII

Ам къе ратӀрални язвай пара зирек,
Вилик мадни вуч югъ кватӀа чидачир.
Низ хъайитӀани гудай алакьдай куьмек,
Садни вичикай бейкеф ийидачир.
Къунши ратӀара балкӀанрин йигарар
Акурла жуьреба-жуьре фикир ийидай,
А йигаррал кӀвалахдай чара ксар
Аквас девлетлуйриз лянетар гъидай.
Абуру гъикӀ кӀвалахзава, гъикӀ незва,
Зегъмет нинди я, ни къачузва хийир?
Пара-пара хиялар, рикӀиз къвезва,
Фагъум тавур, жуваз эслагъ тийижир.

XXVIII

Гагъ суьт хъана акъваздай ратӀран цлал,
Квекай ятӀани ийиз мичӀи хиял.
Гуьлназа явашдиз гъил гъалчна къуьнел,
Хкидай ам уяхарна вич вичел...
Эхиримжи юг тир къе гатанвайди,
Хажалатар квай, техил тӀимил хъана.
Шашал хъуьчӀуьк кваз акъат хъана фекъи,
Гъадазни вичин дуьайрин пай гана.
Квай къван буржар-гъакъар вири вахкайла,
Факъиррин кӀатӀаз хтай затӀни хъанач.
Гъихътин агъвалат хъанатӀа гатакай
Магъамадаз са касдини лагъанач...

XXIX

Хуьруьн халкъ кӀватӀ жез нянриз кимерал,
Дуьньяд «къуд патакай» ийиз ихтилат,
Бязибуру чпин хъукъвай сиверал
ЧӀугваз-чӀугваз лугъуз къуръандин аят.
Бязибур гъар са куьникай рази я,
Садбур сефил къерехра ацукънава,

Садбурун спелрал гьакI ягълу ала,
Садбурун сифетди тамам руг къунва.
Раснавай къакъан кIвалерин гурмагърай
Акъатда гум, куьк бузбашдин ни галаз.
Патар чкIай куьгъне сефил къазмайрай
Шехъдай аялар я аквадайди ваз.

XXX

Бязибурун кIвализ даим датIана
Къуд патахъай гъери, нек, сар хквезва,
Чубанар югъ-йиф чуьллера. ктIана,
Къазанмишайди кеф-кефиник незва.
Бакъалчидин туьквенни я пара худ,
Са юкI читинихъ халкъар алажзава.
Вахчуз гъар суз яхцIур лежбердин дахут,
Гъарнихъди вичин къармах акъажзава.
Фекъи «халу» ацукъна мискIинд пата,
Гуьрчег папар рикIел гъиз, мурмур ийиз.
Закатни гъакъи гуз адаз гъар сада,
Гардан севрен гардан хъиз паспасар гъиз.

XXXI

Гъа икI акъатна гад, атана зул,
Халкъди тумариз гъазурвал аквазва.
Гагъ куьлуь марфар къвада хъана гул-гул,
Гагъ яваш ванцел кулакар рахазва.
Лапагар, малар яваш-яваш кIвалел
Элкъведай вахтарни жезва мукъвал,
Чулав цифер акъалтиз цавун чинал,
Дегиш жезва михъиз тIебиатдин гъал.
Гуьлназанни Магъамадан шад йикъар
Хаталу уьмуьрди гъикI авунатIа гъел,
Тимил ял ягъин чнани, юлдашар,
Агъадихъай къвезвай къилерай ая кIел.

КЪВЕД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Югъ алатиз, югъ къвез, вара алатиз,- варз,
И аямрилай къуд-вад йис алатна;
Садани вичикай тавуна са арз,
Гуьлназ бегъем хъана винел акъатна,
Адахъ авачир зар-диба, келегъа,
Жедай гъамиша са жуьт куьгъне партал,
Гъилихъ тупIалар, гарданда кагъраба
Авачир, я къвенни ийидачир рикIел.

Бязибурухъ хъиз къацу башмакъ авачир,
Къвачел гъамиша пад хкатай шалам,
Гуърчег затларихъ я вилни галачир,
Низ хъайитлани ийидай эгътирам.

II

Амма гъикъван тебии са гуърчегвал,
Семими хушвал Гулназаз ганвай.
Таз тар хътин шумал акъалтна винел,
Ацлай абурлу, тик жендек гъанвай.
Элкъвей варз хъиз экуьналди хъуьредай
Лацувални яр какахъай ацлай чин,
Аста-аста сабурдалди къекъведай,
Вилив хуьз къвач-къил гъамишанди вичин.
Чулав рацламар, хъвердай катран вилер,
Тимил хъиз алгъай нер, къелечл пузарар,
Бурма хъана винел элкъвена цвелер,
Лацу живер хътин магъидин сарар.

III

Виликди хъиз ачух хъуьруьн, къугъунар
Жезмач гила, халкъди айибар гуда.
Шадвал авун, ширин мани ягъунар
Жедач, халкъди гъарда са гаф лугъуда.
Пакамлай няналди ацукъна къвале
Храда, рас хъийида, къвалер михъда,
Гагъ эвериз гъиз къуншид руш Зуьгъре,
Агъзур жуьредин рахунар ийида...
Кларас хада, яд гъида, фу чрада,
Гъазурда недай жими-журу хапла,
Йикъа пудра малдиз алаф кутада,
Гъаятар, цурарни михъда ада.

IV

Дидеди алахъна чирда гъар юкъуз
Купун чалар: алгъем, аменту, къулгъу,
«Бисмиллагъи аузу» чирда лугъуз,
Гъиле къур къван са къвалах, са тике фу.
Вичихъ галаз санал капл ийиз тада,
Клевиз-клевиз лугъуз купунин чалар,
Туб метел эцигунин гъавурда твада,
Чирда мусурманвилини вири шартлар:
Купунин, сивин, дастамаз къачунин
Къайдаяр, рехъ-раж, абурун вахтар, ният,
Гунагърикай абур ада тавунин
Рахадай, адаз чириз яргъи тагъят.

V

Гуьлназа зил кьуна абур тикрардай,
Гъавурда гъатдачир ятIа вуч гафар.
Гагъ кьил квахъна, гъакI куьцIена ахвардай,
Гагъ дидедивай кьадай ада хабар:
-Диде, и гафар лазим я кьван чи квез,
Кар гадарна им вуч кеспи я мегер?
-Я чан руш,- лугъудай дидеди хъуьрез,-
Фекьиди ийичир, тиртIа пис кар эгер,
-Фекьидиз лазим я,- лугъудай ада,-
Фекьид гьадал кьачузва закат, зеэр,
Жемятдиз купIар ийизва ада,
Гъадахъ вичиз кIватIзава гъакъар.

VI

Магъамада цуьк ийизвай и вахтара,
Амма гъатнай дарвиле пара чIуру,
Недай са кьас фуни адан йикъара
Фу тушир, тир рикIиз туькьуьл са агъу,
Са суз абуруз недай техил хъаначир,
Гъисс ийизвай тахъай хътин дарвиле,
Бубадикни са кIус такъат кумачир,
Я гудай мал-мулкни амачир гъиле.
РикIи рикI нез мягътелвиле амукънай,
Амачиз гъил кадриз жери са чара,
Меслят патал кьуншийрални алукуьнай,
СакIани хъанач, фикирнай пара-пара.

VII

Буба са кьуз девлетлу Алиметаз
Вичин дерди-баладикай рахана:
- ЖедатIа са куьмек це, кьунши, вуна заз
Са тIимил техил бурж гице,- лагъана,-
Гатуз ви бурж за техилдал вахкуда,
Я пул гъида пата-къерехдиз фена,
Я за ваз кIвалахдалди куьмек гуда:
Ник гвена, я цан цана, я мал хвена.
ЦIинин йисуз зун дарвиляй акъудур,
Аллагъдин хатур ваз аватIа, кьунши,
Ихътин баладикай вуна зун хкудур,
Тавакъу я, кьунши, ваз куьллую, куьллую.

VIII

Алимета сифте кьуна залан ял,
Ахпа чIулав куьк пIуззарар зурзурна:
-Чидач, кьунши, тапшурмишда за папал,
Лагъана, мад куьтI акъуднач, кьурурна.
Фена йикъар, алукуьнихъ хъанач эхир,
Са хабарни адавай мад агакънач.
Гъар юкьуз рикIел хкиз авун зикир,

Илаж амачтІани, адалай алакьнач.
Тунач ада гьил кадар тавур са пад,
Саникайни таьмин хьанач хайи умуд,
Буш амукьна тавакьуярни имдад,
Гишила хьана хизанар вад-ругуд.

IX

СакІани хьанач, михьиз умуд атІана,
Гьалар югь-къандавай чІур жез хазва,
Са кьуз адаз кьуншиди эвер гана,
Растамаз са гада кІанзава лагьана.
Сифте адаз и кар залан акуна,
Гьисабна ада им тушиз гьич мумкин.
Жуван азиз бала япукай кьуна,
Тухвана гьикІ гун ихтиярдиз са нин.
Низ чида, адан гьал гьикІ жедатІа ана,
Я гишин жеда, я мекьи аялдиз,
Амни са мурдар итим язва пара,
Аялди гьикІ дурум гуда адан кьалдиз.

X

Кьил гижи хьайид хьиз хтана кІвализ,
Ярхар хьана, са кьерехдихь ацукьна.
Килигиз акьвазна хейлах кІвалин чилиз,
Ахпа вучда лугьуз папал алукуна.
Са жуьрени и кардал хьанач рази,
Ракьурна виже кьвеч лугьуз Магьамад,
ХьанатІани и фикирдал пара кІеви,
Чара хьанач, ракьурунал хтана мад.
Хьана Магьамадан бубадиз чІулав югь,
Ам экьечІна Растамав рахаз фена,
Са патахьай чара атІанвайтІани,
Муькуь патай лап рикІин кьеняй ишена.

XI

- Ваз фикир,- лагьана Растама,- жемир,
Ам за зидалайни хьсан хуьда, мирес.
Са кІусни на маса хиял ийимир,
Магьамад вич жеда зи кІвалин иес.
Субай аял я, вучда ада кІвале,
Атана чахь галаз са кьас фу тІуьрай,
Жувазни техил твах сад-кьве киле,
КІан хьайила физ гьаналлай кьве мал хуьрай.
- Растам, мирес, ам язва са чиг аял,
Виже кьведач залан кІвалах вугана.
Тебез хьайитІа, адакай ваз кьвемир хьел,-
Явашдиз Магьамадан бубади лагьана.

XII

ГъакІа икърар хъана куътягъна рахун,
Пакад къуз ада Магъамад тухвана.
-Чан хва, инлай къулухъ ина жеда вун,-
Лагъана, Растаман гъиле вугана.
Вучиз, буба, Растаман кІвале жеда?
Чаз кІвал авачни? - лагъана Магъамада,
- Чи кІвализни вун гъардан-бир хкведа,
Чан хва, фу кІанда! - жаваб гана ада.
-Чан хва, вун ви ихтиярда гъамиша
Аваз дуланмиш жедайди я чи кІвале,-
Хъуътуйвилелди лагъана Растама,
Адан гъвечІи гъил къуна вичин гъиле...

XIII

Растаман кІвализ фейи чи Магъамад
Къиф хъиз кІеви къулара гъат хъана,
Сад садан гуьгъуьнал алаз къуд-вад
Залан, четин, кІеви йисар алатна.
«Чан хва, вун ви ихтиярда гъамиша :
Жеда» лугъур гафар хъана тапарар.
Пакамлай няналди цана, я тама,
Къвердавай чІур хъана Магъамадан гъалар.
Пакамахъ къарагъзамазди экв жедал,
Адал гадардай къве фу туна чанта.
Ахвар галай вилерал къвез мичІивал,
Дегъре гваз жедай няналди тама.

XIV

Элкъвена хкведай чка авачир,
Бубадихъ авачир кІвале са къас фу.
Растаман кІвалени инсаф авачир,
Ана нерди Магъамадаз тир агъу.
Гзаф вахтара Растама ийидай къал, -
На кІвалахзавач! -- лугъуз, ийиз туьгъмет.
Авайди къалмакъал тир мукъвал-мукъвал,
Чидачир инсанвал, са тике гъурмет.
И залан кІвалахдал, кІеви шартІара
Азиятрик алатна са-сад йикъар.
Такур хътин язух, пис са гъалара
Алатна заланвилелди къуд-вад сар.

XV

Хъуътуйьн вахт тир, гъар пад къунвай живеди,
Пехъи ванцел рахаз къайи кулакар.
Къуд пад лацу хъанвай са жуьреда,
МуркІад къуна вацІар, кІамар, булахар.
Са ничхир, я са гъайван дуьзда амач,
Янар гуз живеди къунва вал, тар.

Вилик хъиз пешер, цуьквер аквазмач,
Живедикай килигзава багълар, тамар.
Гзаф вахтара гъатда чIулав чилин циф,
Хуьр чил элкьуьрайди хъиз юкьва твада,
Чир жедач ваз ам югъ яни, мичIи йиф,
Гъар са патахъай мичIивили къада.

XVI

Итимар ихтилатиз кIватIал жеда
Къай текъведай гъаятра къуарарик,
Вуж тфенг къачуна гъуьрч ийиз къведа,
Ни живедал гел гъализ жагъурда сикI.
Папар куткун яна кIулаз муьхцериз,
Гъилериз хъухъ гуз, гъерекатдал фида.
Алафар кутуна чпин малариз,
Ахпа са-сад кIамалди физ яд гъида.
Дагъдин тепедхъай ягъайла рагъул цифер,
Чеб чпе акъаз живедин маргъалар,
Ахъа хъжедач алемдивай вилер,
Гъар патай къвада муркIадин ккIалар.

XVII

Ихътин кIеви мекъи, мишекъат са къуз
Малариз яд гуз кIамал фена Гуьлназ.
Рекъйй хквез тик гуьнедикай агъуз
Садлагъана Магъамад акуна адаз.
РикIик нарагъатвал кткана сифте,
Ахпа камар къачуна регъуьз-регъуьз.
Вилик гъана пелез чIугуна фите,
Гъадакай далда къаз алахъна вичиз.
Магъамад хквезвай и сятда тамай,
Адаз Гуьлназ мукъув къведалди акунач.
Акурлани алатнач вич вичелай,
Маса фикир, я къайгъу рикIе къунач.

XVIII

Садлагъана къапа-къап дуьшуьп хъайила,
Магъамад такъат атIайди хъиз хъана буш.
Чин чинаваз чеб чпел икI гъалтайла,
РикIел хтана куьгъне къар, юлдаш руш.
Адавай вичивай вич хъаначир къаз.
- Гуьлназ, вун аквазвач хъи, вуч хабар я?
Хизанар гъикI я, кIвалах гзаф ян ваз?
Заз такуна шумуд вахтар, йикъар я,-
Лагъана, чумал хъиз яру хъана чин.
Гагъ Гуьлназаз, гагъ къерехдиз яна вил,
Къазур кIуртун патар агудна вичив,
Чапрас къуна цIархар-цIархар хъайи гъил.

XIX

Гуълназ сифте гаф акъат тийиз кисна,
Ахпа гъил хурув къуна жаваб гана.
Гъилевай тІвал мурк къур чилел илисна,
Нефес къаз-къаз яваш ванцел лагъана:
-Шукур аллагъдиз, къенин къуз хъсан я.
Вун садрани къвезмач хъи бес чи кІвализ?
Ваз ви кІвачер гъикъван мегер залан я?
Садрани текъвез, чна вуч авунай низ?
-АкІ туш, Гуълназ, заз кІвалах ава пара,
Авайд туш заз гъенел экъечІдай мажал...
-Гъа, заз акуна цефцакъ, тамавай къара,
Растама вири кІвалах вегъенва вал.

XX

Вил виле акъурла гъал нарагъат жез,
Тадиз злкъуъриз, чилиз килиг хъийиз,
Маса халкъарни мукъвал жезвай къвез,
Хейлах хъана ибуру ихтилатариз.
Сагърай лагъана, хъфена Магъамад,
Гуълназни кІамалди гъат хъана рекъе.
Сад садаз элкъвез килигна хейлах мад.
Къведанни вилер амукъна дар геле...
Йифиз Гуълназаз геж-геж атанач ахвар.
Фикир михъиз къуд патахъди чкІанва,
РикІелай фидач рекъел рахай гафар,
Адан умудар куь ятІа тухванва.

XXI

Магъамадакни кутуна ида эсер,
Адан куьгъне йикъар рикІел хтана.
Хабарсуз дуьпуьпди авуна серсер,
Санал къугъвай шад йикъар рикІел хкана.
Мус ятІани кІвач-къил ахъаз, къайгъусуз,
Чураара, йигаррал катиз къугъвадай,
Гагъ дуьзда, гагъ кІвализ физ, михъиз юкъуз
Рахаз, хъуьредай, чеб чпиз аквадай.
Гила жегъил гада я, хъанва дегиш,
Амма бес уьмуьр рикІелай гъикІ фида.
Къенин югъ, къилел атай бедбахт дуьшуьш
Намусдин тІарвилелди рикІел гъида.
Гила Гуълназал дуьшуьш хъайилахъди
Вири уьмуьр рикІел хтана адан.
Вил вегъена дуьньядиз гъар патахъди,
Нарагъатвилиз аватна адан чан,
Амма вири и заваллу тир йикъар,
Са куь ятІа адан рикІай жигизва.
Гуълназа шад ийизвай адан гъалар,

Хъйи эзмиш рикIиз умудар гъизва.
КIвалахдикай азад тир декъикъайра
Тадивилив экъечIда ам куъчейриз,
Къекъведа куъчейра ва дар кIара
Гуълназ аквадатIа акваз гъарнихъ вил ягъиз.

XXII

Гуълназа даим куъчейриз вил яда,
Ахтармишиз, аватIа акваз Магъамад.
Хейлахди акъвазда адаз килигиз,
Сивик хъвер кваз, рикIиз хъана пара шад.
Такур къара гъалар яз гзаф пашман,
ЭкъечIиз къежел, хквен хъийиз кIвализ.
Фикирда маса затI амукъдач адан,
Санал акъвазна къарай текъвез рикIиз.
-Вуч хабар я, вуч квахънава, я Гуълназ,
Вуч квахънава, амачни са ийир кар,
ЭкъечIиз къежел, хквез, вуч хъанва ваз? -
Лугъуз, къуъзуъ дидеди къада хабар.
-Авач, диде, зи къил тIазва пара пис,
Вучиз ятIа, зи кефияр хъсан туш,-
Лугъуз, рикIин къене дердер ийиз гъисс,
Мад экъечIиз килигда гъарнихъ руш.

XXIII

Нянин вахт я, гъар са тереф секин тир,
Гъар патахъай акъалтзавай мичIивал.
Амма къуд пад вилиз акваз жедай чир,
Лацу тахта живеди гуз экуъвал.
Магъамад акъвазнава вил эцигна
Фадлай къулухъ кIамал яд гъиз фир рекъе,
Ада маса рушалди хабар гана,
Гуълназаз ша лагъанвай югъ тир къе.
КIамал фир рекъе амач са къвер-хъфир,
Анжах вили цава аквазвай гъетер.
Саняхъайни гъич са ван-сес авачир,
Живед кIаник къатканвай тамар, чуъллер.

XXIV

Ингъе тадивилелди вегъиз камар,
Гуълназ теспачавилелди атана.
Къуънуъхъ адан галай хъипи цурун квар.
Магъамадак нарагъат шадвал кткана:
-Гуълназ, ам вун яни, вун атанани?
За, вун къвеч лугъуз, фикир ийизвай.
Инал акъваздай къван къана кIвачерни,
Зун кIвачин хъана и сятда хъфизвай.
-Заз Сефията къе нянихъди лагъана,-

Лугъуз, акъатна регъуыз-регъуыз гафар.
Магъамад адан мукъув хъиз атана,
Къведани кIамалди вегъена камар.

XXV

-Магъамад, на заз вучиз эвер ганай,
Де вуч ятIа лагъ вуна заз рикIин сир.
Сефиятазни вуна вучиз лагъанай,
Мад садазни тахъурай и крар чир.
-За гъакI... гъакI... эвер ганай ман, Гуълназ
Заз кIанзавай вавди ихтилатариз.
За вуч лугъун, дуьньядин крар чични ваз,
Рахана, ихтилатна рикI аладриз.
За накъни куь куьчейра экъуьрнай вил,
Акунач заз гъич вун сакIани анра.
Ахпа Сефиятаз лагъана эхир къил,
Нянрихъ хъиз ваз и кIамал эверна...
-Вуч я ви сир, вуна заз куьз лугъудач?
Авай кар лагъ, ваз вучиз жеда регъуь.
На ви рикIин сир зав вучиз вугудач,
Еке алапат хъанани мегер ими,-
Лагъана, Гуълназ хъана яру-хъипи,
РикIи теспачавилел яна иви.

XXVI

-Гуълназ, чидач, вуч кар ятIа, и къара
Зи гъалар я тежер къван пара сефил.
Къил жуьреба-жуьре хиялрив ацIана,
Я йифизни ахварал тефиз са вил.
-Валлагъ, зунни гъакI хъанва авара.
Я кар, кIвалах ийидай рикI къвезмач,
Къил акъатзавач зи, захъ вуч хъанватIа,
Я кIвале ацукъна къарай жезмач.
-Гуълназ, ваз хабар хъайитIа зи рикIикай,
Ваз чир жедай зи уьзуьрар вуч ятIа,
Я вунни икI къана, вилер кIаникай
Килигдачир, акъвазна гъакIа яргъа.

XXVII

Ширин-ширин ихтилатариз къведни
КIамун къилел къван гъакI санал элкъвена.
- Пака инал аквада чун чаз мадни,-
Лагъана, гъарма кIвалериз хъфена.
Эвелдай им къугъун хъиз акунай,
Садани бегъем и кар рикIив къуначир.
Белки, къуру зарафатдани тунай,
Иник са хаталувал акуначир.
Йикъаралди сефил хъай къелечI рикIер
Эвелимжи дуьшуьшда хъана секин.

Амма акъатдачир гуьгъуьнин йифер,
СакIани рикIелай тефиз чеб чпин.

XXVIII

Гъадалай къулухъ гагъ цел, муьхцел, мелера
Башламишна мукъвал-мукъвал дуьшуьш жез.
Даим сад акъвазна садан вилера,
Вил вилел алуькбай къван къведни хъуьрез.
Башламишна и кар хуьруьз малум жез,
Рушари чпин адахлуйриз лугъуз,
Гадаярни ихтилатар ийиз, хъуьрез,
Ванер туна, чпи чпиз хабар гуз.
Къвез-къвез алат хъана хъуьтIерни къаяр,
Яваш-яваш цIраз эгечIна живер,
Хтана гуьлуьшан, алахъай гатфар.
Акъатна къацу векьер, назлу цуьквер.

XXIX

Шумуд варцар яргъаз хъайи чими рагъ
Хтана, вичин кудай нурар чукIурна.
Чандал хтана, къацу хъана дагъ, багъ,
Къацу таран хилехъ билбил галкIурна.
МуркIар къилеллаз хъилел фена вацIар,
Ахъа хъана михъиз булахар, кIамар.
Десте-десте элкъвена хтана мад
Яргъа уьлквейриз феи къушар.
Хуьруьн гьаларни дегиш хъана михъиз,
Дири хъана, чандал хтана халкъар.
Десте-десте жегъилар чIурариз физ,
Ийиз шадвилер, гьар жуьре къугъунар.

XXX

Магъамад пакамлай няналди цана,
Я тама, я маса са кардал жедай,
Гуьзлемишиз вил эцигдай Гуьлназа,
Магъамад нянихъ галатна хкведай.
Ам хтана агакъзамазни кIвализ,
Тадиз-тадиз куьчейриз экъечIдай.
Килигиз Къурбанан къапудин сивиз,
Гуьлназ аквадатIа (а)квас вил яз эгечIдай.
Гзаф вахтара Гуьлназ ихътин вядеда
Квар къачуна кIамалди яд гъиз фидай.
Магъамадни гуьгъуьнал алаз фена,
Рекъел къвазна ихтилатар ийидай..

XXXI

Са къуз куьчедал ацуькнавай Къурбан,
Ацуькнавай мадни са хейлах халкъар.

Сивихъ вуч атайтІани лугъуз гъардан,
Пирер-шейхерикай ийиз ихтилатар.
Къурбанан мирес девлетлу Атлу-Хан
Явашдиз Къурбанан патав атана,
Тадивилел, амма илихна хъиз ван,
Сив япал эцигна адаз лагъана:
-Къурбан, мирес, заз ван хъанва са гаф къе.
-Вуч хъана, лагъ ман,- жаваб гана ада.
И ван гъатнава михъиз хуъруън сиве,
Ви рушни агъа Ибрагъиман гада...
-ГъикІ зи рушни... зи рушни... руш... г...гада?
Лагъ, гъикІ хъана, вуч хъана, вуч хабар я?
Михъиз чинин рангар атІана бирдан,
Зурзавай гъил спелрив гуьцІна ада.
-Ви рушни атІа Ибрагъиман гада
Чеб чпел ашукъал-машукъ хъанвалда.
ГъикІ хъайитІани ам и за гъида,-
Лугъуз, гъахътин гафар рахаз авалда.
-Ахътин гада гъинва Ибрагъимаз? -
Лагъана, Къурбана хъувуна тикрар.
-Гилани гъам чидачни къван мегер ваз,
Растаман кІвалевай пинедин гъамбар?
-Агъа!.. Чида, чида, Магъамад...
Адакай гъахътин гада хъанвани къван?..
-Чи арада таб авунар жеч хъи мад,
Заз зи папавайни гъеле хъана ван.
Ахътин къелетар ийиз тамир, мирес!
Къе ам аял туш, агакънавай са руш.
Чна садра авур икърар гафарни
Гилани зи рикІиз язма пара хуш.
Ибрагъиман гадад ам гъинз тухуда,
Вичиз ацукъдай кумани авачир?
Адаз са къас фу гъинай гъана гуда,
Тандал бегъем са перемни алачир?
Заз гъеле фикирар авай и зулуз
Ам некаягда лугъуз зи хва Алидиз,
Хъсандиз, бул кампанийралди тухуз
Халичайрив раснавай тавханадиз.
-Ваъ, я Атлу-Хан, вуна вуч лугъузва,
Ам за чирда, зун къе нянихъ рахада.
Валлагъ, биллагъ, за ингъе къин къазва,
Артух рахайтІа, за ам тукІвада!

XXXII

Няни хъана, акІана рагъ дагъларихъ,
Гъар патахъай акъалт хъана мичІивал,
Халкъар къарагъиз хъфизвай кІвалерихъ,
Къурбанабурни акъалт хъана кІвачел.
- Хъша, чахъди илиф къве ихтилатиз,
Къве истикан чай-затІни хъвада чна -
Лугъуз, Къурбан Атлу-Хана чпин кІвализ

Алахъна, алат тавуна тухвана.
- Ваз хъел къвемир,- тикрар хъувуна
Жегъилрин арада жери крар я.
Са гъам туш, гъахътинбур хуъре мад ава,
Ибур гъахътинбурун ахмакъ йикъар я.

XXXIII

Къурбан тухвана ада мугъманд кІвализ,
Веъена халичайрал хъуъцуъганар.
Ацукъ, мирес, лугъуз ширин лукъІуъниз,
Авуна ам хъуъцуъганрал ацукъар.
Къурбанан гъал хъана нарагъат сифте,
Ам кІвале гъарнихъ вил яз амукъна.
Цлара халичаяр, михъи перде
Аквас гъейран хъана, мягътел ацукъна.
КІвалин дакІарра хъсан, хъуътуъл месер,
Столдал фенжанар, лацу самовар,
КІвалин цлариз яна къармах михер,
Куърсарнавай анрикай михъи тасмалар.

XXXIV

Атлу-Хан самовар гваз экъечІайла,
Дерин хиялар фена Къурбанан рикІай:
«Дугъриданни Гуълназ санихъди гайила,
Гъич тахъайтІа ина къванни хъун кІандай.
Жуван аялни секин жедай даим,
Гагъ-гагъ жувазни са къас фу жагъидай,
Са дарвал хъайила жувахъ мидаим,
Жуванбур тир, къачуна ризкъи гъидай.
Чидач ман, руш,- фикир авуна ада,-
Атлу-Ханан гафар дуъз яни, я таб,
Гъахътин къелетар ийиз хъайитІа вуна,
Вун текъейтІа, атІутІ ахпа зи къве яб...»

XXXV

Ахпа кІвализ атана явашдаказ
Атлу-Ханан свас кІандай гада Али,
Сивик хъвер кваз мукъва хъана Къурбаназ,
Адан гъил къуна вичин къве гъилини.
Къилел чІулав бармак алай чичІерин,
Тандал цІийи, чІулав парчадин валчагъ,
КІвачел сун гуълуътар гъар жуър цуъкверин.
Кефияр хуш яз, дамахар тир лап чагъ.
Къурбанавай жузун-качузун авуна,
Яру хъана лацу ачух чин адан.
Гъиле цуъквер алай са суфра къуна,
РакІар ахъайна хтана Атлу-Хан...

XXXVI

Алиди хкана кІвализ самовар,
Суфрадин са кърехдивай эцигна,
Ахпа гъана миxъна истиканар,
Чай цана. Вилер Кърбаназ килигна.
Ацукъна вирида ийиз ихтилат,
Мажалдивди, яваш-яваш чай хъвана.
Атана Атлу-Ханан паб Сайибат.
Синидаваз куьк бузбашни фу гъана.
- Неъ, мирес Кърбан! - лугъуз,
Атлу-Хана Тике-тике эцигна фу гър пата.
Къачуна гъиле фуни тур Кърбана
«Бисмиллагъи рагъмани рагъим» лагъана...

XXXVII

Туьна, хъвана, кІватІ хъвуна виликай,
Башламишна Гуьлназакай ихтилат,
Гъич хъвер кими тежез гъркьуь сивикай,
Яб гуз ацукъна кърехдал Сайибат.
-Аллагъди гайитІа, мирес, кървер зулуз
Чна ийида са вижевай мехър,-
Лугъуз, Атлу-Хана хуш умудар гуз
Гагъ Кърбаназ, гагъ папаз яна вилер.
Хейлахди авуна абуру рахунар.
Абур туькІуьда,- Кърбана лагъана.
«Геже хийир» лагъана, къуна гъилер,
Кърбан къррагъна кІвалелди хтана.

ПУД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Кърбана рушаз са гафни лагъанач,
Башламишна чинеба ам вилив хуьз.
Вичиз хабар хъунухъ ада къаланач,
Рушан геле къркъвена ахтармишиз.
Са къуз геж хъиз руш яд гъиз фена кІамал,
Рекъел къвазна Магъамадав рахазвай.
Кърбанни фена алаз гъакІ гуьгъуьнал,
Муьхцин цлахъай и крар аквазвай.
«Фена къведни рекъидани за ибур»,-
ЦІай акъуна вичи вичиз лагъана.
«Мад квахъна фий, халкъдиз ийич за къалур»,-
Лагъана, пехъи хъел кваз ам хтана.

II

Няниз кIвале ацукънавай хизанар,
Къурбана вегъена инал рахунар.
Ада вирибур авуна мягтелар,
Гуълназавай чин чIурна къуна хабар:
- Я руш, им вуч хабар я хуъревайди,
Чахъ амачни бес са намус, са айиб,
Дуст-душман, мукъва-яргъа чахъ амачни,
Им кар яни бес чи намусдиз важиб?!
-ГъикI хъана, я буба! Ваз вуч хъанва къе,
За вуч авуна къван, ваз вуч акуна? -
Пелез гъана хъиз къилихъ галай фите,
Гуълназа регъуъвилел хабар къуна.
-Зун вавди я, дангъуздин руш, це жаваб,
И на ийизвайбур ятIа вуч крар,
Вакай Магъамадаз жедайди яни паб?
Вуна вучиз хъуъруързава чал халкъар?!

III

Руша куьтI авунач, къил туна хура,
АтIана михъиз адан чинин рангар.
-Вавай хабар къазвачни, я руш, за? -
Лугъуз, Къурбанай акъатна гъарагъар.
Мад Гуълназай акъатнач са гаф, са чIал,
Ам алай чкадал михъиз къурана.
Къурбан цIай кваз тадиз акъалтна кIвачел,
Гуълназал бул-бул залан гъутар къвана.
Гъилер галатайла, эцяна къуълер,
Са чкани туначир бедендик сагъ.
ТIуб-тIуб нагъв къвез ишезвай рушан вилер,
Ахпа диде къарагъна, тунач мад кяз.
Гъайвандин руш, идлай къулухъ мад сефер
ХтайтIа зи япариз ахътин са ван,
Къведни акъудда за ви мурдар вилер.
Ламран гардан хъиз яда за ви гардан! -
Лугъуз, ван акъалтна михъиз магълейрал.
Яна, гатана, рушаз гана кичIе,
Къуншияр экъечIна яб гуз къаварал,
Гуълназ гатун гъатна виридан сиве.

IV

Пакамахъ кIамун рекъе, гъам кимерал
Сивяй-сивиз чкIана и ван фад-фад.
Няниз жегъилрини кIамун къилерал
Нарагъат са гъалда туна Магъамад.
Ам акъвазна Гуълназ кIамал къведатIа кваз,
Амма вучиз ятIа атаначир къе.
Къуънуъхъ Гуълназан цурун кварни галаз
КIамал атана адан къуъзуъ диде.
Адавай экъечI жезвачир кIваляй,
Вилер дакIуна, чин хъанвай вили,

Вич акун кІандачир адаз, гъавиляй
Ацукъна кІвале, кьил къуна къве гъили.

V

Хейлин хъана акван тийиз чеб чпиз,
Йифди-югъди ийиз мичІи хиялар,
Сад садан рикІелай эсиллагъ фин тийиз,
Мукъвал-мукъвал Къурбанани ийиз къалар.
Къарай атанач Магъамадаз, са къуз
Ада гъалдарна къуншидин руш Пегъриз.
Пара минетар авуна, ялварна,
Гуълназ гъиз туна адав чпин кІвализ.
Вични рикІин гъамлувиляй къурана,
Чинеба-чинеба гъаниз атана.
Чеб чпиз акурлахъди хъана гъайиф,
Гуълназ вилерилай накъвар къвез ишена,
Магъамадал акъалтайди хъиз мичІи циф,
РикІ дар хъана, амма вич уях хвена.
- Гуълназ, вучиз на завай авунва хъел,
Ваз хъел къведай за вуч авуна мегер?
Са заланвални гъанач за ви винел,
Лагъ на заз, аватІа са себеб эгер.
Гуълназа ахъайна вичин гъам-дердер,
Бубади вичиз ийизвай зулумар.
Фитед пипІив ми хъна шел къвезвай вилер,
Магъамадаз лагъана са тІимил гафар:
- Магъамад, гзаф минетзава за ваз,
Идлай къулухъ на заз мад эвер гумир,
А сад аллагъдин хатур аватІа ваз,
Вун кІамун кьилерални мад хквемир.
-Вучиз, Гуълназ, вучиз на икІ лугъузва?-
Магъамадан бедендик кткана зурзун.
Тикрар хабар къун хъувуна мад ада:
-Вучиз кІандач къван мегер ваз зун акун?
-Бубади къадагъа авунва вав рахун,
Даим вугузвач ада зав секинвал,
Пехъи хер я зи рикІиз ви чин акун,
Зун дили жеда, эхир фида чархал.
Магъамада гъил эцигна адан къуьнел,
Хейлах адан сефил чиниз килигна,
Ахпа урмишна лацу къайи хуш пел,
Гуълназан хъуьтуьл хурал кьил эцигна.

VI

Гъадлай къулухъ мукъвал-мукъвал и кІвале
Гуьруьшмиш жез, чеб чпиз акваз хъана.
Залан дердер ичІи ийиз авай рикІе,
Куьгъне йикъар рикІел гъиз рахаз хъана.
Къурбаназ хабар хъана кардикай мад,
Гуълназаз тавур зулум, ягъун, гатун

Тунач ада, са югъни ганач гъич шад,
Гъар юкъуз ягъун-гатун, туънт гъарагъун.
Магъамадални агакъарна хабарар,
Тавурай лугъуз а къелетар вичи.
Чур тавурай артух и чи араяр
Къабандилай хъайи ахмакъ дангъуздин хци!

VII

Атлу-Ханан гада Али и къара
Дамах-чагъ яз кIамун къилерал къведай.
Гуълназ аквазмаз вил ягъиз ада,
Виляй вил экъисна адаз хъуьредай.
Рушаз чидачир - им вуч агъвалат я,
Ам килигуникай авачир къайгъуни,
Амма пис килигдай Алидиз ам,
Белки, акъван туькъуьл жечир агъуни,
Хейлах къар тир ам тIарамна алукина,
Къвез кIамарал, Гуълназал чархар ягъиз,
Я Къурбанан кIвалер вилик ацукъна,
Гуълназ акурла вилер алуд тийиз.

VIII

Магъамадни къведай кIамун къилерал,
Ам вич хътин кесиб жегъилрихъ жедай.
Девлетлуйрикай хкатна са пата,
Куьлуьз-куьлуьз ихтилатиз къекъведай.
Абуру зарафатдай гъакI Алидикай,
Адал тIвар эцигна «Истивут тIуьр кIек»,
Гагъ хкуькъиз, адал гъужум ийидай,
Ахкван хъийичир адан вилериз экв.
Ам сифтедай кефер чIур жез хъфидай,
Къилел кесибар алай къуз къведачир.
Адаз кичIедай, абурукай регъуьдай,
Къуд-вад касдин хура къвазиз жедачир.

IX

Амма гъадалай гуьгъуьнин вахтара
Али къведай вичин мукъвабурухъ галаз.
КутIунна гимишдин чIулар юкъвара,
Вирибурун къвалак яргъи гапулар кваз.
Абуру башламишна чуькъвез кесибар,
КIамун къилел чеб винел акъалдариз,
Кесибрал хъуьрез акъажна пIуззарар,
Яргъалайни абурухъ уьфтер агалдариз.
Магъамадаз кIандачир абурун тай хъунухъ,
Ам даим абурувай яргъа къваздай.
Мад Гуълназан хабар атайдалай къулухъ,
Кимерал ацукъна ихтилатардай.

X

Магъамад хквезмачир мад кІамун кылерал.
ХтайтІани, рикІ тІар хъана элкъведай.
Гимишдин гапурар квай Али адал
ТІуб туькІуьриз, кІурт къалуриз хъуьредай.
И гьалари къазундай Магъамадан рикІ,
Абур сакІани рикІи тийиз эхи.
«Хкатрай зун и къармахдикай бес гьикІ» -
Лугъуз, рикІин къене жедай ам пехъи.
Вилик хъиз чеб чпиз аквазмач гила,
Хкахъайди хъиз умуд ифирзавай къул.
Алидини рушан буба Къурбана
ЧІугвазвай гьамишанди къаравул.

XI

Гатфарин къацу йиф тир гуьлуьшан,
Яваш ванцел рахадай хъуьтуьл шагъвар,
КІама ширширдалди ийиз зайиф ван,
Лекъвериз аватиз жедай чарчарар.
Вили цава акъвазна экуь гъетер,
Лампаяр хъиз куз, вилерик гуз цІарцІар.
Бязи чкайрал гапІал лацу цифер,
Цавун юкъвалай фена экверин цІар.
Гагъ-гагъ цІайлапан хътин дуьз цІарцІеваз,
Уфукъдин чинлай экуь са гъед авахъдай.
И мензерада садал вил вегъенмаз,
Муькуьди вилерикай хкатна квахъдай.

XII

Пакамахъ са жизни жезмазди экуь,
Лацу жез башламишзамаз цавун кІан,
Маса са шикил къачуна и хуьруь,
Вирибурун кІвалера гъат хъана са ван.
Санай ван атана михъи ийидай къажгъан,
Санал азан яз, санал хаз кІарасар,
Сана тІакъракърал худда гъатна тиян,
Сана тІикърикърал хъийиз къула цІаяр.
КІвалерин гурмагърай акъатна гумар,
Вили хъана гъуьм хъиз цавуз хкаж жез,
Дагъдикай хкатзавай ракъин нулар,
Квахъна мичІивал, экуь хъана къвез-къвез.

XIII

КІамун рекъиз акъатна рушар, папар,
ЦІару-яру читинин партал алаз,
Сурарихъди физ кІватІ хъана итимар,
Ацукъна дуьаяр кІелиз, жузар гваз.
Ахпа фекъиди гана яргъи салат,

МискИндиз кІватІ хъана жемятар вири,
Фекьиди вяз кІелиз къуръандин аят,
КапІна, зикир авуна хейлин-хейлин.
КапІ кубтягъна мискИндай экъечІзамаз,
Къуьзуьбуру къве патай жерге къуна.
Вирибуру, чпи чпин гъилер къаз,
«Азиз суварар» мубарак авуна.

XIV

Им язвай каш чІугур сивин сувар,
Сагъ варз халкъди кашакди сивер хвейи,
«Багъишдай гъар са касдин гунагъар
Гъахъ таала гъазрет азимушанди».
Ингъе девлетлуйрин кІвалера гзаф
Чразва бугъ гъатна гъалва, пулав,
Куьк бузбашар, къажгъанрал акъалтна каф,
Ргаз, циф хъиз акъатиз сивяй ялав.
Кесиб-куьсуьбдин кІвалик квач берекат,
Анра анжах къуру чІахарин ашар.
Буьркъуь-къецІида авуна гъерекат,
Кас татуй лугъуз, агална рак, даklar,

XV

КІвенкІве аваз кавхани фекъи-фахра,
Са къилелай эгечІна кІвалериз физ,
Нез авай чкайрай кишмишрин къара,
Кесибриз кимелай мубарак ийиз.
Гадайри яйлухар къуна гъилера,
Ашар нен тийиз, какаяр кІватІалдай,
Авачиз кака гъат тавур чкайра
Алат тийиз кІевидаказ чин гъалддай.
Жегъил рушар хъана гъакІ десте-десте,
КІватІ хъана чпин юлдашрин кІвалериз,
Лепеяр гуз галчукна лацу фите,
Шадвилел мани лугъуз куьлуьз-куьлуьз.

XVI

ИкІ давам авуна сувар нисинал,
Ахпа халкъ кІватІ хъана чІехи са йитІраз,
Далдамдинни зуьрнейрин сесинал
ГъвечІи-чІехи алтІушна ргаз-ргаз.
Къуд патахъ эцигна яргъи чукъванар,
ЙитІран къулал вегъена нагъвар, цІекІвер,
Чукъванрал ацукъна жегъилар, рушар,
Башламишна далдам яз, ийиз къуьлер.
Чукъванрин къулухъайни яна жерге,
Папар, итимар алтІушнавай хейлин.
Элкъвена къуна къакъан кІвалер чІере,
Тамашзавай вишералди вилери.

XVII

Магъамадни куьгъне са чухва алаз
Акъвазнавай и халкъарин арада.
А паталлай жергедай Гуьлназ акваз,
Мукъвал-мукъвал гъадаз вил ядай ада.
Хейлах муддат рушни гада жуьт-жуьт жез,
Залан-залан авуна абуру кьюьлер.
Гадади тIуб тукIуьрайла хала къвез,
Хкажна кьюна пулар авай хилер.
Квасадин вил алуькна Магъамадал,
Туьнт макъам ягъ лугъуз гъарайна кIевиз.
Хкадарна ада Магъамадан винел,
Гъилевай лаш кьюру чиле эцягъиз.

XVIII

Магъамадаз кьюьл авун гъич кIандачир,
Ада эвел теклиф авунач къабул.
Жибинда шабаш гудай пул авачир,
Амма кваса алатнач гъакI хъана гул.
Эхир адахъ амукънач маса чара,
Далдамчийрини яна худ лезгинка.
Гадайри гана рехъ, авуна ара,
Ада дуьзарна вичин куьгъне чухва,
Хкадарна йитIран кюулал бацIид хъиз,
Фарфалаг хъиз кьил-кьилел гъиз элкъвена.
Зирек кIвачер аквадачир вилериз,
Халайрин виликай чарх гана фена.

XIX

Гуьлназ вилерин кIаникай килигна,
Кьюьлуьник экечIна Атлу-Ханан руш,
Кьюьл физвай гъакI капарал илигна,
Гуьлназ буш хъана гайиди хъиз байгъуш.
Рушари, гадайри яз къалин капар,
Магъамада авуна пара зирек кьюьл.
Гъар патай килигиз итимар, папар,
Алатдачир саданни адалай вил.
Гуьлназ куз-хъукъуз амукъна, сас жакъваз,
Гагъ вил ягъиз, гагъ кьил хура хутуна,
Гагъ гъайиф къвез, адан элкъвей чин акваз,
КIевиз къвалаллай юлдашдин гъил кюна.

XX

Адлай кюлухъ экечIна Атлу-Ханан
Миресдин гада Тараш Абдурагъман.
Инал алай вири мукъвабуру адан

Гуьлназак кутадайвал тир кье лишан.
Абдурагьман кьуьлуьник акахьдайла,
Гуьлназ аз ша лагь лагьана квасадиз.
Адаз хабар авачир и кардикай,
Дугьривилел экечІна ам кьуьл ийиз.
Атлу-Ханан папани чІехи ваха
Шабашна Гуьлназ аз гимиш манатар.
Хкажна кьунвай Гуьлназан гьиликай
Пекдин келегьа авуна куьрсар.
Кьуни-кьуншиди кІевиз гана кьивер,
Капар яна, виниз хкажна гьилер.
Чандик зурзун кткана Магьамадан,
Хура гьатна Гуьлназал алай вилер.

XXI

Гуьлназ кьуьлуьникай хкечІамазди,
Гьар патахьай элкьвена юкьва туна,
АлтІушна чирхчир, юлдашар вири,
Мубаракиз вирида гьилер кьуна.
Дегишна михьиз адан чинин рангар,
Дуьнья михьиз мичІи хьана Гуьлназ аз,
Вилерай нагьв атана тупІар-тупІар,
Ахпа гьайифдал вил яна Магьамадаз.
Магьамадавай акьвазиз хьанач инал,
Ам экьечІна кІвалелди хьфена,
Алидин вилер фена гуьгьуьналлаз,
Явашди хьиз пІузарикай хьуьрена.

XXII

Ам хьфена ацукьна дар айвандал,
Фир-тефир чка дар хьанвай рикІиз.
Гьарникай ийиз чІулав-чІулав хиял,
И крар рикІи сакІани кьабул тийиз.
Гьар патахьди чкІана адан фикир,
Вичивай кьакьатайди хьиз авай акьул.
Квахьна чизмачир михьиз ийир-тийир,
И туькьуьл гьалар рикІи тийиз кьабул.
Гьа и какахьай чІулав тир цифера
Ачух са хиял яна адан кьилиз:
ЭкьечІна Растаман кІваляй мукьвара
Са патахь фин, жуваз са кеспи ийиз.

XXIII

Рушар хьфена Фатуллагьан кьурук,
Перпилагар кутуна манияр яз,
Гуьлназни тухвана кутуна хурук,
Башламишна кІарасрикай епер кьяз.
Гуьлназан кефияр михьиз ханвай,

Вилерай накъвар къвез, кьилни хураваз.
Къеняй виниз мурк къур кул хьиз къанвай,
Жезмачир адавай ачухдиз рахаз.
Адан дерт гьасятда чир хъана абуруз,
Гъар жуьре майданар къалуз алахъна,
-Гъа буба я, табий хьухъ, Гуьлназ,- лугъуз,
Адахъ галаз санал перпилагра акъахна.

XXIV

Рушар перпилагра къугъваз нуькIер хьиз,
Яна шуькIуь ванерал къизмиш мани.
А патай вирида са ванцел кIевиз
Къивер гана сагърай лугъуз жегилри.
Гуьлназ авай перпилагдай рушари
Манияр лугъуз, муькуьбуру къуна зил,
А патални далдамар яз, гадайри
Залан ва туьнт гъавайрал ийидай къуьл.
Манийрин ван сад хътин гъакI акъатдай,
Лугъуз перпилаграй гъарда нубатдал,
Цавуз акъатиз сад садалай алатдай,
Мад зил къуна лугъудай са бубатдал.

Истиканар багъдиз акъуд,
Чайдин къапар пара-пара.
Чи юлдашдихъ къардаш ава –
КIвал авачир гуьнуькъара.

Къилихъ галай лацу фите
Яваш гарал къугъвазава.
Велед течир буба-диде,
Чун гъилерал ца твазава.

Агъадихъай экъечIай рагъ,
ЭкъечIай рагъ гар галаз хъуй.
И дуьньядал жедай вад югъ
РикIиз кIани яр галаз хъуй.

Ишез-ишез кхъей кагъаз
Шурадавай чIехидалди.
Вил атIудач вахъай, къелем,
Ярхар хъана рекъидалди.

Вили цава экуь гъетер,
Нур гудай варз арадава.
Чи къелеман чIулав вилер
Чиле гъатна, кьил хурава.

ЧIулав вечеьре къакъра яда,
За ваз кака хада лугъуз.
Яр айвандал къатканава.
Аман зи рикI тIада лугъуз.

XXV

Няни хъана, чкІана халкъар вири,
Куътягъ хъана бязибур шадай сувар.
Амма Гуълназазни Магъамадаз ими
Хъана алат тийидай хажалатдин пар.
Алатзамач абурулай садалайни гаф,
Ацукъай-къарагъай чка я дерт-гъам.
Я Къурбанахъни авач зерре инсаф,
КІваляй къежел къачуз тазмач адав кам.
Гъадлай къулухъ мад атана пуд папар,
Гуълназал са лишанар мад вегъена,
ХкатІна, яна къерех, ценер, патар,
Читинин къве перемни адаз квена.

XXVI

Магъамада фикирарна пара-пара:
«Вучиз садбур муькуьбурулай артух я,
Вучиз садбур регъят, садбур азабра,
Вучиз садбур гишин, муькуьбур тух я?»
Адаз акуна ачух и къацІай хуър,
Ина авай зулумар ва чиркинвал.
Растаман пацак хкатзавай уьмуър,
Гзафбурун чина авай ктІай хал.
Ада кІевелай гаф гана хуър гадрун,
Са кеспи жагъуриз финиф патарал.
Йифизни рикІел къведачир я ксун,
КъаткайтІани, вилер фичир ахварал.

XXVII

Са къуз ам хтана бубадин кІвализ,
Вичин рикІе авай фикирар къалана.
Килигна адан шуьткъвер авай чиниз,
Меслятдин рекъел адаз лагъана:
-Буба, бес я Растамаз чІугур зегъмет,
Им къуд-вад йис я атІана лап зи аман.
Чаз адакай жагъирди туш са куьмек,
Агъзур сар хъайитІани лежбер адан...
-Я чан хва,- лагъана бубади яваш,-
Гъанай экъечІна вуна бес вучурай,
Рекъиз хъайитІани акъалт хъана каш,
Са тике фу ахпа на гъикІи жагъуррай...
Къуьзуьдан шуьткъверар авай яхун чин
Гагъ яру хъана, гагъ хъана къип-хъипи,
Ахпа хурал гъил эцигна вичин,
Яна дериндай къуру-къуру уьгъуь.
-Бес вуч ийин? - жагъида заз са кеспи,
-Чидач ман, хва, ам ваз гъинай жагъурай.
ЭкъечІна къекъведа пата-къерехда,

-Им чка туш, инал байкъуш ацукърай.
-Чидач ман, хва, дуъньядикни хийир квач,
Фейи гадаяр дявейриз тухузвалда.
Лугъуз жеч, нясинал алукъайтIа кIвач...
Дуъньядик пис къалабулухар квалда.
-ГъикI хъайитIани фена кIанда, буба.
Бакудиз фейибуруз чкаяр жезава,
Гъаидабурни фидаивал я атIа,
АтIа Алисултанни гъеле къвезава.
-ЯтIа, ваз чида, вуч кIантIани ая,
КIантIа алад, кIантIа акъваз инра,-
Лагъана, къужа Магъамадаз килигна,
Гъайифдай цеквер къекъвена чина.

XXVIII

Арадай фенач пара яргъи вахтар,
Магъамад Бакудиз физ хъана кIвачин.
Растамазни кардикай гана хабар,
КIвач-къил дуъзриз эгечIна ам вичин.
-Чидач ман, МарцI,- лагъана адаз Растама,-
Масанай ваз жагъидатIа са тике фу!
Тачагъун хъсан я,- фикирна ада.
- Факай ваз хкатуй рекъидай агъу.
Къуншидин руш Сефиятаз чухвана чIар,
Хейлахъди минет-суънетар авуна.
Алад, агакъара на адав зи гафар
Лугъуз, Гуълназан мукъув рекъе туна.

Магъамадан гафар:

Гуълназ, багъиш ая вуна,
Чаз бахт хъанач и дар хуъре,
Гъарнихъай къармахри къуна,
Акъахиз акъвазна виле.

Я лугъуз зун ажуз кесиб,
Ганач ман чаз кIани уъмуър.
ИкI чиниз яна сефил къиб,
Физвайди я и къацIай хуър.

Зун физава яргъал сефер,
ТахкуртIани, вун сагърай мад.
Эвелдай хъайитIани дердер,
Эхир къил атурай ви шад.

Хъанач къуват къваздай хура,
Зун я ман са кесиб гада.
Вучин бес, шад хъуй ви буба,
Вун сагърай мад пара-пара.

Къариблукъ яргъал, гъурбатда

Куз-куз рикел гьида за вун.
Къисмет хъана ахкъатайтIа,
Белки, мад ахквада чаз чун.
XXIX

КъацIай хуърел рази тахъай Магъамад
Ширин умудар гваз Бакудиз фена.
Гуълназ аллагъдиз ийиз дад ва бидад,
Угъу яз-яз аял хъиз ишена.
Пака фида лугъуз кIвачин хъайи няниз
Къуншид кIвале Гуълназ адаз акуна.
Теменар гана адан сефил чиниз,
Сагърай лугъуз адан кIани гъил къуна.
Гуълназай винел акъат хъувунач ван,
Ам къилни хура туна акъваз хъана.
Фалужди ягъай хъиз михъиз жегъил чан,
Зурзун кваз кIвачин къилел къана.

XXX

Экуън къиляй гъарайзамаз кIекери,
Пуд кас хуърйяй экъечIна гъатна рекъе.
Чулав вили цавун чина гъетери
Нур гузвай артух къизмишдаказ къе.
Къве патай хкаж хъана куллух дагълар,
Ахвараваз, къведач ина са ван-сес.
Анжях лепейрал акъаз хъуътуъл шагъвар,
Къацу чили къачузва серин нефес.
И секинвал чIурзава абурун ванци,
Ихтилатиз, куълуъз-куълуъз рахаз сив,
Гагъ ара атIуз ягъиз къуру угъуъ,
Гагъ уьфт ягъиз агалдариз шуькIуъ къив.

XXXI

Цавун кIаникай хкатна элкъвей рагъ,
Вичин нурар чукIурна, хъана гул-гул.
Сив ахъайна къвазна къаних биши дагъ,
Туйкъуъниз адан нурар гъакъван бул-бул.
Магъамадабур жангади къур валар хъиз,
КIаняй винел къуна биши руквади.
КIвачери вили-вилик гъерекатиз,
Тадидаказ рехъ физвай фад-фади.
Нянихъ агакъна абур станцидал,
Товарни машиндаваз гъатна рекъе.
Даим акъвазна вагондин дакIардал,
Вацран экуъник умуд твадай рикIе...

XXXII

Ингъе агакъна вилив хвейи Баку.
Гъарнихъ хкаж хъана дагълар хъиз кIвалер.

Рангаривди туькІуьрна лацу-яру
Пландик квай гегьенш куьчейрин шегьер.
Санал жергедаваз бакьал туьквенар,
Санал гьалваяр гудай цлан кІанер,
Санал къавурма чрадай тиянар,
Куьчед къула конка къекъведай рекьер.
Са куьчейра акьалтна руквар-гумар,
Къачун мумкин туш ачухвилел нефес,
Са куьчейра елкендикай базарар,
Акьалтна гъвечи-чІехидан къалдин сес.

XXXIII

Санал гьяркъуь, яргъи багълар, бульварар.
Анра къекъведа куьк итимар, папар.
Санал гьерекъ, чехир гудай духанар,
Санал музыка яз пиян подвалар.
Итимар анин язва жуьреба-жуьр,
Садбур алуькІна дамахдал къекъведай,
Садбурун пара язвай дамах, сир,
Къил цаваллаз, расай фйитунра жедай.
Садбуру къакъан кІвалерин балхунрал
Гарарал ацукъна хъуьрер ийизва.
Садбур мичІи, экв авачир подвалра
Яшамиш жез, каш акьалтна рекъизва.

XXXIV

Садбур кІвачел, къилеллачиз гишила,
ТІалабиз цлан кІанериз ярх хъанва,
Садбур михъиз кукІвар хъана, къецІила,
ГъакІ акъвазна кІвачин къилел къуранва.
Гъа икІ тамашиз-тамашиз куьчейрай
Нобеловдин нафтІад мядендиз фена.
Кефияр гъеле рекъе амаз ханвай:
Шумудни сад «къагъ лезгийрал» хъуьрена.
Къакъан буругърин, разваррин, гъамбаррин
Арайрай фена абур казармайриз.
Гъахъна тевле хътин подвалдиз чилин.
И гьал пара къана Магъамадан рикІиз.

XXXV

Хуьруьн гадаяр Къирим, Агъмед, Дадаш
Гъеле кІвалахдилаь хтанвачир.
Абуру камар вахчуна къулухъ яваш,
Гъаятда ацукъна кас-мас авачир.
Нянихъди хъиз кІвалахдилаь элкъвена,
КІвачелай къилелди кІвахъна физ палчух.
Магъамад сифте акурла хъуьрена,
Ахпа хияларна пара къаришугъ.
Мугъманрив гвай шейэриз куьмек гана,

Абур хутагна шад яз казармадиз.
КъацІайбур хутІуна, хуш-бешар хъана,
Ацукъна хуъруйкай ихтилатариз...

XXXVI

Дадаша гъана са чайдан ругур яд
Тараканри къур столдал эцигна,
ЧІук-чІук авуна са къатІ чулав фуни,
Ам сефил гъалда гадайриз килигна.
-Къарагъ, дустар, са къас фу неда чна,
Рекъяй атана гишин я жеди квез.
-Къарагъ, къарагъ! - Къиримани лагъана,
Чин ачухна, пІуззарар хуърез-хуърез.
Мугъманри чпин гъебейравай фу-яд
Акъудна эцигна столдин юкъвал.
Гъабурун кІвалерай гъайбурни саламат
Акъудна тапшурмиш хуьвуна чпел.
АлтІушна ацукъна вири чай-фу нез,
Хуъруйкай, кІваликай ихтилатариз;
Гагъ ара атІуз тІимил къван яваш жез,
Мад шаддаказ ихтилат давам хъийиз.

XXXVII

А вахтунин Бакудай кІвалах жагъун
Зарафатдин кар тушир гъакІан гъвечІи.
Метлебдалди са къас фахъни кІвалахун,
Хуъре гишин хъайибур иниз къвезвай вири.
Ингъе Магъамадабур сагъ вацран къене
КІвалах жагъин тийиз гъакІ хъана бейкар.
«Гъа белки жагъин», - умуд туна рикІе,
Къекъвена ам къияй-къилди мяденар.
Къаткиз-къарагъиз къацІай кІеви чилел,
Гагъ гишила амукъиз, гагъ жез мекъи,
Акъалтна чІулав чІарар, къарар чинал,
Хъалхъамдай нур гудай чІулав вилери.

XXXVIII

Эхир гъа и азиятра, азабра
Жагъана адаз аралухда кІвалах.
Пакамлай няналди къацІай мяденда
КІвачин къилел чукурис гъар са патахъ.
Буругъдай буругъдиз эцигна къуьнел
Залан желонкаяр, штангар тухуз,
Залан кІвалахрик экуьнлай нянал
Са кІус регъятвал авачиз залум къуз.
Тежер къван залан тир кІвалахдин шартІар,
Дуланажагъ пара агъур ва чІуру.

МичИ казармада алтIушна шутIар,
Цихъ галаз нез чулав кьве гирванка фу.

XXXIX

Мукьвал-мукьвал старшийди ийиз кьал,
Намусдик хкIадай сеперар гудай,
Са декьикьа кьванни яз тадачир ял,
Са кардилаи маса кардал тухудай.
КIвачелай кьилел гьакI кьуна мазутди,
КьацIай мичИ казармада кьаткидай,
Няниз геж хтана, мад экв жедалди,
ЭкьечIна мядендиз кIвалахал фидай.
ИкI залан шартIара кIвалах авурла,
Дуланмиш жер мажиб кьванни кьведачир.
Гуж-баладив вични дуланмишурла,
Кьуьзуь бубадиз куьмек гуз жедачир.

XL

Гзаф вахтар рикIел хкиз хизан, кIвал,
Гуьлназа кьведайла лагьай кур гафар,
Акьалтдай адан чандал кьизмиш са звал,
РнкIел гьиз вичин кьилел атай кьван йикьар.
Ада ийидай са пара фикирар,
РикIел гьиз бязибурун уьмуьр хуьре,
ТуькIуьрна чпиз секиндиз кIвалер-кьар,
Хьсан мал, никIер авайбурун гьиле.
Вичин уьмуьр вичи дустагьдай кьадай,
Акварди анжах мяден, казарма тир.
Инсанрин жуьреба-жуьревилер аквадай,
Анжах и сеbebдай кьил акьатдачир.

XLI

Гагь-гагь аквадай мяндендин хузайин,
Пабни галаз мяндендиз сердиз кьведай.
Партал алаз магьутдинни ипекдин,
Кьилел цилиндр, гьилел элжек жедай.
Абур акурла фялеяр са кIвачел
Акьвазна бармакар цавуз хкаждай.
Папа, тинид кьил хьиз хьуьрез, адан кьвалал
Вичин яцIу гардан гьарнихъ акьаждай.
Руфун цел хьтин хкаж хьанвай виниз,
Винел эцигна элжекравай гьилер.
Ам килигдай гьар патахьди буругьриз,
Фяледиз ядачир гьич кьайи вилер.

XLII

Мяндендин управляющий, инженер,
Мад са гзаф чIехи-чIехи итимар

Ацукьдай конторра чІугваз кеф-кефер,
Фялейрин кьилел алай гьакимар.
Амма агъзуррал вич хьтин фялеяр
Даим мичІивиле, пис дар гьалара.
Пенжекдаллаз агъзурни са пинеяр,
Пакамлай нянал кІвалахиз кьарара.
Абурун паб-аял мичІи дар кьазмайра
Шуьткьвена, вилерай авахьиз накъвар
Авайла, управляющийд кІвалера
Нуьклер хьиз кьекъвез музыкадин ванер.

XLIII

- Вучиз бес и инсанар сад туш вири,
Вучиз хьсан дуланмиш жеда садбур,
Вучиз ихтиярар кьада садбуру,
Вучиз гьакьуникай магьрум я муькуьбур?
Лугьуз, сакІани акьудиз жедачир кьил,
Ам мад перишан са гьалдиз аватдай.
Гагь-гагь акьалтайди хьиз гумадин чил,
Вичин жуьре философияда гьатдай.
Фяле садани кьадачир инсандай,
Ам виридаз чичІекдилаьни ужуж тир.
И крарин гьавурда гьатна фадлай,
Магьамадаз хьсандаказ хьанвай чир.

XLIV

Са-сад кьвез алат хьана йикъар-варцар,
Цавай цІай кьвар чими гадни акъатна,
Кьвез-кьвез рекъиз башламишна гьаваяр,
Гзаф вахтара цавал цифер акьалтна.
Магьамадан кІвалах кьвердавай жез залан,
Акьалтзавай адал мад артух зегьмет.
Мал хьтин ишлемишдай йикъан-йикъан
Авачиз са инсанвал, я кІус гьуьрмет.
Са жизви хата аквазмаз кІвалахдал,
Старшийди атІудай кІвалахдин югь.
Сагь варз жедай гьавалат хьана адал,
Пехьи жанавурд хьиз кьуна хьел-гьугь.

КЪУД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Атана мад вичин гьайбатар кьалуз,
Пешер, векьер кІвадар ийиз мекьи зул.
МичІи циферни кьайи кулакар гваз,
Гзаф вахтар куьлуь марфар кьваз гул-гул.
Хуьруьн куьчяяр ацІана палчухдив,
КІвалерин гурмагьрай ахкьатна гумар.

Дагъдин хурара, тарарин ценерив
Тум къвехвеваз илихна къарамалар.
Палчухдай фир аялдин кIвачел алай
Еке, гъяркъуь калуш палчухра квахъдай,
Мекъила агаж хъайи гъвечIи нерикай
Курум-курум хъана лацу яд кIвахъдай.

II

Ингъе къакъан дагъларин тепейрал
Лацу хъана ацукъна сифтедин жив,
Хуьруьн нуькIни къекъез къавун чIерейрал
Гагъ чуьнуьх жез, хкатиз ийиз цIив-цIив.
Гуьлназ вилик хътин яз амачир шад,
Адахъ жедачир са югъни шехъ тавур.
РикIел гъидай мукъвал-мукъвал Магъамад.
Вахтни мукъвал хъанвай Алидиз тухур.
Гуьлназа яргълал-яргълал агъ чIугвадай,
Юлдаш рушариз лугъудай залан сир.
Вучиз икI я лугъуз хабарар къадай,
Амма себеб вуч я - къил акъатдачир.
Гилад зазни гъакI ийиз кIанзава абуруз.
Бубади иниз гузвач гъич фикир,
Пака къведа акъудна зун гваз тухуз,
Низ лугъун за хайи рикIин залан сир».

III

Са сефер мад Атлу-Ханан итимар
Хтана, хейлах рахунар хъувуна,
КIватIал хъана Къурбананни къаюмар,
Къиметрикай кумайдини вахчуна.
Аллагъди гайитIа, мирес Къурбан, чаз,
Къведай хемис къуз мехъериз кIанзава,
КIани-такIан метлеб аватIа лагъ ваз.
Чун даим ви къуллугъдал алазва,-
Лагъана, Атлу-Ханан амледин хци
Виш манат хутуна Къурбанан гъиле,
Хъсан я,- лугъуз, амни хъана рази,
Акваз-акваз хъвер гъатна адан сиве.

IV

Амма Гуьлназ къуразвай югъ-къалай;
Адан чин къейидан хъиз хъипи хъанвай:
Адаз Али азраил хъиз аквадай.
Къилди хъайила шел кваз фикирра гъатдай
«Виликан паб,- фикирдай Гуьлназа,-
Гъамиша гишила, мекъила тадай.
Малдив хъиз кариз тадай Атлу-Хана,
Жизвидилай лаш илигна гатадай.
Гъамиша азиятда - тIуьруькъуьмда

Мал хътин инсафсузвилелди хвенай,
НикIе, гвена, дагъда, векъе, гъам тама,
Гужа, каша къуна факъир ам къенай.

V

Гъамишанда галаз юлдаш рушарихъ,
Ацукъна вичин дерт ахъайдай ада.
Гъар жуьредин мисал гъиз, инихъ-анихъ
Ам секинариз алахъдай гъар сада.
Адаз мисал гъидай абуру са гзаф
Гъам хъиз такIанвилелди гъуьлуьз гайибур,
Бубад гафунал эциг тавуна гаф,
Гъуьлуьз фена, чпихъ кIвал-югъ хъайибур.
Ибуру Гуьлназ мадни пехъи ийидай,
Дуьнья михъиз гъакI чIулав жедай адаз,
Гагъ къарагъна, абур туна хъфидай,
Тек ацукъна чIулав манияр яз:

Дагъдин кукIвал вили ничхир,
Вили ничхир хана лувар,
КIани суна тухудайла,
Бес дустуниз ни гуй хабар.

Дагъдин хурал сур къавахар,
Гъар патахъ чукIурна хилер,
Авадариз тIуб-тIуб накъвар,
Буьркъуь жезва зи вилер.

Пенжерадай гар атана,
Лампадаллай шуьне хана.
Ярдин хабар агакъайла,
Валлагъ, диде, зун шехъана.

ДаКIардаллай вили лампа
ЦIай акъуна шем хъиз кана.
Жуван велед течир буба,
Зун гужунал гъуьлуьз гана.

КIвалер вилик къугъваз гарал,
Къугъваз гарал лацу къавах.
Бакудиз фир ярар, дустар,
Салам-дуьа зи ярдиз твах.

Гъуьлерилай фидай гими,
Гими фида луьткве галаз.
Кьулухъ элкъвез килигмир чаз,
Чун акурла, шел къведа ваз.

VI

Хемис югъ къведальди, адаз къена кІандай,
Ам ишедай, вичин чІарар чухвадай.
Гаф акъатзамачир ачухдиз сивяй,
Рахайлани залан-залан рахадай.
Мукъвал-мукъвал къведай къуншид руш Зуьгьре,
- Бес я, я вах, бес я, я чан вах Гуьлназ,
Вун гъат хъанва вири халкъарин сиве.
Бес я эхир, айиб гуда халкъди ваз
Лугъуз, алахъдай ам секинариз,
Гъиз жуьреба-жуьр секинардай мисалар.
Гагъ рушар галаз къведай ам кІвализ,
Куьмек гудай храз гуьлуьт, гьебеяр.

VII

Гуьлназаз вири ибур язвай буш,
Ада заландаказ чІугвадай ялар.
Адаз ибур садни са кІус шадвал туш,
Ада ажувилел ийидай ялвар:
- Вучиз зун гужуналди гуда гъуьлуьз?
Зучиз гадарда къван гъилерал зун цІуз?
- Я чан вах, бес кІан хъайила бубадиз,
Буржлу я чун чи чанарни гъадаз гуз.
- Я рабби, вуна це ман заз са ажал!
Эхи ийин чна бес гъикъван дердер?!
Агакъармир вуна зун адан варцел,
Ваз къванни язух къведатІа зун эгер...

VIII

Ингъе атана икърар хъайи югъ хемис,
Къурбанан кІвализ кІватІ хъана инсанар.
Атана къве патайни мирес-варис,
Гъаятда эцигна цІай кваз къажгъанар.
КІвале гъатна фин-хтун, теспачавал,
Сада партал куьз, сада чраз, ргаз,
Акъатна аялрин гъарай, къалмакъал,
Садбуру гъазуриз Гуьлназан жигъиз,
Къунши рушар, кварарал ятар гъиз,
Мад элкъвена яд гъиз кІамал хъфидай.
Садбур къачуна къаб-къажах чуьхуьз,
Садбуру къажгъандик цІаяр хъийидай.

IX

Садбуру Гуьлназ ийидай машгъулар,
Садбур алахъдай ам ийиз чІагур.
Вири шад яз ийиз ширин рахунар,
Фин-хтун, хъуьруьн-рахун, са вургъавур.
Къеце пад секин тир, тепейриз анжах
Элкъвена янавай цифер чІулав.
Бязи чкайрилай чкІиз гъар патахъ,

Циф алатиз ачух жезвай экуь цав,
Яваш гарун эсердал пешер хъипи
Аватиз тарцин хилер жедай чуплах.
Санал акваз къумбак къуьгъверар рехи,
Цийи къацар акъалт хъанай а патахъ

Х

Кимелай хкаж хъана далдамрин ван,
Хкаж хъана жегъилрин шад гъарай.
И ванери зурзурна Гуьлназан чан,
Зиз...з авуна сес акъатна япарай.
Рушар, гадаяр кIватIал хъана кимел,
Цийи зар-зиба алукIна вирида.
Аялар акъалтиз чеб чпин винел,
Къуьзуьбур ацукъна къакъан къерехра,
Рушни гада жуьт-жуьт экечIиз къуьлуьк,
Элкъвез, чарх яз, эдебдалди къуьлдай.
Сад хкечIамаз, квасади физ вилик,
ГалчIурна масабур къуьлуьник гъидай.

XI

Жибинда пул, партал алай жендекдал
Девлетлу жегъилар эсиллагъ хкечIдач.
Кесибрин гадаяр акъвазда яргъал,
Шабаш гвачиз мукъваривни эгечIдач.
Хуьре Атлу-Ханан мукъва-къилийри
Гъана юркараллаз хейлах таратIар,
Лепеяр гуз келегъайри, читери,
АцIана Атлу-Ханан къакъан къавар.
Маса хуьрерайни таратI къилеллаз
Атана, кIватI хъана хейлах мугъманар,
Къати ван чкIана хуьруьн къуд патаз,
Къизмишдаказ гатаз кимел далдамар.

XII

Шадвилелди фена югъ, нисин хъана,
Мугъманарни вири кIвализ хтана.
Хуьрени къвед-пуд кас эвер гуз гъатна,
Къунши, мукъва-къилибурни хкана.
Виридан вилик сифте кудаь чуьквер,
Ахпа винел якIар алаз куьк пулав
Гъиз-хутахиз, арада къекъвез ленгер,
Къажгъанар ргаз алахъна физ ялав,
КIватI хъана алтIушна халкъ десте-десте,
Капашдал пулав нез, ийиз гъерекат.
Агакъ тийиз чимна ацIурна сиве,
Мад хкидатIа акваз вили ийиз гуьзет.

XIII

Ингье хуьруьн кьиле авай кавха, фекьи,
Суду, межевир, сухта ва агьсакьал,
Халичаяр квай кIвале секинз кьилди
Ацукьна кIвачер кIватIна хуьуцуьганрал,
Гъана эКIяна и мугьманрин вилик
Рехи шалдин гьяркьуь, яргьи суфраяр,
ЧIук-чIукна фу эцигна инихь-анихь,
Гъана курарал куьк гьерен шурпаяр.
Сивик хъвер кваз суфрадиз хъана мукьва,
Къачуна вирида гьилера тIурар,
Виридан сивяй бисмиллагь акъатна,
Ахпа санал юзурна куьк пIуззарар.

XIV

Фекьиди яна яваш кIалхандай уьгьуь,
- Хъсан шурпа я, валлагь, им, машаллагь,
Гаф авач авунатIани им нин гъили
Лугьуз, алатна адалай темягьдин агь.
- ГьинватIани им Кевсаран гъилин
Шурпа я, масадалай им алакьич,
Хуьрекар авуниз тай авач вичин,-
Лугьуз, кавхадини элкьуьрна гьакI тIиш.
Рахаз-рахаз куьтягьна абуру тIуьна,
Вирида суфрадал хъивегьна тIурар,
И арада чIигьна ракIар ахъайна,
Гъана винел къаралай пулав - ашар.

XV

- Я кIвал къени хъайиди! - лагьана кавхади,-
Ихьтин кар авайла, хабар ганачир куьз.
Гилад чун ацIурнава куьк шурпади,
Пулав гила бес чна хъийида гьиниз?
Гъамни неда ман,-лагьана Къурбана.
Хъсан затIуниз руфуна гъамиша,-
Лагьана фекьиди,- жерди язва чка.
Вичин гъилевай тIур ашдал илисна,
Къара тIурунал гъана вичин патаз,
Пулавдик какадариз тIуьна судуди.
-Ягьид текьейди, зун аквазвачни ваз? -
Вун туьтIуьрди жегьеннемдин цIу куди.

XVI

Вирида дакIвадал тIуьна куьтягьна,
Чпи чпел эцигна гьекь хъайи вилер.
Ахпа фекьиди кIевиз са фатегьна,
Вирида дуьа ийиз хкажна гъилер.
Кимелай мад ван хъувуна далдамри
- «Им сад» - лугьуз, гана гадайри кьивер.

- Им Аслан я гърайзавайди яргъи,-
Лугъуз, ахъа хъана абурун сивер.
Ахпа кІвачел къарагъна Атлу-Хана
Ацукънавай фекъидихъ элкъурна чин.
-Куътягъин чна некаягъни атІана.
-ЯтІа гъуй,- лагъана фекъиди,- гичин.

XVII

Яд авай гичин гъана абурун юкъвал,
Къуна фекъиди ам вичин гъиле.
Вири секин ацукъна чкайрал,
Сессуз са лалвал къуна кІвалин къене.
-Гададин векил вун жедани, Атлу-Хан? -
Лагъана фекъиди.-Бес рушан вуж хъуй?
-Вуж жада? Гъелбет, вичин буба Къурбан! -
Лагъана судуди.- Рушал меслят гъуй.
-За рушал меслят гъанва, я стха,-
Лагъана Къурбана,- зи руш рази я.
-Эхъ ман,- лагъана кавхади.- Куътягъа,
КІамайди некаягъ атІудай фекъи я.

XVIII

ИкІ къачуна къве патан «разивилер»,
Фекъиди некаягъ атІана куътягъна,
Межлисда авайбуру къуна гъилер,
Мубаракиз чаррахдалди гелягъна.
Аллагъди хийирдал дуъзмиш авурай
Лугъуз, вири шадвилелди хъурена.
Де гила абуру чпин кар авурай
Лугъуз, къарагъна, экъечІна хъфена.
Гуълназ а паталлай кІвале ацукъна,
ЧІарар чухваз лап аял хъиз ишедай.
Рушар, им шадвилин шитвилер я гъа
Лугъуз, къвалал къвазна адал хъуредай

XIX

Саникайни буш хкат тийир фекъи
Инкайни буш гъил гваз элкъвеначир.
Инихъ-анихъ ишара ийиз къили,
ЗатІ таганмаз къарагъна хъфеначир.
Рушан жигъизрикай хъсан гъебеяр
Фекъиди хкудна вичиз къачуна,
Кавхадизни гана цІару журабар,
Ахпа чкадилай кІвачел къудгъунна,
Яваш-яваш «эдеблу» къачуз камар,
ЭкъечІна алатна абур а патахъ,
Чпи къачур журабарни гъебеяр
Кутуна ластик валчагърин къулак.

XX

Югъ акъатна, мичИ хъана гъар са пад,
Халкъ чкІана, далдамчияр хтана;
Квасади тикрар хъувуна садра мад:
- Няниз дем жеда, жематар! - лагъана.
Далдамчийри нагъар авуна, хъвана,
ЭкъечІна хъфена чпин кІвалериз.
КІвале ацукъна са тІимил ял яна,
Хъайи гъалар лугъуз чпин хизанриз.
Зуърнечийрин пІузарар дакІунвай,
Авачир рахазни са гзаф ашкъи,
Хъуъкъверни абурун михъиз къувунавай,
Алчудардай къван къил, тІазвай гарданни.

XXI

Виле акъур тІуб такваз мичИ тир йиф,
Гъарнихъай акъалтна чІулав-чІуллавал.
Хуъруьн къене гъатна къалин чилин циф,
Аквазвачир вилик квай еке кІвал.
Кимелай садлагъана хъана сесер,
Аялрин къалмакъал, катун-чукурун,
Къакъан лашарал кана гум кваз эквер,
Санлай акъалтна лап еке гулар цІун.
ШуькІуь къати ван акъатна зуърнедай,
Башламишна гъарнихъай халкъар хквез,
Гъар магъледай гуьтІуь дар тир ккІарай
Тадивилел рушарни гадаяр къвез.

XXII

Жуьт-жуьт хъана хкадриз ийиз къуьлер,
Бязан акъалдриз гъуррадин къати ван,
Яна эчІез гадайри гужлу гъилер,
Биши хуьрел акъалдарна пехъи чан.
Гадайри шабаш гудайла рушариз,
Зуърнечиди элкъуьриз юзурдай къил,
Пелел алкІурай лацу къве шагъидиз
Яру хъана чир жез, хъуьрез жедай вил.
Зуърнечидин пелел акІурайла пул,
Ада куз-куз ширин макъамар ядай.
Тагайлахъди кефияр хъана юхсул,
Зуърнеди векъи ванцел гъакІ гъарайдай.

XXIII

АкъалтІна дем, алатна йиф, хъана югъ,
Квахъна цифер, атана лап чими рагъ.
Чилерни гъакІ алатна физ къезил бугъг
Къураз, лацу хъана жезвай таптагъ.

Далдамар гъеле гатазмай кимел,
АлтІушна гъарнихъай бул-бул паб-аял.
Квасади гъарайда атайд лугъуз сивел,
Шаддаказ къуъл ийиз, физ инал-анал.
Къурбанан кІвале ава гъарай-эвер,
Гуълназ шехъиз, садбуру ам машгъулриз,,
Гъилик гъазурна вири адан шейэр,
Свас тухуз къведай чамарар гуъзетиз.

XXIV

Ингъе Гуълназ акъадарна балкІандал,
Чина туна цІилер квай яру дуьгуьр.
Далдамчийрини къилер къуна цавал,
Маса макъам яна, тамашзавай хуьр.
БалкІандин вилик акъвазна енге вах,
Ам шад тир, хъуьрез къалурдай сарар,
Гъиле синида къуна куькІвей чирагъ,
Къваларив къвазна балкІанрал чамарар-
Къурбанни Гуълназан къуьзуь тир диде
Вилерлай накъвар къвез яваш ишена,
Адан ифей гъил къуна чпин гъиле,
Хъсан сефер хъуй ваз лугъуз элкъвена.

XXV

Гуълназ тухвана куьчедин юкъвай гъуз,
Элкъвена гъарнихъ чамарар галаз.
Гуьгъуьнални яцар кутІуна тухуз
Шейэр авай аскІан араба алаз.
Ам къил вилик гъиз, къулухъди вахчуз,
Уьгъуь ягъиз, уьгъуь ягъиз ишедай.
Шадвилин шитвал я лугъуз, халкъариз
Къариб акваз, айибар гуз хъуьредай.
Амма цІай кваз ргазвай Гуълназан рикІг
Вичихъ вуч хъанватІа акъат тийиз къил.
Вич гъиниз тухузватІа ва гъинай гъикІ
Чизмачиз, акъалнавай ада къве вил.

XXVI

Варцел хтайла чаму яна тфенг,
Гуълназ цавариз акъатна кухунна.
Къавун чІередилай куьлуь лацу пулар
Зигъригъдалди Гуълназан къилел къвана.
Цеквер хътин алтІуш хъана аялар,
Пулар кІватІиз сада садаз басрух гуз,
Пацарал тІушунна ккІавай къарар,
Сада садан гъиляй эцягъиз вахчуз.
Гуълназ яваш балкІандилай авудна,
КІвализ хутахна къуна гъилерикай.
Папари, рушари кІвале са ван туна,

Шадвилел хкадриз, са гъарай-вургъай.
Къапудай къенез гъахъдайлахъди Гуълназ,
Къарид гъана кутуна кІвачерик къаб.
КІвач гъалчна Гуълназав а къаб туна хаз,
Хъурай лугъуз кІвале берекатлу паб.

XXVII

Ам хутахна чина дуьгуьрни амаз
КІвалин пата ченехдал акъвазарна,
Рушари элкъвез гъадал зилдик кутаз,
Севтиналди ширин манияр яна:

Щийи сусаз ирид хва хъуй,
Перизада, перизада.
Куркур хътин тек са руш хъуй,
Перизада, перизада.

Гуълназ дуьгуьрдин кІаник цІразвай.
Адахъ амачир кІвачел акъваздай мумкин,
РикІ къене бекъер-бекъер чразвай,
Чнлиз килигнз акъвазна сефил чин.
Ахварин хиялдиз фейиди хъиз жез,
РикІел хквезвай адан чи Магъамад,
Гагъ вилерай авахъна физ накъвар къвез,
МичІи хиялри тухун хъийидай мад.

XXVIII

Нисинлай экъечІна куьчедиз чамар,
Башламишна балкІанраллаз чукурриз,
МискІиндин тарцел акъахна далдамар,
Зуьрнейрин къати ванци яб къазуниз.
ЦІусад балкІан сад садан гуьгъуьналлаз
Ахъа хъана цава къекъвез къирмажар,
БалкІанрин къвалак вегъез гарданар къаз,
Чилелай вахчуз къвалак вегъез пулар.
Паб, аял, гъвечІи-чІехи хкаж хъана
Къакъан цларал, къаварин чІерейрал,
Пагъ атІана вири кІвачел къурана.
Сесер къурана вилер алаз гъабурал.

XXIX

Али сев хъиз къатканвай къуншид кІвале,
Ам шад тир авачиз са дерт, я гъам.
Анжах са фикир авай адан къиле -
МичІи хъана вири секин хъун тир ам.
Къунши Хана чирдай адаз гъа шартІар,
ГъикІ хъфена, вуч авуна кІандатІа.
Гъа... гъа... гъа... ийиз метІез яз капар,
Шадвилелди хъуьрер ийидай ада.

Са патахъай адаз кІандай мичІи хъун,
Тадиз хъфин паталди сусан мукъув.
Са патахъай регъуьдай кІвализ хтун,
Сив къакъуниз-къакъуниз чІагурдай жув.

XXX

МичІи хъана, куьтягъ хъана демерни,
Михъиз секин хъана хуьр, амачиз ван.
ЭкъечІна хъфена кІвализ Алини,
Къил лап гижі хъана сифтедай адан.
Ам хъфена сифте бубадин къилив,
Салам гана адан къвалав ацукъна.
Яр къекъифна сифте Алидин чинив,
Регъуьз-регъуьз ам бубадал алукуьна:
- Буба... бу... ба...зун хъфидани гила,
Заз кІвализ хъфиз ихтияр гузвани на? -
Чилиз килигиз, вилер гъакІ игисна,
Атлу-Ханавай хабар къуна ада.

XXXI

- Хлад, чан хва,- лагъана Атлу-Ханди,-
Хлад, амма жув ужудиз къалурмир.
Ам чІурукІа вердишнава къабанди,
Килиг гъа, адав жуван серфе вугумир.
Ваь,- лагъана Алиди,- зун аял туш.
-Чан хва, килиг, сифте физ кичІ тагайтІа...
-Вуч-е, за ам кукІварда, дангъуздин руш!
-Ваз фу жагъич, хъуьтуьлвилел рахайтІа.
Хлад, чан хва, ада авур макъамар
Асланди хъиз адан вилерай хкваш.
Къин къаз тур, ахпа акъала ракІар,
Ахпа иердаказ гваз агахъа лаш!

XXXII

Ингъе ам хтана сусан патав,
Гуьлназ акъвазнава кІвалин патавай.
Адалай алахъна гул-гул хъана ялав,
ДакІардин хъиткъеррай къвезвай къайи къай.
Санал эцигнавай ада гъайи шейэр:
Сандух, лиген, лампа, гъебеяр, тиян.
Санал вегъенва цІийи читин месер.
Нарагъатвилиз аватна адан чан.
РакІарихъ яб гуз акъвазнавай енге,
Ам ракІарин дар жигъиррай килигдай.
Адаз аквазва Али къекъвез кІвале,
Рахадайла яб ракІарал эцигдай.

XXXIII

Алиди акъудна Гуьлназан чинай,
Ягъанатдал туьнтвилелди лагъана:
-Дангъуздин руш, гила гъиниз фида инай,
Ви Магъамадабур бес гила гъикI хъана?!
Гуьлназай акъатнач гъич винел са сес,
Ам чилиз килигиз гъакI къурана,
Заландиз къачуна жигерри нефес,
Чиникай гъуз къайи гъекъер атана.
Адаз белки гафарин ван къвезмачир,
Ам къанавай кумачирди хъиз чан.
Алидиз а «илихунар» чидачир,
Ада къалдай мадни пис хкажна ван.

XXXIV

-Къабандин руш, за ваз лугъузвачни?
Вучиз вуна куьтI акъудзавач винел? -
Къавукай хкудна шутIум са лашни,
Али хъел кваз тепилмиш хъана адал.
Гуьлназаз гъикI хъанатIани чир хъанач,
Адан бедендиз гъарданбир тIар жедай,
Маса крар адан рикIел хтанач.
Анжах лашун сес япариз ван къведай,
Гатунивай вич тух хъайила галатна,
Ам къекъечIна месерал ацукъна,
- Це,-лагъана,-недай вуч гъанватIана! -
Гуьлназаз кIевиз эмирдал буйругъна.

XXXV

Гуьлназа явашдиз ахъайна сандух,
Акъудна гугана шуьреяр, верчер.
Алиди тIуьна иер жедалди тух,
Зурзаз-зурзаз сивел къвез яцIу гъилер.
Гъадлай къулухъ мад гъикI хъанатIа Гуьлназ.
Чидач, анжах ам ахварай ишедай.
ГъакI хиялда: еке са севре къвез
ТIушуна бугъмишзавайди хъиз жедай.
Пакамахъди ахъа авурла вилер,
КIвалин къулал аватнавай ракъин экв,
ТIазвай адан михъиз кIвачерни гъилер,
КукIвар хъанвай тIал гъатна михъиз жендек.

XXXVI

Атана ракIарихъ Алидин диде,
Къарагъ лугъуз эвер гана абуруз.
Гуьлназ перишандиз къил туна чиле
Акъвазна, вилерай шел къвез, чин чIуруз.
Ахпа акъудна ам къавун чIередал,
Михъиз туна мехъерик къацIай къапар,
Вилерин кIанер хъанвай адан чIулав,

Вили хъанвай михъиз хъуькъверни чинар.
Чиник кумачир адан куьгъне рангар.
Къурай пеш хъиз хъанвай ам хъипи,
Фитедивди кIевирна вичин чинар,
Ацукъна, къажгъанар михъдай гъили.

XXXVII

Пакад къуз экъечIна ам хуьруьз-кIвализ,
Халкъди алтIушна мубарак ийидай,
Квар къуьнуьз къачуна кIамарални физ,
Яваш-яваш къвед-пуд сефер яд гъидай.
Адал алтIушна жегъил сусар, рушар,
Хъуьрез-хъуьрез гъар жуьре ихтилатардай,
Хъайи крар вири къаз абуру хабар,
Ахпа чпел атайбурни ахъайдай.
Фена икI, алатна хейлин йикъар,
Гъаваярни къвердавай дегиш хъана.
Къвана живер, акъатна мекъи къаяр,
Жив цавара къугъуриз къуьд атана.

XXXVIII

Гуьлназ пакамлай нянал са кIвачеллаз,
Жанавур хъиз залан кIвалахдал жедай,
КIвалевай батрачка Селемни галаз
Куткундалди цIерид малдин фид къадай.
Абуруз муьхцъай алафар гъиз кутадай,
Йикъа къве сефер яд гъиз кIамал фидай,
Шеледалди кIарас чIугвадай тамай,
Къвед-пудбура маларни кIамал гъидай.
КIвалер жигидай, асундай, михъидай,
Хърак фена хейлах фуни чрадай.
КIарас хадай, къулара цIай хъийидай,
КукIвар хъайди расдай, гуьлуьт храдай.

XXXIX

И азиятрик фена хейлах уьмуьр,
Малди хъиз Алидин кIвале кIвалахиз,
Лугъуз тежез садазни и залан сир,
Мукъвал-мукъвал Алиди гатаз-ягъиз.
Са жизвидилай ийидай адаз туьгъмет,
Гишила-мекъила авай буба Къурбан,
Аквадачир и кIвале зерре гъуьрмет,
Тараллай пеш хъиз къуразвай адан чан.
Тухвилел са къас фуни нез тадачир,
Гъикъван неда лугъуз ийидай къехуьн,
Гуьлназан мукъвабур атун кIандачир,
Сад атайла душмандиз хъиз чIурдай чин.

XL

Атлу-Ханди гъиле гъатай пул, техил
Клеви ийидай цлан хъиткъерра, кIатIара,
Кягъиз тадачир амай хизанрив гъил,
НикIер, малар акваз жедай ахварай.
Техилдивди ацIурдай ада кIатIар,
АцIудачир эсиллагъ адан вилер,
Атанамаз кесибриз гишин гатфар,
Къулухъ къачудай ада малар, никIер.
Цан цунин, векъ ягъунин ва я гвен гуьнин
ШартIуналди вугудай лежберрив буржар,
Кесиб лежбер гъалдриз кIвалахдал вичин,
Гад атайла къахчудай бул магъсулар.

ХLI

Къурбана къачур Атлу-Хандивай пул
Гъиляй-тупIай авадарна куьтягъна,
Мад ичIи хъун хъувурлахъди вичин гъил,
Техил бурж кIанз Атлу-Ханал алахъна.
Эвел сефер адаз гъатна са рипе,
Мад сефер буш гъилер гваз элкъвена.
Техилдин гаф къурлахъди ада сиве,
Атлу-Хан рахшанд авуна хъуьрена:
- Амач, къавум, зазни бегъем недайди,
Чизвач гъеле чунни акъалтдатIа гатал,
Ваз зун сивихъ къван ацIанвай хъиз яни,
Са-сад къвез алтIушзава вири зал...

ХLII

Къурбанан кефи хана и сеферда,
Ам элкъвена хъел кваз хъфена кIвализ,
Ргаз пехъи хъилелди гъакI ичерда,
Вичиз гайи жаваб лагъана къаридиз.
Атлу-Хандихъ хейлах техил авайди
Адаз Гуьлназа лагъана чизвай.
Къуьлуьхъ ада гзаф затI къачузвайди
Халкъарини ихтилатар ийизвай.
«Ви тахсир авач, Атлу-Хан, за гъикIин,-
Фикирна ада,- ваз руш гайи зиди я.
Чиз-чиз и мурдар нефсер девлетлуйрин
ГатIуна. Ам квел гъалтай югъ къейид я».

ХL III

Гъа и къалай башламишна чи Къурбан
ТIимил къана хъиз акъвазна адавай.
И гъалари пис тIарна рикIиз адан,
Эхъ-ундай килигиз вилер кIаникай.

ИкI хьунухъ вуч кьайгъу я Атлу-Хандиз,
Ам са куьнални тушир адахъ муьгътеж,
ГьикI хьайитIани муьгътеж жериди вичиз
Чиз, адакай кьведачир са гьвелни хьел,
Кесибар, акваз ихьтин чиркин гьалар,
Девлетлуйрин гьилияй ажуз хьанвай,
Эхиз тежер абурун кьати истисмар,
Сивихъ кьадар хьилелди ацIанвай..

XLIV

Абуру сакIани тахьайла чпивай,
ЦIаяр ядай девлетлуйрин маркариз,
Я яващдиз илихна хьиз чинеба,
ТукIваз зиян гудай абурун малариз.
Гзаф вахтара ачухдиз кьалар жедай,
Кесибар кьудгъундай абурун винел.
Амма хуьруьз масанай нуькерар кьведай,
Бала гьидай мад кесибрал чпел.
Кавхади еке туьнбуьгьар ийидай,
Бязибуруз дустагьрал кьурхуяр гудай,
Фекьиди вязиз кьурьанд аят гьидай,
«Квез аллагьди бала гуда!» - лугьудай.

ВАД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Магьамад секин хьанвай Бакуда,
Кьати азиятра кIвалахиз югъ-йиф.
Гьар кьуз гьал чIуру жез нече-шумудра,
Пака кьуз алатай югъ чIугваз гьайиф.
Дуланажагъ кьвердавай хьана кIеви,
Шейэрин кьиметар виниз акьатна.
Гьатна фялеяр са ажуз кьа вири,
Гур тIимил мажибни кIвачик аватна.
Дуланмиш жез амачир са кIус мумкин,
Уьмуьр кьвердавай дарвиле гьатзавай,
Авайбур хуьре майишат тIимил чпин
Рашут вахчуз гьерекатдал катзавай.

II

Магьамадаз я хуьр авайд туш, я кIвал,
Ам виш агьзуррал амай фялеяр хьиз
Аламукьна гьа вич алай чкадал,
Гишила-мекьила гьакI кIвалах ийиз.
Хуьряй атай муькуь гадаяр вири
ЭкьечIна хьфенвай хуьруьз фадлай.
Магьамад тек амукьна ина, йигьи

Казармада урус фялейрин юкьва.
Фена йикъар, ам абурув хъана вердиш,
Чирна чӀалар, рахаз, хъуьрез эгечӀна.
Виридахъ галаз хъана ам таниш.
Виликан дар рамкайрай экъечӀна.

III

КӀвалахдила хтайла казармада
Фялеяр наразивилел рахадай:
«Им уьмуьр туш, им итимдиз закьум я»,-
Лугъуз, себ гуз пехъи хъилев дакӀвадай.
«Пакамлай няналди кӀвалах авурла,
Тухвилел недай фуни жагъизвач,
Багъавал икъван виниз хкажурла,
Мажибар бес вучиз виниз ийизвач?!
Авач чаз экъечӀна рахаз ихтияр,
Гьукуматди чун кицӀерай къзава.
И крар къалурайла чун, фялеяр,
Полицияди къаз тухуз гатазва».

IV

«ИкӀ виже къведач, юлдаш фялеяр,
Къачуна кӀанда чна чаз инсанвал.
Пачагъди ийида лугъуз дявеяр,
Заланвилер вучиз вегъеда къван чал».
Мядендани гъил фидачир кӀвалахал.
Фялеяр кӀанз-такӀаз кардив эгечӀдай,
Астарший акурла кӀватӀал жез кардал,
Алатайла гъарма санихъ къекъечӀдай.
Гъиле гъатзамаз са тӀимил къван ферсет,
КӀватӀ хъана рахадай и гъаларикай,
Садбуру гъарнихъ килигиз ийидай гуьзет,
Кас-мас къведатӀа вилив хуьз къваларихъай.

V

Са къуз Магъамад чими ийиз гъилер
Къазанханадиз фейлахъди, ина
КӀватӀ хъанвай хейлах эллер,
Залан са гъал аваз виридан чина.
Адаз течир къурай, яхун са итим
Гъил югъуриз тадиз-тадиз рахадай,
Ахъаяйла къазанханадин рикӀин,
Сес атӀана, илих хъана къурадай.
Халкъди къазанрин гургурдин арада
Адан гафариз дикъетдал яб гудай,
«Дуьз я, и гъал яргъал фейитӀа пара,
Шаксуз, чун вири рекъида»,- лугъудай.

VI

Магъамад къазандин мукъув акъвазна,
Дикъетдалди рахазвайдаз яб гана.
Ада вичин къил виликди акъажна,
КІватІ хъанвай халкъдиз явашди лагъана:
-«Юлдашар, фялеяр, икІ виже къведач,
Чун къван туш, вири хътин инсанар я.
Ракъувайни эхир икІ давам жедач.
Чун къванни туш, вири хътин ксар я.
Чна тІалаб ийин артухарун мажиб,
КІвалахдин югъ къезилна агъуз авун.
Чаз инсанвилел дуланмиш жер мензил,
Вахт-вахтунда наградар, куъмекар гун».

VII

Идлай гуьгъуьниз шумуд югъ алатна,
Гзаф чІуру тир фялейрин гьалар,
Виридан чинра заланвилер гьатна,
Акурдаз жедай тирди хъиз абур якІвар»
Са къуз ам мяденда къекъведайла,
Са буругъдай атана инсанрин ван.
Акван лагъана ина вуч аватІа,
Финиф рикІел акъалт хъана Магъамадан.
Ам буругъдиз гъахъайла, ина ва-цІуд
Алчуд хъана кІватІ хъанавай фялеяр,
Ибрук тийижирбур квай адаз къвед-пуд.
И мядендай тушир абурун тегъерар.

VIII

Магъамад гъахъамаз буругъдин къенез,
Абур ихтилат атІана акъвазна,
Вилерин ишараярна чпи чпиз,
Камар тІимил къулухъди хъиз акъажна.
- Вуч хабар я? - лагъана сада адаз.
Магъамада винелди акъуднач са сес,
Килигна казармад юлдаш Иваназ,
Заланз-заланз къачуна ада нефес.
«Это свой»,- жаваб гана Ивана,
Магъамадан къацІай къуьнел эцигна гьил,
-«Магъамад, садазни чир тахъурай гъа!» -
Лугъуз, Магъамадахъ элкъуьрна ада къил.

IX

Ибуру рахунар ийизвай чинеба,
Юлдашар, и гьалар виже къвеч лугъуз,
Тван чна фялеяр вири гъавурда,
КІвалахдал къвен тийирвал вири са къуз.
Чаз чи зегъметдив къадай мажиб гурай,
Чаз яшамиш жер мензилар эциграй,

КІвалахдин югъ кьве сят агъуз авурай,
Кыилеллайбур чи гьалариз килиграй...
Фялейрин делегатри гай тІалабунар
Хузаинрин советди гьич кьабулнач,
Гужунал акъудна акьална раклар,
Са гаф кьванни абурув лубкІуьн хъувунач.

Х

Гьа и кьара фялейриз хьана ван
Фабрикада хьун фялейрин забастовка.
Мядендин фялейрал акьалт хьана чан,
Виридак шадвилин эсер кткана.
Магьамадазни и кар хьана бегенмиш:
-Къуй вири фялейри гьакІа авурай,
Чун ийизвай икьван инсафсуз эзмиш
И харапІаяр цІаяр яна курай.
Казармада ийиз и ихтилатар,
Фялейрик кьаних гьерекат кткидай,
Пакамахъни кІанзни-такІанз кьачуз камар.
Дустагъдиз фирди хьиз, кІвалахдал фидай.

ХІ

Январдин пис мекьи са югъ тир ими,
Гуввуналди кьекъвез кьайи кулакар,
ЧукІулди хьиз атІудай хци кьаю,
Къугъваз цава куьлуь живед цІерекІвар.
Мумкин тушир кІваляй экъечІун дуьздал,
Мекъивили кукІурнавай кьван кьванцик,
Инсандин сивяй акъатдачир са чІал,
Чагурдай фул кткана кІвачик, гьилик.
Мазутди къур турбадик хукІурла гьил,
МукІратІдал атІузвайди хьиз пис кудаь,
Чина акъурла кьай, лап элкъуьрдай кьил
КІвачин тупІар кьана кьаю тухудай.

ХІІ

Цавун чин акъвазнавай гьакъван чІуруз,
Акьалтна сад хьтин тахта чІулав циф,
Буругъри чІакъ-чІакъ ийиз, гьакІ сесер гуз,
ЧІугваз гатун чими ракъинин гьайиф.
Гьуьл акъвазнавай кьизмиш, пехъи хьана,
Алчуд жез, лепеяр гуз, кьерех ягъиз.
Винел гишин къушар кьекъвез гьакІ кьана,
Цик акатиз, хкатиз юкъуз, йифиз.
Кьай галукъайла шалманрихъ, симерихъ,
Гуьв-гуьв ванцелди макъамар ийидай,
Инсандин чІарар хьана гьакІ мих-мих,
Чинризни кьаю кьацу рангар гьидай.

XIII

И кьуз кIвалах ийизвай мяденда
Сад буру аралухда ачух кьаял,
Садбур ацукьда тартардин будкада,
Садбуру эгъуьнзавай кьуюдин сивел.
Къад кас авай Магъамад квай дестеда.
Абуру ийизвай аралухда кIвалах,
Гъилера аваз гьяркьуь лопатка, тачка,
НафтIадиз гьамбар къазвай буругъд къвалахъ.
Абур сас-сарал алуькьиз мекъила,
Къиздирма акатайди хъиз зурзадай,
Къайи гъилериз хъухъ гуз мукъва-мукъва,
КIвачер чилел гьалчдай, залан рахадай.

XIV

Къазанханади яна са сиристав,
Бязи фялеяр хъана идал мягътел.
Им тушир адетдалди ядай чIав,
Гъеле хейлин вахт амазмай нисинал.
Са геренлай акъваз хъана буругъар,
Келлечархар мад элкьуьн хъувунач,
АтIана къазанханайринни гумар,
Мастерскойрини кIвалах авунач.
Десте-десте фялеяр кIватI хъана,
Магъамадабурни къачуна тухвана
Мастерскойда собрание ахъайна,
Хейлах фялеяр экъечIиз рахана.

XV

- Юлдашар, къабулзавач чи тIалабар,
Чна кье малумарда забастовка!
Кадра, юлдашар, вирида кIвалахар,
Гъич са касни кьвемир мядендиз пака!
Фялеяр вири гьуррадив чкIана,
Десте-десте хъфена абур кIвалериз,
Мяден яд атIай регъв хъиз гьакI къана,
Санални фяле аквачир вилериз.
Анжах къапуйрал къаравулар алай,
Къазандай акъатдай тIимил-тIимил пар.
Перкешикар инихъ-анихъ кьекъведай,
Гъилер хъуьчIуьк кваз, куьрсарна япар.

XVI

Конторда гьатна къати гьарай-эвер,
Телефонар авуна гьар са патахъ,
Эвелдай хабар гайила - забастовка,
Правлищик ягъанач абурун чIалахъ.

Тадиз атана акъатна мядендиз
Хозяин, правлищик файтунра аваз,
Эвер гана контордиз перкешикриз,
Башламишна абурувай хабарар къаз.
ЭкъечІна мядендиз килигна абур,
Амма мяден акъвазнавай лал къена.
Хозяиндин чин хъана пара пис чІур,
Акъахна тадиз шегъердиз хъфена.

XVII

Пакад къуз садни мядендиз экъечІнач.
Вири ацукъна чпин казармайра.
Фялеяр чеб чпивай гъич къекъечІнач,
Собранияр эверна абуру гъарна.
Нисин жерла казармайрин гъаятдиз
Атана акъат хъана къвед-пуд файтун.
Хозяинар эвичІна тадиз-тадиз,
КІан хъана абуруз казармайриз гъахъун.
Амма казармайрай къвезвай кІай ни,
Хозяиндивай къачуз хъанач нефес.
КІватІ хъурай вини казармада вири
Лугъуз, винел акъат хъана адан сес.

XVIII

Еке казарма ацІанвай фялейрив,
Хозяин, правлищик ва масабур.
ЛупІ-лупІ ийиз ири къацу вилерив,
Хозяинди пІузар авуна зурзур:
- Фялеяр, куъне вучиз кІвалахзавач?
Вучиз кІвалах кадарнава куъне икІ?
ТахъайтІа квеv мяденда вуж къазвач?
Заз куъз лагъанач, куъ гъалар ятІа гъикІ?
-Вун чахъ галаз эсиллагъ рахазвач,
Чи тІалабнар куъне садран къабулнач.
На лугъуди, ваз чи гъалар аквазвач,
Ни арзаяр бес ваз вучиз ақунач?!

XIX

-Заз чидач, куъ эхир метлеб вуч ятІа,
Куъ дерди-бала вуч ятІа, лагъ инал.
Лагъ, квеv вуч са такІан кар хъанатІа,
Акъвазна, къуччагъри хъиз икІ чин-чинал,-
Лугъуз, хозяиндин чин хъана яру,
Ам секинвилел фялейриз килигна.
Фялейри садбуру элкъурна далу,
Рахшанддалди адахъ гафар гилигна.
-Ваз аквазвани чи мензилдин гъалар,
Чун ина чилел къаткиз, къарагъзава.
Тежер къван чІуру я чи кІвалахдин шартІар,-

Лагъана къизмишвилелди Ивана.

XX

-Чи мажибар виниз ая виридаз,
КІвалахдин югъни ая тІимил куъруъ.
Къилеллайбур инсан хъиз килиграй чаз,-
Лугъуз, вилик экъечІна Бархударни.
-Къиметар къвердавай,- лагъана сада,
Гъич такурди хъиз виниз акъатзава.
Чун ава мал хъиз гишила, мекъила,
Къвердавай чи гъалар дарда гъатзава.
-Чи папар, аялар гишила ава,-
Лагъана туънтивилелди са масада.
- Чи аялар тІветІер хъиз къирмиш жезва,-
Лугъуз, хъувуна мад сада алава.

XXI

Хозяинри яб гана абуруз хейлах,
Ахпа къилеллай цилиндр дуъзарна,
Чин элкъуъриз вичин гагъ и патахъ, а патахъ:
Хъуътуълвилел фялейриз лагъана:
- Куъ тІалабунар чна къабул авуна,
Садлагъана са карни гъич жедай туш.
Квез мажибар чна виниз хъувунва,
Куъ тІалабнар ракъурзавач чна буш.
Бес вучда къван, дяведин вахт я ими,
Гъелбетда, виридал заланвал гъалтда.
Мукъвара хъсан жеда гъалар вири,
Дявеярни и мукъвара акъалтІда.
Хлад вири мядендиз кІвалах ийиз,
Чна куъ тІалабнар таъмин ийида.
Шумуд йис я куъне ина къуллугъиз,
Куъ гъаларни чна хъсан хъийида.
Хлад, хлад, хваяр, исятда мядендиз,
Зун куъ арзайриз тадиз килигда,
Мукъвара чна квез яшамиш хъуниз
Мяденда цІийи мензилар эцигда.

XXII

- Мажибар куъ къвед-пуд югъ я хкажна,
Мукъвара квез наградарни гузва,
Куъне икІ ийидай са кар авача!
Лагъана правлищикди, - эхъ, гузва.
- Хлад кІвалахдал,- лагъана мастерри,
- Икъван гагъд хъиз гъуърметдал дуланмиш хъухъ,
Дерди-бала вири жувахъ кІватІ хъайи
Фена правлищикдихъ галаз рахух...
Абур экъечІна акъахна файтунра,
Элкъвена къулухъ гъат хъувуна рекъе.

Гужлудаказ фялейрин арада
Жуьреба-жуьр рахунар гьат хьана кIвале.

XXIII

Садбуру лагъана кардал хьфидач,
Бязибуру лагъана чун хьфида,
Бязибур акъвазна, куьтIни авунач.
Къуьзуьбуру лагъана: -- Чна ийида.
Виниз хьиз мажиб квайбур хьфена,
Чехи пай гьакI казармада амукъна,
Са бязибур лап дериндай хьуьрена,
Чун гьикI хьуй лугъуз чеб чпел алукуьна.
Магъамадни акъвазна казармада,
Ада авуна са пара хиялар,
Вучд лугъуз ам Иванал алукуьна,
Иван лагъана: «Акъваз, гадаяр!»

XXIV

Пакад къуз мад атана казармадиз
Мяндендин правлищикни бухгалтер,
Хьуьтуьлвилелди лагъана фялейриз:
- Чан рухвар, бес я, икI ийимир.
Хозяинди хкажна куь мажибар.
Квез мад процентарни гудайвал я.
Ингье бухгалтерди кхьизва наградар,
И йикъара банкуниз ракурдайвал я.
Фялеяр вири хьфена кIвалахдал,
Мад мяндендал акьалт хьувуна гумар,
Гум акьалтна карханайрин гурмагьрал,
Акьал хьана залан кIашарин ванер.

XXV

И вахтунлай алатна хейлах йикъар,
Амма дуланажагъ хьана мадни пис,
Буш амукъна хозяиндин икьрарар,
Алдатмишун вирида авуна гьисс.
Фялейри мад къал къачуна хьилелди,
Башламишна чинеба кIвалах ийиз,
КIватIал жез буругъра уьтквемвилелди
Фялеяр кIватIиз, собранияр ийиз.
Амма мянденда гьат хьана жасусар,
Абур гьатдай даим фялейрин геле.
Фялейриз авачир иникай хабар,
Гьабурни чеб хьтин гьисабдай фяле.

XXVI

Са къуз фялеяр кIватI хьайила буругъда,
Жасусди полициядиз гана хабар.

Сагъ са отряд полицияр атана,
Элкуърна гьарнихъай къуна фялеяр.
Буругъдавай фялейрикай ирид кас
Кугуна вилик постуниз тухвана.
Магъамадни гъабурун арада аваз
Гваз тухвана, полицияда гьат хъана,
Абур ацукъарна къилдин камерра,
Сагъ суткада са къасни фу тагана,
Канцелярдиз гъана пака нисинлай
Магъамадавай хабарар къаз рахана.

XXVII

Полицмейстер ацукъна кабинетда,
Столдал эцигна маузер тапанчи:
-Ви тІвар вуж я,- хабар къуна адавай,-
Вахъ хуьре мукъвабур-затІар авани?
Магъамада жаваб ганач адаз сифте.
-Жаваб це, гъайван! - лагъана адаз мад,
Тапанчи къуна полицмейстерди гъиле.
ЦІай хъиз яру хъана ахпа Магъамад.
-Захъ касни авач! - хъилелди гана жаваб,-
Зи тІвар Магъамад я, зи тІвар Магъамад!
-Магъамад! - лагъана полицмейстерди,-
Гъайван, вуна зи чІалаз гузвани яб!

XXVIII

-Куьне а буругъда вуч ийизвай?
-Чна ана ийизвай ихтилатар.
-Куьне ихтилатариз вуч лугъузвай?
-Чна лугъузвай хкажрай мажибар.
-Дуьз лагъ, мурдар! Дуьз лагъ, вучиз кІватІ хъанва?
Мад забастовка ийиз кІанзавайни?
Агъа! Социалистар хъанвай квекай!
И къара мядендиз патай къвезвайни?
Дуьз лагъ, вуж я и крар ийизвайбур,
Ни алудзава фялеяр рекъелай?
Лагъ кван, вуж ятІа аниз къвезвайбур?
Вунни и кардик квалда Ивана!

XXIX

Магъамад акъвазна хейлах илихна.
-Чидач заз! - жаваб гана ада ахпа.
ГъикІ чидач ваз? Тапарар куьзда вуна?
Заз дуьз жаваб це, мурдар гъайвандин хва!
-Чидач заз, чи мядендиз кас агайд туш!
Фялейриз чпиз чизва ийидай кар.
Вунани зегъмет чІугвазва гъакІа буш,-
Лугъуз, Магъамада илисна сарар.
Полицмейстерди чукъквена кунупка,

Вич садлагъана тик кІвачел къарагъна,
Вилериз авудна хъиз тІимил шапка,
Магъамадан чин са шумуд гъуту яна.

XXX

Магъамадан кьил элкъвена гъакІ регъв хътин,
Вилерикай карагна цІару цІарапІар.
Нерикай иви кІвахъзавай, чІулав чин
Алчуд хъана хайиди хъиз кІарабар.
Генани буш тахъана хкажна гъуд.
Ам полицмейстердал тепилмиш хъана,
Амма кьулухъай атана мад кьвѣд-пуд,
Полицайри ам кьулухъ хутхвана.
- Твах зимидиз! - лагъана кІевиз ада,-
КІвачин кІанер-кІанер гатут тІвалунал.
Мад са гъуд эцййна Магъамадан къама,
Татабарна ракІара эцйна пел.

XXXI

Магъамад зимидиз хутахдайлахъди,
Коридордай Иван гъизвай кІвализ.
Ивана: - Гатанани вун гъайванри! -
Лугъуз, эвер гана Магъамадаз кІевиз.
Магъамад хутахна абуру зимидиз
Рекъерани къама гъутар эцйна.
Ам ярхарна, кьецІила кІвачериз
Хейлахди гъакІ гъарагъар физ тІвал яна.
Магъамада малди хъиз кІевиз гъарайдай,
Гагъ хъилелди къизмиш хъана себ гудай,
Себ гайила абуру мадни кІевиз ядай,
ЦІу хъиз тІвалуни кІвачин кІанер кудай.

XXXII

Ахпа агална ракІар экъечІна чеб,
Ялгъуздаказ туна ана Магъамад.
Магъамада кІанелай кукІвал гана себ,
Вилерилай атана накъвар адан мад.
«Гила,- фикирна ада,- кесиб Иван
Тухвана, зун хъиз кІвале гатазва.
Гъилералди кутІурзава адан чан,
Сада ягъиз, муькуьбуру ам къазва.
Чун са кас туш, вири ава ирид кас,
Виридан кьилел и писликвал гъида.
Дмитридиз инсаф авурай са къас,
ТахъайтІа ам, нахуш итим, рекъида».

XXXIII

Йифиз амукъна ам мичІи камерда,

Мекъила къат хъана, къарай къведачир.
Тал гъатна эзмишарнавай кІвачера,
Я къарагъна къекъезни гъич жедачир.
«Вучиз я и крар,- фикирдай ада,-
Гишинни чаз хъайила, гатунни авун.
Вучиз садбур хъсан дуланмиш жеда,
Вуч себеб я муькуьбуруз гъакъи тахъун.
Вучиз вири фяле халкъар къарагъдач,
Жедачни къван и залумар терг ийиз,
Вучиз вири крар жуван гъиле къадач,
Жедачни залумар терг ийиз - рекъиз».

XXXIV

Магъамадан амай юлдашарни ана
Гатана камерриз кадар хъувуна.
Дегиш хъана рангар вирибурун чина,
Вили хъана, чуьруьтмишна, къувуна,
Полицмейстер вичин кІвале ацукъна,
Хъваз, кеф чІугваз гатунрихъ къачур гъахъ
Еке стол няметривди ачухна,
Гуьрчег халаяр ацукъна къве патахъ...
Дуьньяд винел вири алем ксана,
Амма фялейриз атанач ахвар.
Вири йифиз казармайриз чкІана,
Хъайи кардикай виридаз гана хабар.

XXXV

Пакамахъни фад къарагъна гъар патахъ
ЧкІана актив, большевик фялеяр,
-КІвалахмир, дустагъар тавунмаз ахъа,-
Лугъуз, гъавурда туна фяле халкъар.
Гъа икІ хъана, кардал фенач фялеяр,
Забастовка шумуд райондиз чкІана.
Нобел, Сурахани, Балаханид мяденар
Сес амачиз хъуьтІуьн къаюк гъакІ къана.
Механик мастерскояр, хозчастар,
Дулгер мастерскояр, Бинекъади,
Электрикдин шуьбеяр, складар,
Акъвазна къиляй-къилди буш яз вири.

XXXVI

Хозяинрин ара датІур минетриз,
Полициядин чарайриз ва гужариз
Килиг тавуна забастовка хъиз
Давамарна къвед-пуд юкъузни йифиз.
Абуру тІалабна акъудун дустагъдай
Полицияди дустагъ авур векилар.
ГъакІни акъудун чеб залан шартІарай,
Виниз авун чпиз гузвай мажибар.

Магъамадни и вахтунда акъатна,
Чинар ктІана хтана ам кІвализ.
Адал кьил чІугваз хейлахбур атана,
Дяве давамрун кьин кьуна чпи чпиз.

XXXVII

«Хуъре,- фикирна Магъамада,- Растама
Чан хкатдалди кІвалах ийиз туна,
Санихъайни чаз авунач рехъ ахъа,
Йиф-югъ чиркин зулумдин юкъва туна.
Даим кардал, пелелай алахъиз бугъ,
Туна цанра, тама, малдин гуьгъуьна,
Гуганач сад кьванни рикІиз регъят югъ,
Зи кьилел тагъайди амач са гъина.
Гила ина гишин-мекъи са гьалда,
Хозяинри мал хътин тІушунзава,
Эхиримжи стІал ивини чакай
Чуькъвена гъар патахъай шуткъунзава».

XXXVIII

Тимил вахтарилай мад Биби-Эйбатда
Инлай-анлай къарагъна забастовка.
Сияси фялеяр тунвай дустагъда
Ахъаюн забастовкайри тІалабна.
Вири ибуру ахъайна адан вилер.
Адаз уьмуърдин гизлиди акуна,
Гъинай ятІа зулум, истисмар чуькъвер
Акуна, ам гъавурда акьуна.
Адаз кІандай и дявейра регъбер хъун,
Амма гъеле аниз виже къведачир,
КІандай межлисрал рахун, гъавурда тун,
Амма маса чІалар хъсан чидачир.

XXXIX

РикІел гъидай ада хуърни гъарданбир,
Адаз ам гуьзгуьдай хъиз аквадай,
Хъфена кесибриз ахъаюн и сир,
Абур девлетлуйрал къарагърун кІандай.
Магъамадахъ авачир ихътин мумкинвал,
Хуъруьз хъфейтІа, амукъдай гишила,
Машиндин билетдихъ кьванни гудайвал
Пулни авачир гъич адан жибинда.
И хиялра кІвалахна мад хейлах къар
Физ мядендиз, кІвалах ийиз хтана,
Хъайилахъди мяденда собранияр,
Физ анрани дикъетдалди яб гана

I

Агакъна Бакудиз и къара хабар
Урусатда пачагъ тахтунлай кадрун.
И кардик гзаф шад хъана фялеяр,
Абурун гъерекатди къуна гъар район.
Пачагъ кадрун мубарак авун яз,
Вири фялейри авуна забастовка.
Атанач фялеяр кІвалахдал са кас
И хабар агакъай юкъуз, пака.
«Пачагъ авачиз,- фикирдай бязибуру,-
Бес уьлкведа пачагъвал ни авурай?
Чи гъал мадни жедачни къван бес чІуру,
Идлай къулухъ чи къайгъу ни чІугурай?»

II

Амма гзафбуруз чидай жери кар,
Гъукумат фялейрин гъилиз къведайди.
Абуру гъавурда твадай фялеяр,
Фяле гъукуматдин иеси жедайди.
Магъамадаз ван хъайила и гафар,
Адан къилиз гъар жуьре хиялар къведай,
РикІе туна чими-чими умудар,
Ацукъай-къарагъай чка шад жедай.
«Гъукумат фялейрив,- фикирдай ада,
Ибуру лугъурвал, яраб аллагъ, жедатІа,
И къа авай гишилани мекъила
Кесиб халкъар азаддиз хъуьредатІа».

III

Вичихъ тІимил мажал хъайи вахтара
Ам вичин танишрин мукъув фидай.
Ацукъна абурухъ галаз яргъал пара
Физвай крарикай рахунар ийидай...
Амма, вучда, и умудар хъана буш,
Февраль инкълабди гъукумат ганач.
Им Магъамада лугъудай хътинди туш,
Фялейриз гъич са регъятвални хъанач.
Гъа вилик хъиз амукъна хозяинар,
Я хъсанни хъанач фялейрин гъал,
Мукъвал-мукъвал жез забастовкаяр, къалар,
Атана фялеяр вири са чандал.

IV

Къайдаяр са къадар дегишна, гъелбет,
Мяденра хъана промзавкомар,

Тешкил хъана фяле векилрин совет,
ЭгечІна эзбериз колдоговорар.
Жатнач инрикай гъич са нетижа,
Башламишна фялейрин ара атІуз.
Садбуруз фикир тагуз туна гъакІа,
Садбуруз вини кІарарай мажиб гуз.
Советдани гъатнавай меньшевикар,
Чуриз фялейрин инкъилаб гъерекат,
Винелай ийиз чин чуьхуьдай гафар,
Фялеяр меслят хъунухъ ийизвай гуьзет.

Амма вири ихътин чиркинвилеривай
Инкъилаби гъерекат хъанач хуьз.
Фялейри ихтибардал лап сидкъидай
Яб гузвай большевикрин регъбервилиз.
Абуру хозяинар авуна ажуз,
Ачух тІалабнар гваз экъечІиз чиниз,
Гзафбуру карханаяр кІевийиз,
Кадриз эгечІна фялеяр куьчейриз.
И дявейра алатна мекъи хъуьтІер.
Атана алатни хъувуна гатфар.
Са гзаф къаришугъра гъатна эллер,
Гъар юкъуз ванер къвез цІийи хабарар.

VI

Магъамад акъваззавач секин лугъуз,
Са къуз адаз контордиз эвер гана,
Яргъал ракъур тавуна лап гъа юкъуз
КІвалахлай алудна, рашут вахкана.
Адан къалмакъалдиз килигнач садни,
Ам гужунал контордай акъудна,
Тунач ам авай казармадани,
Гъанайни акъудна ам чукурна.
Къил квахъна, вуч ийидатІа чизмачир,
И крар жедачир рикІивай эхи,
Адаз гъакІ ачух дяве авун кІан тир.

VII

Амма вучда, сакІан хъанач адавай,
Хейлах бейкар хъана танишрин патав
КІандай кар жагъуриз маса мядендай,
Амма кар жагъанач санайни адаз.
ИкІ фена бейкарвиле хейлах вахтар,
Чирхчир лезгийри ам хуьдай,
Бязибуру куьз герек тир а крар
Лугъуз, адал хъуьрез, туьгъмет ийидай.
«Айиб авач,- фикир авуна ада,-
Къведа квезни, гъерекатмир, са вахтар.
Гъелбетда, затІни ийидач за сада,

Садра къарагда вири чулав халкъар».

VIII

- Хъша хуьруьз, затІни ийидач на ина.
Хъфена гъанра ийида са кеспи,-
Лугъуз, адал пара-пара алахъна
Мегъамед лугъур са къунши хуьруьнви.
Магъамадаз икІ мад хъфин хуьруьз
Азраилдилаьни гзаф такІан тир.
Хуьруькай рахун хъайила, адан чиниз
Яр акъатна, гъакІ винелай жедай чир.
Бакудин юлдашрихъайни галатун
Адан рикІиз тир гъакъван гзаф залан.
Гагъ чандилай алахъиз къати зурзун,
Гагъ кІвачелай къилел жедай къайи къван.

IX

Эхир атІайлахъди Магъамадан чара,
Ам экъечІна куьгъне хуьруьз хтана.
Мад гъа виликди хъиз атІана ара,
Хабарсуз секин чилина гъат хъана.
Гъиле я мал, мулк авачиз, ажуз къа
Гъатна азиятрал гъиливди къил хуьз,
Тийижиз вуч аватІа къеце пата,
Гагъ жуваз, гагъ чарадаз кІвалах ийиз.
Ада фикирдай юлдаш фялейрикай,
Гъиле гъатзамазни са гъвечІи ферсет.
Ахпа мадни гъа и вичин хуьруькай,
Амма дегиш хъанвачир анин суьрет.

X

Магъамадаз Бакудамаз хъанвай ван
«Большевикар», «партияр» лугъудай гафар,
Фялейрихъ ава лугъуз еке тир чан
- Партиядин къил Ленин лугъудай устІар.
Адаз, Иван буругъда рахадайла,
Ванер хъанай, халкъ азад жеда лугъуз,
Зегъметчияр дявейра гъатайла,
Эхир жеда дугъуз вири буржуйриз.
Ада хуьре са гзаф кесибриз
Бакуда ван хъайи гафар лугъудай,
Са гзаф зулумдик квай халкъариз
Къвер уьмуьрдин чими умудар гудай.

XI

Амма крар масакІа хъана дегиш,
Хуьруьз гъар къуз хкиз цІийи хабарар,
Гъалтайла чпин чирхчир, са таниш,

Хабарар къаз гьикI ятIа дуьньяд гьалар.
Садра хуьрера авуна сечкияр,
Округдиз комиссиярни хьяна.
Са къадардин дегиш хьана къайдаяр,
Чиновникар чкайрилай эляна.
Амма иникай хьанач са регьятвал,
Уьмуьр гьа виликди хьтин амуькна.
Мад помещикар аламукьна къилел,
Округда гьар идарада ацукьна.

ХII

Са вахт хьана: шариатдиз гана худ,
Мектебра, судра, мискIинра шариат
Артух хьана, фекьийринни - дахут,
Ачух хьана гзафбурун мичIи бахт.
Садра акъатна гьарнихъ гьарай-эвер,
Дяведиз къарагьна лугьуз эрмени,
Са чандал атана девлетлу эллер,
Мусурманар тазвач лугьуз гьич садни.
«Эрменирихъ большевикар галалда», -
Лугьуз, большевикриз ийидай лянет,
«Ви большевикар гьа ихьтинбур ялда», -
Лугьуз, Магьамадазни ийидай туьгьмет.

ХIII

Бакуда фабрикар, заводар авай,
Дагьустандин ветегаяр вичив къур,
Истисмариз фялейрин чан хкудай,
Зегьметчи халкъ виш сарин зулумра тур
Тегьиеври Дагьустандин буржуйриз
Ажувилел куьмекдиз эвер ганай.
Йикъа садрахъди кагъазар ракъуриз,
Дагьвияр куьмекдиз атун кIан хьанай.
ИкI агъзуррал зегьметчийрин ивияр
Экъична вичин девлетар гьиле хуьн,
Большевик я лугьуз ягьин эрменияр,
Вуч патал я агъзурралди халкъ рекьин.

ХIV

Кьилеллаз помещик Алкъвадар Гьамид,
Хейлах дестеяр къуна лезгийрикай
КIватI хьана чIехи къазияр вишни кIуьд,
Мангьабашар туькIуьрна фекьийрикай.
Гана хуьре пехъидаказ азанар,
КIватIна халкъар, гьвечIи-чIехи мискIинриз,
Са кIвачел хьана вири девлетлуяр,
Фекьийри башламишна вязер ийиз.
Тадиз туькIуьрна абуру гьакI дестеяр,

Акъудна Бакудалди туна рекъе,
Девлетлуйри рекъяй акъудна лежберар,
Чпин мурдар зикирар къуна меце.
Амма гзаф яргъал фенач и сефер,
Халкъ чкІана, станциядилай элкъвена,
-Куьн патахъай гуда чна чан мегер? -
Лугъуз, айибар гуз чпел хъуьрена.

XV

Гъадлай къулухъ атана Бичерахов,
Гъабурун гуьгъуьналлаз атана туьрквер.
Садазни чизмачир я масад, я жув,
ГъакІ мягтел амукъ хъана вири эллер.
Абур алатна, атана ингилис,
Гъабурунни гуьгъуьналлаз Деникин.
Гъинай акъатна физватІа чеб гъинз,
Къил акъатдачир гъич чпййни чпин.
Халкъари шумудрахъ авуна дяве,
Шумудрахъди элкъвена катна къулухъ,
Жуьреба-жуьре гафар гъатна гъардан сиве,
Тадивилел чкІана абур гъарнихъ.
Абурукай хъаначир халкъдиз са чара,
Вирида халкъ тарашдай, чандал гъидай,
Вири тир абур девлетлуйрин пата,
Вирида чандивай ийиз халкъ, хъфидай.
Авам халкъди девлетлуйриз яб гудай,
Гъим хъсан я, гъим пис чпиз чидачир,
Дяве авун акъакъдачир такъатрай,
Халкъ яракъсуз, гъални лап перишан тир.

XVI

Магъамадан рикІел хъсандиз алама,
Садра девлетлуйри хуьре туна ван:
«Большевикар Дербентдиз атанвалда,
Дуьньядал тан хъийидач са мусурман,
Абур аллагъ авачир кафирар я,
Абуру рекъяй акъудда мусурманар,
Абур папар уртах ийир ксар я,
Абуру тадач чахъ менсебар, иманар.
Хкадриз тач чна исламдин чирагъ,
Чна ийин абурал диндин гъазават,
Вири къегъалвилелди кІвачел къарагъ,
Абурукай михъдайвал чилин къамат!»

XVII

Михъиз магъалда ргазвай и хабар,
Ам авай гъар са хуьре, гъар къазмада,
Адав ргазвай михъиз гъафте базар,
А хабар чукІурдай гъарнихъ гъар сада.

Нянин вахт тир, халкъ кІвалахрилай хтай,
Чатун устІардин гъенел хъанвай кІватІал,
Ибур пара гъезебдалди рахадай,
Гапурриз чарх гуз ван акъалтнай инал.
- И гапур,- лугъудай къамац Жафера,
Вили хъана гъикІ къвазнаватІа аку.
Эцяда за им большевикдин къвала,
Я къазунда за са шумудан далу!

XVIII

И къара фекъийри гъенел мискІинда
Ийидайди анжах тир са ихтилат:
«Чан хваяр, къарагъна гъвечи-чІехиди
А кафиррин винел ая гъазават!»
Арадай фенач са акъван яргъи вахт,
Винихъ хуърерай атана дестеяр,
«Лаилагъ» зикирдал алатна фена.
Нив гапур гвай, нив ружа, нив гъебеяр.
- Вач, къуччагъар,- лугъуз, алтІушна халкъар.
Гежарзавай чпин хуърел хъуърена.
Хуъруьн къене тІвар-ван авай жегъилар
Акъваз хъана пашмандаказ, лал къена.

XIX

Экуьнахъди тупІал фекъи Гъасана
МискІиндин вилик жемятар кІватІна.
Чи дестени чарасуз фена кІанда
Лугъуз, ам мавгъуматдал гатІунна.
- Эвелимжи фидайди зун! - лагъана.-
Мад вуж къведатІа, хкечІа и патаз!
Къулавай яргъи гапурни къалана,
Башламишна вичиз мад юлдашар къаз.
Гъа икІ ва-цІуд кас юлдашар галаз
Гъасан гъахъна, верч муказ хъиз, мискІиндиз.
Ина къуръан гваз фекъи аквазмаз,
Маса са мавгъуми гъал яна рикІиз.

XX

Магъамад экечІнач ибурун дестедик,
Ада жемятриз са-садаз лагъанай.
Гъаниз гуьре къил кутан тийиз иник
Хуъруьн дестени хейлах геже гъатнай.
Ада хейлах авуна чІулав хиял,
Куьз кІандач большевикар халкъдиз лугъуз
И сефилар куьз физва абурун винел
Лугъуз, авамвиз пис лянетар гуз.
Ам гъа сятда гъавурдик акатна,
Большевикри тан тийирди истисмар.
КІантІа хуьре, кІантІа вичиз шегъерда

КукIвардайди алатай чиркин йикъар.

XXI

Адаз Бакуда амаз ван хъанвай -
Большевикри къачурлахъди гъукумат,
КукIварда къайдаяр куьгънедай амай,
Терг ийида истисмарни зулумат.
Девлетлуйринни фекъийрин пехъивал
Акурлахъди, хтана адан рикIел.
И пехъивал акурлахъди чин-чинал,
Гъавурда гъатна ам вири и гъал.
Атлу-Хандин Алини абурал физвай,
МискIиндин вилик акъвазнавай Гуьлназ,
Магъамада фадлай гуьзлемишзавай,
Амма Гуьлназ гила ақунай адаз.

XXII

- Ваъ,- фикир авуна ада.- ИкI жедач.
Жувни гъа ибурухъ галаз фена кIанда,
ИкI хабарсуз ацукъна виже къведач,
Фена герек чкадал хвена кIанда.
Гъич тахъайтIа чирда вуч агъвалат я,
Герек хъайитIа, халкъ гъавурдик кутада.
Большевикар хъайитIа, куьмек гуда за,
Лазим чкадал за абурун пад къада.
Рагъ хейлах хкаж хъанвай цавун къулаз,
Отряд экъечIна хуьряй гъатна рекъе,
Вилик шаддиз далдам-зуьрнейрни кваз,
«Лаиллагъ» зикир аваз виридан сиве.

XXIII

Дестеяр меркез Къасумхуьрел кIватIна,
Ина авай шумуд са агъзур инсан,
Къилел Текъияддин, Гъамид акъвазна,
Акъалдарна хуьрел речъ рахадай ван.
Экуьнахъди ахъа жезмаз тIимил югъ,
Дестеяр калун рекъерай гъуз фена,
Циф авайди хъиз къилелай алатиз руг,
Большевикрал гъазаватдиз вегъена.
Яргъай къведай зуьрнейрин шуькIуь ванер,
Дуп-дуп ийиз къазунзавай далдамар.
Аквазвай яргъай руг акъатиз чуьллер,
Руквади басмишиз къацу багълар.

XXIV

Авам халкъдиз чидач, гъинз чеб физватIа,
Чидач, гъина аватIа большевикар,

Абуруз лугъур гъанжах са гаф авайтIа,
Гъамни тир болыневикрин гуърчег гафар.
Агакъна дестеяр Мамрачрин хуъруыз,
Ина абур акъвазна хейлах вахтар,
Къилеллайбур гъахъна Юсуфан кIвализ,
Хъваз помещик Гъазанферрин чехирар.
Халкъ къатканвай чIурарал цин къерехрив,
Са паяр чкIанвай чуьхуыз къубуйриз,
Са паяри ихтилатариз чпив,
Килигдай цава кузвай ракъиниз.

XXV

Садбур десте-десте хъана рахадай,
Чеб гъиниз ва гъи вахтунда тухудатIа.
Са паяри пара-пара дамахдай
Чпи большевикриз гъикI румар гудатIа.
Са паяр къил чиле туна илихдай,
Абуруз иникай авачир муьгътежвал,
Ацукъайла вилерикай кирихдай
Чпин гъвечIи аялар ва кесиб кIвал.
Помещикри ва дестейрин чинари
КIвале ацукъна кефинив хъвазвай,
Мамрачрин мулкар вахчуз жедатIа гъикI
Лугъуз, гизлидаказ Къафлан рахазвай...

XXVI

Ина халкъдай садра акъатна гъарай,
Помещик Къафлан я лугъуз большевик.
Атана алтIушна халкъ гъар патахъай,
Къуна кIвалер, гъарагъиз: - Абур рекъикъ!
Ам къапуяр агална акъвазна
Вичихъ са хейлах юлдашарни галаз.
Вирида мукъаятвал чпив къуна,
Гъилера винтовка тфенгар аваз.
Халкъар къапуяр ахъайиз алахъна.
Анхъай акъатна кIеви гъараяр:
- Большевикар къвезва агъа никIерихъай,
Гъужумдиз гъазур хъухъ, тадия, халкъар!

XXVII

Агъангъе лугъуз къалурна никIера,
Гъанра кIвалахзавай кесиб чувудар.
Халкъар тфенг, гапур къуна гъилера,
Гъа патахъди авуна абуру алчудар.
Ибур тепилмиш хъанваз акурла,
Чувудри башламишна катиз,

Чуьнуьх жез, акахьиз церик къубуйра,
Вирибуру метгер гатаз гьарайиз.
Фена гьалтна къубуйравай кесибрал,
Яна тфенграл, гапуррал кукварна,
Яру хьана къубуйравай цин винел
Яхцур фекьирдин иви акьалдарна.

XXVIII

Пачагьдин гьукуматди зулум авур,
Дуьньядал са югъни инсафвал тагай,
Къекъверагвиле туна авур чукур,
Дуьньяда са къадай чка тачагъай
Зегьметчи лезгийрихъ галаз дуствиле,
Стхавиле санал дуланмиш хъайи,
Пачагьдин зулумра ва мичивиле
Санай санз чукуриз дарда къил хвейи
Зегьметчи чувудрал авуна гьужум,
Абур яна, къена, кьирмиш авуна,
Помещик Къафлан патал авуна зулум,
Шумуд цуд фекьир чувудар туклуна.

XXIX

Абурун несилни амуьк тавун патал
Цаяр яна кана, чуклурна квалер,
Паб, аял гъана са беябурчи къал,
Яна къена, цудрал авуна хирер.
Югъ-йиф зегьметдал алахъна ргазвай
Зегьметчи чувудрин гьвечли къазмаяр,
Инсаф тавуна са гьвел, вагьшивилел
Кана акъвазарна сефил харапаяр.
Виш сара санал дуланмишвал гъалай
Зегьметчийрив чпив чеб рекьиз туна,
Помещик Къафлана, халкъдиз зулумай,
Ивиар пучунал вичиз бахтар къуна.

XXX

Къафлан вичин къучияр гуьгьуьналлаз
Балкларал акъахна, экъечина катна.
Халкъ гъавурда гьатна чпин туб
Къафланан сиясат гъавурда гьатна.
Ада и кар авурди сиясатдал
Вичиз вахчун патал чувудрин никер,
Вичи гьакимвал ийирвал чилерал,
Атуз турди кесиб чувудрин килер.
Халкъдин арада гьатна пис къалмакъал,
Гзафбуруз и мурдарвал чир хьана,
Са гзафбур элкьвена къулухъ, хуьрел,
Кьулухъ вил яз, катиз, катиз хтана.

XXXI

Магъамада рикѐл хкида гилани
Са сеферда гуьлледиз ягъай пуд фяле,
Ибур большевикар я лугъуз, халкъди
Гуьлле гайи Мамрачрин кӀунтӀун кӀане.
Магъамадаз халкъ гъавурда тваз кӀандай,
Амма гъич мумкин тушир са гаф лугъун.
И халкъари лап регъятвилел ядай,
Бес тир большевикрикай са гаф рахун.
Ада чирхчиррилай башламишна,
Са гзаф халкъар кутуна гъавурдик,
Чинеба кесиб халкъариз лагъана,
Вуж ятӀа чпин душман большевик.

XXXII

Суьрсетсуз шумуд къуз амукъай гишин
Халкъари башламишна гъарнихъ чкӀиз,
Гзафбуру кӀвач-къил авуна чпин,
Гъазур хъана катна хуьруьз хъфиз.
Са паяри гъужумна ветегайрал,
Яна, кукӀварна, тарашна хтана,
Са бязибуру яна къуьнуьз хучаррал
Тарашна, чпиз затӀар гваз хтана.
Гъадлай къулухъди акъат хъана туьрквер,
Эцигна виринра чпин низамар,
Эвелдай шад, гъавурдик квачир эллер,
Амма эхирдай тунай пара зупаяр,
Авачир абурухъ са инсанвал, регъим,
Хуьдай абуру гъанжах девлетлуйрин пад.
Кесиб гъисабдай абуру тушиз итим,
Адан далудал сердай даим зунад.
«Ма ваз туьрквер,- фикирна кесиб халкъди,
Фена гваз хтана чаз девлетлуйри.
Хуьн патал помещик, девлетлу, фекъи,
Гъана зулум эцигнава къилел чи».

XXXIII

Садра ихтилатда Магъамада вичи,-
Суварин вилик квай югъ язвай хуьре,
Деникинал вегъин Аллагъвердиди
Гъатна вири хуьруьн халкъарин сиве.
Къасумхуьрел башламиш хъана дяве,
Табасаранрив ацӀана вацӀун кьерер.
Вирибуру яракъар къуна гъиле,
Акьалдарна дерейрал тфенгрин ванер.
И хабарди къуна магъалдин хуьрер,
Гъатна Аллагъвердидиз куьмек кӀватӀиз,
Гапурар, тфенгар, цуьруьгъуьл, къуьквер

Яна къуьнел гьар хуьряй десте физ.

XXXIV

Деникиндин солдатри гузвай гуьлле,
Акьалтна гьавайрал пулеметдин ван.
Ван къведачир маса сес Кьасумхуьрел,
Жедачир рахунин ван садаз садан.
Кьвед-пуд юкьуз тухвана инал дяве.
Эхир кьве виш солдат абуру кьирмишна.
ЭгечІна гьилераваз яргъи хъеме,
Душманрин иви гьанал экъична.
Ахпа вегъена абуру Дербентдал
Садра рекъяй элкъвена къулухъ катна,
Агъадихъай акъатай тфенгрин ванцел
Деникинар кьвезва лугъуз ван гьатна.

XXXV

Аран хуьрер, гьвечІи-чІехи, паб, аял,
Башламишна дагъдин хуьрериз катиз,
Чпин куьч-кумаяр авуна кІватІал,
Папар, аялар гваз рекъера шехъиз.
Мад хъивегъна халкъари Дербентд винел,
Жалгъан дагъда авуна абуру дяве,
Парахудар акъвазна гьуьлуьн винел,
Хар хъиз кьурзавай иниз тупун гуьлле.
Инал дяве фена хейлахди яргъал,
Хуьрерай кІватІиз къушундиз куьмекар,
Недай суьрсет гъиз абуруз арабадал,
КІватІиз якни махурка ва чрай фар.

XXXVI

Кефердихъай вегъейла большевикри,
ЧкІана гьарнихъ катна Деникинар.
Лезгийрини гьужумна шегъердалди,
Къачуна шегъердиз гьахъна отрядар.
И сеферда хуьруьз элкъуьн тавуна,
Дербент шегъерда амукъна Магъамад,
Ахпа гуьгъуьллу яру аскервиле,
И арайра алатна йисар къуд-вад.
Аскервиляй ахъаяйдалай къулухъ
Ам хъана ракъун рекъин ахранвиле.
Алакъа хъанач хуьруьхъ гьадлай инихъ,
Амма гзаф дегишвал хъанай хуьре...

XXXVII

Хуьрера тешкил авунвай Советар,
Кьвез-кьвез анрай девлетлуяр чукурна.
Гьукуматдин идарайриз кесибар:

Фяле, батрак, юкьван лежбер - чӀугуна.
Хуьре хъана парт, комсомол ячейка,
Ахъа авуна хъсан, цӀийи мектеб,
Делегатар хкъана папарикай,
Башламишна халкъдиз гуз илим, эдеб.
Ахъа авуна шумуд духтурхана,
Башламишна кесибриз дарманариз,
Хуьре батракрин комитет тешкилна,
Кулаквив зулумиз тутаз батраквиз.

XXXVIII

Ачухна хуьре кооперативдин туьквен,
Халкъ хкудна спекулянтдин пацукай,
КукӀварна фекьидинни сикӀрен тӀеквен,
Дяве хци жез эгечӀна гъар йикъа.
Къурбанни тир хуьруьн Советдин член,
Ам йисуз председателни хъанай,
Гъа йисуз ам цаз хътин къаратикен,
Атлу-Хандин рикӀиз писдаказ къанай.
Батракрин собраниедал Атлу-Хандин
Сес атӀурла, Къурбана хвеначир пад.
Гъа идакди хъана гъакӀ кьве рикӀин,
Атлу-Хан хъилелди жезвай пад-пад.

XXXIX

Гъа инлай кьитӀиян къана араяр,
Атлу-Ханни Къурбан хъана гъакӀ чара.
Алиди авуна пара хиялар,
Амма жагъанач кьисасдин са чара.
Са къуз няниз кӀвале гъат хъана рахун,
Гуьлназ мад фена лугъуз бубад кӀвализ
Атлу-Ханди финиф къадагъа авун
Тапшурмишна гъезебдалди Алидиз.
Гуьлназаз и кар хъана пара такӀан,
Гъар жуьре рангариз аватна адан чин,
Ухът алахъна адалай залан-залан,
Къужахда къуна гъвечӀи аял вичин.

XI

Алиди авунатӀани пара къалар,
Амма бубадин кӀвализ фидай Гуьлназ.
Адаз мумкин тушир лап авун гадар
Вичин къуьзуь дидени буба яргъаз.
Эхир са къуз хъана еке къалмакъал,
Гуьлназ илигна лашунал гатана,
КъецӀил гапурар эцигна туьтуьнал,
ТукӀун тавуна са живви алатна.
Гатана вили хъана михъиз жендек,
Гуьлназ са шумуд къуз месе къатхъана.

Кадарна, гъич садани тагуз куъмек,
Ам лап рекъидай гьалдал атана.

ХLI

И кардикай хъана Къурбаназ хабар,
Ада арза гана хуьруьн Советдиз.
Советдин председатель Абдул-Жабар
Атана акъатна Алидин кIвализ.
Ахтармишна, килигна агъвалатдиз,
Председателди кхъиз туна акт.
Кар атана вугудайлахъди суддиз,
Тухумрин минет-суьнетдал туна мад.
И карди мад пехъи авуна Али,
Ада са къуз рекъе хтуна Гуьлназ,
Вахкана вичи гъайи кIус пек-лекни,
Лагъана ахлад, герек амач вун заз.

ХLII

Гуьлназан вилерай иви атана,
ЯтIани, ада вичин намус квадарнач.
Хъфидайла аял аваз къужахда,
Аялни къакъудна, адав вахканач.
Гзаф вахтара ам дердинай шедай,
Диде алахъдай ам машгъул ийиз,
Аял акун патал къуншийрал къведай,
СакIана ам рикIелай фин тийиз.
Минетриз къуншид рушав гъиз тадай,
Мам гудай, адан чин, къил михъи ийидай,
Чими уьруьшривди къужахда къадай,
Адаз гъар жуьре макъамар ийидай.

ХLIII

- Къайгъу туш,- лагъана Къурбана,-чан руш,
Вири и крар фич гъавайда, белки,
Белки, чи вилин накъварни тефин буш,
Чун хътинбуруз хъсан тарс хъурай ими.
Къурбанан кIвалени пис дарвал авай.
Азиятдик дуланмиш жезвай хизан,
Гуьлназаз идакай хажалат жедай,
Къурбаназ вич хуьнуьх тирвиляй залан.
Ада къиметдихъ чарабуруз кIвалахдай,
Вичин артух парталар гудай маса.
Пакамлай нянал кIвалахдал алахъдай,
Юкъуз недайди къазанмишдай йикъа.

ХLIV

И вахтара ахъайна хуьре мектеб,
Гуьлназакай хъана гъана сторож.

Куьгънедаз гана ада лянетни себ,
Чирна ада, халкъдин душман ятIа вуж.
Хейлах вахтара авуна ада кIвалах.
Регъятарна вичи дуланажагъвал.
Ахъайна вилер, килигна гъар патахъ,
Шадар хъувуна тIимил Къурбанан кIвал.
Фирдавай йикъар ачух хъана Гуьлназ,
Какахънай ам жемьтдин кIвалахдик,
Делегаткайрин собранийриз рехъ къалаз,
Гагъ член яз иштиракиз советдик.

XLV

Атлу-Ханриз и крар акурлахъди,
Гуьлназ душмандилай гзаф такIандай.
Жемьтдин кIвалахда вил акъурлахъди,
Къуна бугъмишна ам рекъиз кIандай,
Абуру акъуддай хуьре гъар жуьре ванер,
Гуьлназакай ийидай бул-бул фитне,
Халкъд арада твадай нагъакъан сесер,
Ам вугудай гада-гуьдуьдин сиве.
Гзаф вахтара гьалдариз аялар,
Куьчейра Гуьлназан гуьгъуьна твадай.
Куьчейра сеперар гуз, из гъарагъар,
Гзаф ахлакъсуз гафар рахадай.

XLVI

Вири и крари ам кухурдачир,
Аксина, артухдай адан активвал.
Гъар са карда гъвел инсаф ийидачир,
Гъужумдай ада кесибрин душманрал.
Алидиз кIандай ам са гьал пуч авун,
Ам къекъведдай даим Гуьлназан геле,
Маса кулакарни туна хъиз кбиле.
Амма и гьал фенач са гзаф яргъал,
Жемьтриз и кардикай хъана хабар.
Алидивайни бегъемриз хъанач хиял,
Фад авадар хъувуна вичин япар.

XL VII

Хуьруьн шартIар къвердавай хъана четин,
Хци хъана хуьре синифдин дяве.
Кулакдив, фекьидив вахканач мумкин,
Ишлемишна серенжемар гъар жуьре.
Абур эгечIна хциз манийвал гуз,
Къурхуяр гуз, гъелегъ къаз коммунистриз,
Авам кесибарни эсердик къачуз,
Гъукуматдин къанунрал амал тийиз,
Бязи чкайра ачух дяве ийиз.
Зайиф хътин коммунистриз гуз тади,

Бязи чкайра яз, активар рекъиз,
Авадриз гзаф юлдашрин иви.

XLVIII

Ихътин четин шартларин са макъамда
Гуълназ гъамиша собранириз къведай.
Ада даим хуъре партячейкада
Ижтиман кІвалахар тухуз жедай.
Фена йикъар, фена мад хъуьтІер, гатар,
Гуълназакай партиядин член хъана,
Кадарна вичин куьгъне лукІ тир йикъар,
Тамамвилел жемьтдин кардал атана.
Хуъруьн къене вири кесиб халкъариз
Гуълназ гъурметлу тир, ам пара кІандай.
Ихътин гьалар ван хъайила япариз,
Пад-пад жез пад акъатдай Атлу-Хандай.

XLIX

Рахуналди кьиле фич хъайи къван крар,
Дагъларин арадавай гъа гъвечІи хуъре
Хъайи къван дегишвилер, цІийи гьалар
КІан хъуналди амукъни ийич кьиле.
Амма халкъариз акуна гъакъикъат,
Вуж дуст ятІа, вуж ятІа вичин душман.
Эляна, эцигна намус ва гъейрат,
Винелай кулакрин къармахар залан.
Дяве къвердавай хъана мадни хци,
Къачуз йикъан-йикъа цІийи шикилар.
Агъадихъ рахан хъийида чун мадни,
Са тІимил ял ягъин чна, юлдашар.

ИРИД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Хуъре дегишвилер хъанайтІани,
Куьгънедаз гъеле кІеви диб амазмай.
Кулакрин къармах дибдай ханайтІани,
Кесибар гъабурухъ муьгътеж яз амазмай,
Чилер, малар амазмай гъабурун гъиле,
МискІиндал азан язамай фекъиди,
Батрак амай гъеле кулакдин гъиле,
Гъабурун эсердик кумай кесибар хейлин,
Советрани амазмай абурун тумар,
Абуру кулак гъакІ чунуьхарна хуьдай.
Адав гъеле тунвай хейлах ихтияр,
Вирида абуруз игътирам ийидай.

II

Кесибдин гъиле авачир я мал, чил,
Абур хуьре дарда амай вилик хъиз.
Аламазмай винелни кесибвилин чил,
Дуланмиш жезвай пата-къерехдиз физ.
Гьукумат авайтани кесибд гъиле,
Майишат вилик хъиз гумай кулакдив,
Кесиб гъатайла гъвечли муьгътежвиле,
Минет ийиз къведай кулакдин къилив.
Партячейкани тушир хъсан мягъкем,
Адак квай кулакар хуьдай членар.
Кулак жезвай идакди мадни уьткъем
Къуьлуьв ацлай гатлариз гуз теменар.

III

Ихьтин гзаф четин шартларин къене
Ячейкадин вилик къвазна месэла:
Герек, колхоз тешкилин чпин хуьре,
Идал кесиб хкудин дарвиликай.
Районда гъеле са гзаф чкайра
Тешкил авунни авунвай колхозар.
Ячейкадиз райондайни атана
И кардин патахъай гзаф буйругъар.
Ячейкадин комсомол, Совет галаз
И месэладай хъана къве собрани.
Экъечлиз са-сад ашкъидалди рахаз,
Вич гъахъда лугъурди хъаначир садни.

IV

Жемятдин собранияр эвер гана,
Гъанра эцигна абуру месэла,
Жемятри илихна ябни тагана,
Экъечина гъарма сад санихъ чклана.
Ячейкадиз и гъал хъана лап туькъуьл,
Ада вичин собранидал эхцигна.
Такланбурал илисун лазим я къуьл
Лугъуз, ширин ихтилатрал илигна.
«Колхоздиз физ таклан,- лагъана сада,-
Кесиб язва чи гьукуматдин душман.
Ам чуйкъвена кланда гъар са карда,
Гужал къайгъу авуна кланда адан.»

V

Кулакдикай луйкгуьндай хъанач са кас,
Садбуру лагъана авач кулакар.
Бязибуру регъим туна рикле са къас,
Абурун винел пад авуна сувагъар.
«Кулак» лугъур гаф хъана къуру лозунг,
Абуру адет яз и гаф ишлемишдай.

Кесибри члугвазвай дявени абурув,
Абур кулакар туш лугъуз эзмишдай.
Чуькьведай гъавурдик квачир кесибар,
Амма кулакар ахъайдай азад яз.
ИкI жувахъ кIватI тавуни кесиб халкъар
ЧIурдай ячейкадин кIвалах вилик кваз.

VI

Кулакди иникай къачудай хийир,
Ада кIаникай твадай хуьре фитне,
Лугъуз: «Варки колхоздиз физ кIан жемир,
И замана амукьдач дуьньядин къене.
Колхоз хъайила, чи дин акъатда гъилий,
Вирибурукай ийида чакай урус.
Папар уртагда, пай ийида са кIваляй,
Колхоз хъунухъ мусурманриз туш турус,
Квехъ тадач абуру гъич жуван веледни,
КIватI хъувуна гъукуматдиз вахкуда.
Варки гатIуниз кIан жемир куьн садни,
Сад тир аллагъди квез балаяр гуда».

VII

- Колхоз хъсан тирла,- лугъудай фекьиди,-
Вучиз аниз чеб коммунистар фидач?
Вучиз бес къерехда акъвазда вири,
Вучиз чпин шейэр санал вегьидач?
ГатIунмир куьн, анихъ авайд туш эхир,
Абур фидай крар туш гзаф яргъал,
АкI рекъяй акъатна куьн кафир жемир,
Сад аллагъ гъазабламишармир жувал.
Къуръандин аятда кхъенва, хваяр,
Мукъвал хъайила дуьньядин эхир жез,
Душман алахъдалда ийиз хкадар
Мусурманвал, тухуз халкъ чпин гелез.

VIII

Са кIвале къве стха туькIуьн тийирди,-
Лугъуз, мисалар гъидай агъсакъалри,-
Хуьр колхозда дуланмиш жедайди яни,
Вучиз фагъумдач и крар халкъари...
Ячейкади мад эверна собрани,
Жемятриз колхоздикай ихтилатна.
Колхозралди тергда чна кулакарни,-
Лагъана, секретардай гаф акъатна.
Амма чидачир, вуж ятIа кулакар,
Шаклу жедай кулак, гъам урта лежбер.
Гъа инал чIур жедай ячейкадин кар,
Абурун гъавурда гъатдачир эллер...

IX

Гъа икI конкрет кулак авачиз,
Какадарна кесибарни кулакар.
Кесибриз дустни душман тийижиз,
Хуьдай абуру душмандин чиркин лувар.
Гъа инлай кесибни уртабаб лежбер
ТакIан хъана, ячейкади къадай гъугъ.
Кулак лугъуз атIудай абурун сесер,
Кутадай абурук гъакI къати гъугъ.
Ячейкада авай хейлах юлдашар,
Абуру даим намусдалди кIвалахдай,
ТуйкIуьр авун патал хуьре халис кар,
Лап рикIивай къастуналди алахъдай.
Секретарди абурухъ галаз даим санал
Меслятар ийиз чараяр жагъурдай.
Амма бязибуру вегъез туйгъмет абурал,
Абурун винел гъамиша фитне къурдай.

X

Районди тIалабайла ячейкадивай
Хуьре авай кулакар гъисабда къун,
Секретарди гъамлу яз къил юзурдай,
Алакь тийиз сакIани абур жагъурун.
- Кулак,- лугъудай бязибуру,- ина авач,
Кулак еке помещикар жедайди я.
Агъзуррал хипер-малар садаври гвач,
Пуд батрак гвачиз кулак гъикI жедайди я.
Де иналлай чи къунши куьруь Ярмет,
Кулак гъисабиз жедани къван ими.
Вичин гуж акакъдач, гун патал куьмек
Са-къве йис я батрак къуна кIвалел зи.
Девлетлуяр гъаналлай Растам, Хидир -
Абурни гъа Ярмет хътинбур язва.
Атлу-Хан, Али-Верди, мад гъа Тагъир,
Дугъри я, са гъал «дуланмиш» жез ава.
Ибурулай гъейри, вуж ава хуьре мад,
Гъаналлай, лугъун чна, къуьзуь фекъи,
Гъамни я халкъди хуьзвай гъакIан сад,
Лежбер гва вич хъуниз килигна къуьзуь.
Гъанжах чаз против хътин итимрин
Сесер чна фадлай инихъ атIанва.
Хуьре тухур кампанийрин, крарин
Клеви тапшуругъарни абуруз ганва...
Кулакрин ячейкада авай тумари
И саягъ квадардай ячейкадин къил.
Авай гъал лагъайла бязи юлдашри,
Абур тIушундай, ахъайиз тадачир вил.

XI

Кулак ацукънавай къвалахъ Советда,
Ам чуьнуьх хъана ячейкадани авай,
Хейлах актив абурун гъилик акатна,
Гъабур хуьз, гъабурун эсердик квай.
Ада тухузвай къатидаказ кIвалах,
Къачузвай куьгъне адетрикай хийир,
Ялдай вири чарайралди гъар патахъ
Чарайралди халкъар вичин патаз гъир.
Тухум-таравал ийидай лап гужлу,
Гъарда вичин тухум чIугвадай вичел.
Кулак вичин тухумдиз яна далу,
Акъваздай мягъкемвилел адан кьилел.

XII

Гзафбуру хуьруьн зайифвиликай
Секиндаказ чпиз хийир къачудай,
ТукIуна, гана пучдай мал-къара,
Чпин агентризни паяр гудай.
Ида абур ячейкада, Советда
Гъар са лазим хъайи вьдеда хуьдай.
Нагагъ сад абурун аксина рахайтIа,
КIаникай гъам тIушунна чандал гъидай.
Хуьруьн идарайра авачир тенкъид,
Сада сад хуьн, абурун кIвалахдин усул.
Низ гаф авай и крариз тир айид,
Гъинавайди тир ина са кесиб, юхсул.

XIII

Гъа икI ячейкадихъай кхунна халкъар,
Хъанач абур вичин мукъварив кIватIиз,
ГъакI азад ахъа авуна кулакар
Гъавурдик квачир кесибрин арадиз.
Абуру халкъдин арада мягъкемдаказ
Чпиз къуна далу агалддай чка,
Тухун патал кесиб халкъ чпин патаз
Гужлу кIвалах тухвана йикъан-йикъа.
Кулакди, фекъиди ва алверчиди
Гъавурда туна халкъ, авуна пайгар,
Гъар сана тухвана гъакI агитация,
Чпив къуна хуьре итимар, папар.

XIV

Гуьлназан ихтилат рикIел алама,
Делегаткайрин собрание хъайила кIватI,
Папарин чIехи пай аниз татана,
Атайбурни экъечIна хъийидай кат.
Абур вири гъакI къана рахадай,
Са квел ятIани нарази тир абур,
Ачухдаказ абурун чинай аквадай,

Сивик жедай даим нарази мурмур.
Эхир вахтара адавай саклани
Абур соранийриз хкиз хьаначир.
Гьар са кIвализ физ эвер гайилани,
Са пабни собранийриз хтаначир.

XV

Адаз ванер жедай гьакI мукьвал-мукьвал,
Девлетлуйри акъудун абур рекъяй.
Гагь ацIана къуншидал Растаман кIвал,
Девлетлуяр кIватI жез гьана рахадай.
Рекъе-хулени адаз ванер къведай,
Ярмета айибарна лугъуз папар.
Чаз герек туш илимни анай жедай
Лугъуз, кIелрай чпин мектебар, курсар.
Гуьлназавай лугъуз жедачир ачух,
Ячейкада авай абурун итимар,
Ада гьавурда твадай гьакI къаришугъ
Чинеба хьиз ячейкадин секретарь.
Амма саклани жедачир абурувай
Манийвал гуз ячейкада бязибуруз.
Абуруз вучин чна лугъуз рахадай,
Абурукай тежез саклани чеб михьи.

XVI

Гатфарин сифте йикъар тир алахъай,
Жими хьана цIразвай къалин живер.
Яваш-яваш чIулав жезвай гьар патахъай,
Ачух жезвай тум цанвай пурпу никIер.
Гуьне пата рагъ ацалтдай тIулара
Ахъайнавай сифтедин хьипи цуьквер.
Чин чIуру яз къаткай къайи дагълара
Амачир вилик хьтин чIулав цифер.
Рагьул хьана мурк кьилеллаз авахъдай
Дагъларин гуьтIуь чухуррай дар кIамар.
Ял акъатиз чиле авай пешерай,
Мад цIийиз чандал хквезвай тамар.

XVII

И кьара хуьруьн халкъар кефияр шад,
КIватIал жедай рагъ алцифай кIанера.
Ийиз гьар са дердидикай ихтилат,
Ачух шадвал авай гьардан вилера.
Рахадай гатфариз цадай цанрикай,
Гуьзлемишдай тадиз живер алатун,
ШутIум хьана са тIимил къван къежеркай,
Мекъивал хкатна, гьава чими хьун.
Колхоздин месэлани гьакI тадачир,

Кланера илисна рахадай халкъар.
Бязибуру артух къайгъу къадачир,
Бязибуру хъилелди вегъидай япар.

XVIII

«Районда жезва къиляй-къил колхозар,
Кулакар синиф хътин терг ийизва», -
Лугъуз, агакъна ячейкадиз хабар.
Ам лепе гуз инихъ-анихъ алгъизва.
Вири чкайра хъанвалда колхозар,
Чи хуър галамазма виридалай къулухъ,
ГъикI кIантIани кIватIална чи къуватар
Ялна кIанда чи хуъруьнбурни гъанихъ»
Лугъуз, гъат хъана рахун ячейкада,
ТIакIандан вилик эцигна хъсан зур,
Гужуналдини гъаник кутуна кIанда, -
Лугъуз, авуна абуру пара къургъур.

XIX

И хабар агакъна тадиз кулакрихъ,
Рахана, чпин арада меслятна,
Кулак, фекъи чкIана инихъ-анихъ,
Тадидаказ халкъдин кIвалера гъатна.
Хабар авай масанрикайни абуруз,
Чидай гъанра кулакри къазвай тедбир,
Гъар са куьлуьдазни дикъетдалд яб гуз,
Гъи гъалда аватIа чидай абуруз хуър.
Ингъе абуру гъасятда куьтягъна кар,
Абуру хуър михъиз чпин гъиле къуна.
Ацукъна кIвале кIеви авуна ракIар,
Вири вичинбур гъавурдик кутуна.

XX

Пакаман вахт тир им са рагъ авай.
Хуър ракъинин нурдик къатканвай секин.
Инлай-анлай гурмагърай гум акъатдай,
Бугъ алахъиз къуразвай куьчедин чин.
Мал-къара акъудна рагъ квай кIанериз,
Залан-залан гирнагъ ийиз рагъ гудай,
Къаварилай къаварал хкадариз физ,
Къакъра ягъиз вечре, нуькIре лув гудай,
Садлагъана ясавулди гъарайна,
Жемятриз кIватI хъуниз гана эвер.
Хуьре адаз инлай-анлай зил къуна,
Акъвазиз-акъвазиз элуькъна кицIер.

XXI

Дар ккIарай заландиз вегъез камар,

КватІал хъана жемьтар еке кимел.
Гъич тахъай къван гзаф атанвай папар,
КватІ хъанай гъвечІи-чІехи ва руш, аял.
Садбур ацукъна кІанера чукъванрал,
Садбур элкъвена акъвазна кІвачерал,
Паб-аял экъечІна къакъан къаварал,
Элкъвена ацукъна къавун чІерейрал.
Ячейкадин актив галаз секретарь
Ацукънавай халкъдин къерехдив, патав.
КватІал хъана вири хуьре авай халкъар,
Цекверив хъиз ацІанвай куьчяр, къав.

XXII

Советдин председатель экъечІна,
КватІ хъанавай халкъдихъ галаз рахана.
Рахунин лап эвелдилай эгечІна
Колхозрихъ авай хийирар лагъана:
- Колхоз хъайила, куь гьалар жеда хъсан,
Куьн гила хъиз амукъдач кесибвиле.
Куьмекдиз муьгътеж амукъдач масадан,
Я чил, мал авачиз саданни гъиле.
Адлай къулухъ ячейкадин секретарь
Вилик экъечІна кватІ хъанвай межлисдин,
Рахана юзуриз-юзуриз гьутар,
Яру хъана къурай, яхун, шуькІуь чин.

XXIII

- Жемьтар! - лагъана ада туьнтвилел,-
Чун къулухъ галама амай хуьрерилай.
Хуьуредайвал ийимир масадбур квел,
(Бугъ алахъна адан къизмиш вилерлай).
Къилди кІвалах авунал руфун тух жеч,
Колхоз хъайила, куьн дарвиляй акъатда.
Къилди къвазна куь крар виликди къвеч,
Куьн мадни гзаф дарвилера гьатда.
Ша чна колхоз тешкилин, юлдашар!
Къурмиш ийин чна цІийи майишат,
Чара авуна жувакай кулакар...
Мад за вуч лугъун, куьн гъавурда гьат.

XXIV

Рахана мад активдикай къвед-пуд кас.
Халкъди чпи чпе эцяна гъилер.
Эхир явашдаказ рахана Гуьлназ,
Халкъди гуьндуьгар хъиз экъисна вилер.
«Вув...в!» - акъатна къерехравай папарай,
Абур куьлуьз чеб чпивди рахана.
«Ихътинди хъанвайни, къей вах, адакай?»--
Лугъуз, адал тІуб туькІуьриз къалана.

Межлисди къал кваз абуруз яб гузвай,
Бязибур инихъ-анихъди къекъведай,
Бязибур гъакІ цІай акъуна кузвай,
Бязибур рахшандар ийиз хъуьредай.

XXV

Сифтени-сифте рахана кулак Растам:
-Къве стха тежедай,- лагъана ада,-
Жемят санал дуланмиш жеч са макъам.
Чун секин тур, квез вуч кІанзава чавай?
Растаман гуьгъуьнлай акъатна сесер:
-Чун секин тур, чаз куь колхоз кІандайд туш!
Гъавайи бизар ийимир куь сивер!
Гъавая рахунарзава куьне буш!
-Чаз кІандач!-лугъуз, пехъи хъана папарг
Къарагъна гъарнихъди чкІана межлис, .
Къуьре хъиз хкажна кулакри япар,
Ячейкани Совет хъана гъакІ илис.

XXVI

Гъатна хуьре къалмакъал, гъарай-эвер,
Колхоз хъана гъар са кІвале ихтилат,
Ахъа хъана синифд душмандин сивер,
Агитация туна авачиз гъаят.
Бязи «чаплабуру» туна хуьре ван:
-Колхоздиз тефейла акъудда хуьрай.
Идак мадни пехъи хъхъана душман,
Башламишна тергиз мал-мулк гъилевай.
«ГъикІ хъайитІани,- лагъана абуру халкъдиз,-
Куь малар-мулкар колхоздиз къакъудда.
Урусар дугурдалда куь кІвалериз,
Куьн алай ватандилайни алудда».

XXVII

«ГъикІ хъайитІани колхоздиз вахчурди я»,-
Лугъуз, гзафбуру цанач зулун тумар.
«ГъикІ хъайитІани колхоздиз тухурди я»,-
Лугъуз, гзафбуру тергна чпин малар.
Бязибуру атІана, тергна багълар,
Бязибуру тукІваз тІуьна хипер, кІелер,
Бязибуру гана гъилевай балкІан, хвар,
Гъанжах амукъна са тІимил къван верчер.
Кулакди вич тадиз авуна дегиш,
Авай затІар гана, пучна, чуьнуьхна,
«Виридахъ галаз» авуна вич вердиш,
Хипен бармак алуькІна, суфат чуьнуьхна...

XXVIII

Ячейкани Совет гъакІ хъана машгъул
Собранияр, мешвераяр эверунал.
Акунач абуруз хуьревай и гъулгъул,
Акъудиз хъанач зиянчивал винел.
Бязибур гъа ячейкадин къенени
Кар икІ хъунал пара къадар шад жедай.
Абуруз чидай акъадайти чпени,
ГъакІ хъайила чпи кулакрин пад хуьдай.
Секиндиз ацукъна девлетар кІватІиз,
Чеб яцІу ийизвайбурни квай аник,
Намуслу партийныйризни манийвал ийиз,
Алчудардай ячейка инихъ-анихъ.

XXIX

Няни хъана, акъалтнавай мичІивал,
Куьчейра амачир инсандин эсер.
ГъакІ лал къуна секин хъанвай хуьр-кІвал,
Анжах дакІаррай аквазвай эквер.
Кимел ацукънавай къуд-вад гадаяр,
МичІивиле чир жедай абурун къара.
Сиверавай пІапІрусрик акваз цІаяр,
Рахадай абур яваш-яваш пара.
Михер квай чекмейри тахъ-тахъ ванериз,
Куьчед атІа къиликай сад хкатна.
Салам гана ацукънавай гадаириз,
Куьчедай виниз хъфена алатна.

XXX

Им тир шегъердай хтанвай Магъамад,
Хъфизвай вичин бубадин кІвализ.
Ам хъфизвай къуна куьчедин са пад,
Гъар жуьре хиялар къвез галатай къилиз.
Ам шегъердиз фена хъанвай ирид йис,
Хуьруьхъ галаз амачиз гъич алакъа,
Гилад теспача хъанвай фикир ийиз,
ГъикІ ятІа лугъуз вичин къуьзуь буба.
ГъвечІи стха Агъмед хкведай рикІел,
РикІел хкведай вичин тахай диде.
Савкъват гъанвай гъардаз са къилел, кІвачел
АлукІдайти. АцІурна вичин гъебе...

XXXI

Хъфена агакъна ам къапудихъ,
Гъаятар гъакІ баябан яз ахъа тир.
Хъфейлани кІвалин куьгъне ракІарихъ,
КІвалерай са зкв къванни акуначир.
Гъил эцягъайлахъди ада ракІара,
Лархъ авуна ярх хъана кІвалин къулал.

ГьакI къана акъваз хъана ам пара,
КIваляй садан сес акъат хъанач винел.
-Вагъ, им вуч я! - фикирна ада вичиз.
Ибур куьч хъанатIа са маса кIвализ?
Фена жал мад гъич элкъвен тийир кIвализ? -
Лугъуз, тIар хъана Магъамадан рикIиз.

XXXII

Ам кьулухъ элкъвена хтана кимел,
Гадайриз мад тикрар салам хгана.
Гадаяр тадиз акъалт хъана кIвачел,
Са-сада гъил къаз хвашкалди лагъана.
Хабарар кьурла чир хъана Магъамад,
Шадвилел гадайри ам диндирмишна;
Хвашкалди лагъана цIийидаказ мад,
Ам пара гьурметдалди саймишна:
- Чна вун гъич амач жеди лугъузвай,
Вун гъинавай хквен тийиз гъич хуьруьз?
Я са чар къванни хъанач на рахкурай,
Ажеб хъана акъат хъувурди иниз...

XXXIII

-Зи буба гъинава? - лагъана, ада
Гадайривай кьуна явашдиз хабар.
-Буба, валлагъ, фадлай рагъметдиз фена,-
Лагъана, сессуз акъвазна гадаяр.
-Къена!? - дерин уфт алахъна адалай.
- Бес Агъмедни диде гъикI хъанва?
-Агъмед а куь халудин кIвале ава,
Дидени Абду-Регъимак гьуьлуьк ква.
-Вун сагърай, Магъамад! - лагъана абуру.
Вахт хъайила, чун вири рекъида.
КIвалева исятда Агъмедни халу,
Къарагъ, чунни гила гъанал хъфида...

XXXIV

Пакад кьуз ам атана ячейкадиз,
Хейлах секретардихъ галаз рахана,
Къачуз туна вич абурун гъисабдиз,
Хуьруьн агъвалатар-затIар жузуна.
- Хуьр хъсан я,- лагъана секретарди,-
Гъанжах исятда ава пара кIвалах.
Колхоз тежез зегъле ракьурзава халкъди,
Йиф-югъ гъа кардал хъанва чун алахъ.
Жуьмяд кьуз жедайвал я чи собрани,
Анал чна мад эцигда месэла.
Собраниедиз татана тамир вунни,
Са гьал тукIуьр жедатIа аквада чна.

XXXV

Магъамад хтана бубадин кІвализ,
Гъамлувилел гъар са патахъ килигна,
Къеженвай яд атана кІвалин чилиз,
Ада кІвачер къерехривай эцигна.
Бязи чкайрилай аватнавай къав,
Уькуьс хъана къавукай кІарасд къилер,
Теквенрай аквазвай вили цав,
КІвалин къулал аватна ракъин эквер.
Цларай гъуз атанвай рагъул ятар,
Са чкайрилай сувагъар алатна,
Хкат хъана кІай къуларин дакІар,
РакІарни гъакІ кукуцІулрай акъатна.

XXXVI

Ам хтана гъамлуз ацукъна кимел,
Фикир миxъиз чІулав хиялри тухуз.
Атана алтІушна адал хуьруьн эл,
Хвашкалди лугъуз, вирида гъил вугуз.
Ацукъна хъайила инал ихтилатар,
Магъамада лагъана кІвалин гъал абуруз,
Инлай-анлай къарагъна хейлах халкъар,
Хъша, чна арас хъийида лугъуз.
Къуд-вад касди гъана каца, лапатка,
Башламишна туькІуьр хъийиз къав-ракІар,
Къуншийрилай атана къуд-вад папа
Тапракдалди гъана къаварал руквар.

XXXVII

Пакад къуз мад атана къвед-пуд папа
КІвалин цлар сувагъ авуна, асунна,
Эверна гъана харат устІар Буба,
КІвалик рак-дакІарни кутун хъувуна.
- Гила на мехъер авуртІани жеда,-
Лугъуз, къуншийрин папари хъуьрерна.
Гадайрини кІвалин юкъвал элкъвена,
ТІумбул ягъиз зарафатдив къуьлерна.
Магъамада хкана халудин кІваляй
Стха Агъмедни вичихъ авай пек-лек.
Авуна абур кІвалин чилик экІяй,
Къачуна вичиз нер-хъвар, чІугвар тенбек,
Даим къацІай къапар хъайи дакІарда
Эцигна харада аваз ктабар.
КІвалин лекъвер авай лацу цлара
Куьрсарна регъберрин шикилар, картар.

XXXVIII

Ингъе атана агакъна жуьмяд югъ,

Хуьруьн мектебда кIватI хьана собрани.
Гзафбурун чин чIуру тир къуна гьугь,
Абурухь галаз ацукьна Магьмадни.
Бязибуру гьил кьаз хвашкалди лагьана,
Садбур адаз кIанивилелди хьуьрена,
Садбур, адан кьаш-кьабагь мурк хьиз къана,
Вилер кIаникай килигиз элкьвена.
«Зунни коммунист тушни къван», - фикирна,
Гьич адаз вилни хкажнач Серкера.
Чин президиум галай патахь элкьуьрна,
«Вун къван усал туш зун», - фикирна ада.

XXXIX

Собрани ахьайна бюродин членди,
Секретарди авуна яргьи доклад.
Членар илихна хейлах геренди,
Дикьетдалди докладдихь акална яб.
-Юлдашар! - лагьана ада сабурдал.
Чна эвер гана хейлах межлисар,
Амма са карни атанач арадал,
Арадал аламукьна чаз буш гафар.
Фейи сефердани чун беябурна,
Жемятри туна са къал, гьарай-эвер,
«Ма колхоз!» - лугьуз, чаз гьутар къалурна
Ахьа хьийиз тунач чав мад вилер.

XL

-Хуьре са бязибуру,- давамна ада,-
Къатидаказ манийвал гузва чаз.
Гьанал собранида квезни акуна
Сив ахьайна, кIандач лугьуз гьарай тваз.
Чна, герек, юлдашар, ийин тедбир,
Ахьтин акси инкьилабчийриз гун жаза.
Бес я чна къачур туьгьметар агьур,
И къара колхоз тешкил ийин чна.
-Колхоздиз тефидайла, бес вуч ийида? -
Лагьана, ван акьатна юкьвай садан.
-Вучда къван?-чна къведайбур кхьида,-
Лагьана, секретарди хкажна ван.

XLI

Докладдин винел башламишна прени,
ЭкьечIна рахаз башламишна Цими.
«Им гьинай?» - фикир авуна Магьмада.-
Ни къабулнатIа ячейкадиз ими?
Им тир адаз чидай девлетлу Цими,
Гьамиша лежбер къуна дуланмиш хьайи,
РикIивай гьазур хьана виликдини
Большевикрин винел тепилмиш хьайи.

Мад вил экъурна ада собранида,
Кланера мад ацукънавай гъахътинбур,
Са кърехдивай хъиз кІвалин а пата
Къвед-пуда ийизвай куьлуьз хъиз мурмур.

XLII

-Юлдашар! - лагъана Цимиди кІевиз,-
Чна хабар къаз кхьида гъахъдайбур.
Шандакъар ийидайбур акахъ тийиз
Рапуртна ийида чкадиз къалур.
-Хъсан кар я,-- къул чІугуна Рзиди,-
Гъадлай гъейри, авач чахъ маса чара,
Чна икъван гагъди авуна кІандай,
Геже туна чна и кар нагъакъа.
-Са бязибуруз Совет власть лагъайла,-
Тикрарна, чин яру хъана, Хидира.-
Шитзава лап, ачухдиз чин къалайла,
И кар гила ахътинбуруз эхир я.

XLIII

Магъамад тир ячейкада цІийиди,
Ам и чкадин гъавурдик квачир.
Иниз килигна яб гана вичини,
Амайбур хъиз экъечІна раханачир.
Куьтягъ хъана ячейкадин рахунар,
Башламишна туькІуьр ийиз къарарар,
Ахпа вири кІвачел къарагъна халкъар,
ЧкІана, кІвалериз къачуна камар.
Ячейкада амазмай са къуд-вад кас,
Къил хураваз ацукънавай мад са паб.
Магъамад секретард мукъув фена яваш,
Акъвазна ам сад хътин адан къвалав.

XLIV

-Юлдаш секретарь,-лагъана Магъамада,-
Зи книжкадиз эхир вацран гъакъар
Янавач, ам ни къабулда? - лагъана,
Къуна ада явашдиз хабар.
-Юлдаш Къурбановади,- жаваб гана
Секретарди,- гъа папал туькІуьрна тІуб.
«Къурбанова вуж ятІа?» -фикирна ада
(Къариба дуьшуьш хъаначни им хупІ).
Къурбанова тамашзавай сиягъдиз,
Ам ацукънавай къил авуна агъуз.
Магъамад атана адан мукъув хъиз,
Книжкадал отметка ая лугъуз.

XLV

Къурбановади виниз хкажна кбил,
Къвалав гвай Магъамад акуна адаз.
Хъел хътин акбуна чпин виле вил,
Магъамадай гъарай акъатна: «Я Гуълназ!»
-Магъамад, вун хтанани иниз,
Ваз хвашкалди! - лугъуз, хъана ам яру.
-Сагърай, Гуълназ, эхъ, хтана зун хуъруъз.
ГъикІ я хизан, гъикІ ава Къурбан халу?
-Хъсан я, Магъамад, вун ша ман кІвализ.
-Зун гъикІ къведа, акъван такІан ви гъуълуъз?
-Гъуъл вучтинд я, вак хъурай адан буба!
-Я Гуълназ, гъикІ хъана? Тур зун гъавурда.

XLVI

За лугъуда, вун няниз чи кІвализ ша! -
Лагъана, членвилини гъакъи къачуна.
Магъамада лагъана: «Хъсан, зун къведа».
Адавай вичин книжка вахчуна.
-Хтана вун? - тикрарна, Гуълназ хъуърена.
Мад агъуз хъувуна регъуъвилел кбил;
Килиг хъувуна ам мад элкъвена,
ГъакІ хъуърез эцигна адал чІулав вил.
-Вун иниз гъикІ акъатна? - къуна хабар,
Шадвилел килигна Магъамад адаз.
-Вун няниз ша, ийида чна рахунар! -
Лагъана, къарагъна хъфена Гуълназ.

XLVII

Магъамада хъфена фу-затІ недалди,
Рагъ алатна, акІана, хъана мичІи,
«Фидани, вучда?»-лугъуз рикІ нез рикІи,
«Фида зун»,- фикирна ада.- Са герен
Фена, абурув ихтилатар ийида,
Гъич тахъайтІа хушвилелди рахана,
Хуъре авай агъвалатар чирда за».
МичІи дар кІарай гъуз рекъе гъатна,
Ам явашдиз фена Къурбанан кІвализ.
Рак гатазмаз, Къурбан кІваляй акъатна,
«Ша, ша!» -лугъуз, хъвер кваз рахана кІевиз

XLVIII

Тухвана ацукъарна хъуъцуъгандал,
Вири хизанди хвашкалди лагъана,
ГъикІ дуланмиш жезва, гъикІ я ви гъал
Лугъуз, Магъамадавай вири жузуна.
Эвелдай ихтилатарна дуъньядикай,
Къурбана къуна адавай хабарар:
- Чан хва, вун хтайди я шегъеррихъай,
Лагъа на чаз дуъз яни им, тапарар:

Бес виринра хъанвалда колхозар,
Чи хуърени хъухъ лугъуз жебирзава.
ГъакІ кухунна акъваз хъанва халкъар,
Алад колхоздиз лугъуз эмирзава.

XLIX

-Колхоз хъсан я,- лагъана Магъамада,-
Адан метлеб - чун дарвиляй акъатун,
Азад авун чун кулакдин пацукай,
Виш сарин мичІивиликай хкатун.
-ГъакІ я гъа!- лагъана Къурбана,- чан хва,
Бес и жемятар ана гъикІ хъуй вири?
Сада вуртІа, кІвалахдач масада,
Ана бес гъикІ хъурай и халкъар дири?
Лугъун чна агъаналлай Али-Рза,
Вазни чизва, ам ятІа вуч итим,
Уъмуър акъудайди я ада ксана,
Адахъ галаз кІвалахдайди хъурай гъим?

L

Магъамад къезилвилелди хъуърена,
Сабурдалди яваш-яваш лагъана.
(Гагъ Къурбанахъ, гагъ Гуълназахъ элкъвена
Гагъ чин яру жез, хкажна рахана:
- Колхозди вири дуъзарда сад хътин,
Ана вирида кІвалахда жеривал,
Тадач ана сад кІвалах тийирдан чин,
Членри акъудна гадарда къеџел.
Колхоздин фин - им намусдин са кар я,
Ам дяве я цІийи уъмуър къурмишунин.
Квез колхоз къурзавайбур кулакар я,
Ам дяве я кулакар терг авунин.

LI

Хейлин рахана абур колхоздикай,
Гуълназа вилик гъана эцигна чай.
Килигна явашдиз вилер кІаникай,
Явашдиз гафар акъат хъана адай:
- Кулакар хуъдайбур ава чи хуъре,
Ячейкадивай абуруз серенжем жезвач.
Кулак Советда, ячейкадин къене
Ацукънава, абур рикІел къезвач.
Абурукай колхоздиз гъахъдай кас авач,
Алад лугъуз эмирзава лежберриз.
ГъакІ хъайила халкъарни гатІунзавач,
Абуру яб гузва кулакрин сивериз.

LII

Ахпа Гуьлназакай кватна ихтилат:
-Вун куьз ина ава?-лагъана Магъамада,-
Вучиз икI куьн сад сад авай хъана кат? -
Лагъана, явашдиз хъвер авуна ада.
-Гъагъ, чан хва,- лагъана туьнтдиз Къурбана,-
Ваз чидачни къван мегер абурун гьал?
Захъ галаз къалмакъал, акъунар хъана,
Им рахкурна. Чуррай яллагъ чпин кIвал!
- Пуд йис я гила,- лагъана Гуьлназа,-
Зун адакай хтана чи кIвалеваз.
Гъадлай къулухъ зун партиядизни гъахъна,
Гъана партбилет къалурна адаз.

ЛШ

- И хуьруь зи къилел тагъайди амач,
Абуру закай тавур чIиргъинни тунач,
Заз куьчедиз экъечIдай мумкинвал ганач,
Амма за абур гъич къайгъуда къунач.
Атлу-Хан, вичи зун рекъида лугъуз,
Гъатна хъана хейлин вахтар зи геле.
Къилиз акъатнач адан мурдар гъилле.
- Еке са херни хъанва адан къилел,-
Лагъана Къурбана,- гьалчна сада къван.
Бязибуруз Али акуналдай къавал,
Амма чир хъанач, вуж тиртIа а душман.

МУЪЖУЪД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Къурбанан кIвале ихтилат хъайила,
Магъамадаз хуьруьн гьалар чир хъана.
Ада явашдиз башламишна гила,
Алахъна вири ачух чинал гъана.
Ам амайбур хъиз халкъдикай катдачир,
Виридахъ галаз ацукъдай, рахадай.
Лазим момент кIвачерик гъакI тадачир,
Ам гъасятда хъсандиз рикIив къадай.
Гъар рахунал, гъар са гъвечи шикетдал
Акъваздай ам, лап дибдай къечIядай,
Клевиз къвазна ачух тушир гафунал,
Адан винел алай перде элядай.

II

Кимерал дуьшуьш хъайила бязибурул,
Магъамада абурухъ галаз ихтилатдай.
Дуьз тушир крар абурун фикирдал
Вичиз нетижаар хкудиз кIватIдай.
Ихтилатна ада Гъасанахъ галаз,

Ам тир хуьруьн кьене агьваллу лежбер.
Ада са-сад вичин метлебар къалаз
Ихтилатарна Магьамадаз лап иер:
- Чан хва,- лагьана ада дугьривилел,-
Са вахт хьана дугьриданни хьсан тир,
А вахтунда хьсан жезвай гьакI чи гьал,
А вахтар къазанмишдайдаз лап чан тир.

III

- Пата-къерехдай садан зегьмет квачиз,
Совет гьукумат хьайидалай кьулухъ
КIуьд къарамалар, гьакI кьулуьбур квачиз,
Къазанмишна за фена инихъ-анихъ.
Жуван куьтендал, маларал цан цана,
Гьар суз вахчуна за са пара техил.
Кьуьд акьатна, гатфарихъ маса гана,
Къачуна жуваз малар ва цадай чил.
Садани ваз хуьруьн кьене куьтIдачир,
Секиндаказ жуван кеспи ийидай.
Къазанмишайдак садани кядачир,
Жуван зегьмет жуваз хкверди чидай.

IV

-Гьа кIвалах колхоздани жедачни къван,
Колхоздин метлеб куьн кьиникъ ян мегер?
Ам санал кIвалахна къазанмишда ман.
Мадни хьсан я, санал хьайтIа эгер.
-Я чан хва, ваз хабар авач хуьруькай,
Зун гьазур я гьакI колхоздиз гьахьиз.
Буна а кар хабар яхъ Алимавай,
Зун мажбур яни бес гьадаз кIвалахиз?
-Алимаз вучиз кIвалахда къван вуна?
-Ваз чидачни къван, вуж ятIа а Алим?
КIвалахайди туш ада гьич уьмуьрда,
Серинрик къаткиз хьанавайди я лигим.

V

-Вуч я! - лагьана Миха а паталай,-
Кьил кукIварайтIани кIвалах ийирд туш.
Ам вердиш хьанвайди я лап бинедлай,
Уьмуьр кIвалах тийиз, гьакI дугуриз буш.
ХьуьтIуьз чархарик далудиз рагъ гуда,
Гатуз жагьурда вичиз къацу серин.
Адахъ галаз вуна зун гьиниз тухуда,
Гьам къайда яни бес лежбердин рикIин?!
-Инал алай Суьлейман аку садра,-
Сабурдал тикрар хьувуна Гьасана,-
Вич етим тир, амма зегьмет чIугуна,

Гила секиндиз са къас фу незва ада.

VI

-Абур колхозда гъахъайла дуъз жеда,
КІвалахда абур,- лагъана Магъамада.
-Ийидач, абур куъчейра къекъведа,-
Лугъуз. мад гаф атІана къуд-вада.
-За йиф-югъ тагълана кІвалах авуна,
Зегъмет чІугуна къазанмишай ник, мал
Тухвана гъабурун ихтиярда туна
Ацукъун - бес имни язвани амал!
За колхозда кІвалахда, ам къекъведа,
Ахпа зи зегъмет гудани бес адаз,
Ахпа ам зал хи-хи, хи-хи ийиз хъуъреда,
Бес и крар дуъз аквазвани ваз?

VII

-Колхоз жеда,- давамарна Гъасана,-
Ахпа атана мискІинни агалда.
Папарни са кІвале туна агална,
ЧипІиналди жемятриз пайдалда,
Вуна, Магъамад, гъикІ фикир ийизва,
Ихътин крар жедайди яни мегер.
Алем вири и кардихъай катзава,
Аниз фич сад, инсан ятІа ам эгер.
Чпиз тухвана зун гуълледив ягърай,
Колхоздиз зун са макъамдани фидач!
Чпиз кІамай къван къализ гъарайрай,-
Лагъана Рамазана.- Къведра рекъидач.

VIII

-Жемятар, куън гъавурдик квач колхоздин,
Абур квез кулакри лагъай гафар я.
Фялейринни лежбер халкъдин союздин
Душман кулакри акъудай чІалар я.
Колхоздин фикир туш куън каша гъатун, .
Ада куъ сад ийида - кесиб, уртабаб.
-Куъ метлеб я,- лагъана ада,- вахчун
Захъ галаз дуланмиш жезвай гъалал паб.
-Яваш, къей хва, вун!-лагъана Тегъиди,-,
Рахаз тур касдив, им вуч хъана види!
-Къарай къач ада,-лагъа Тегъиди,-
Япар илихна вегъида ягъиди.

IX

- Колхоздин метлеб туш куън каша гъатун,-
Рахунив эгечІ хъувуна Магъамад,-
Метлеб я кулакдин пацукай хкатун,

Ада сад ийида кесиб, уртабаб.
Ана сад хъана кесиб, урта лежбер,
Вирида зегъмет чӀугвада, кӀвалахда,
Стхавилелди къуна гъиле гъилер,
Цийи уьмуьр къурмишунал алахъда.
Цан цун бес туш, кӀелни авуна кӀанда,
Цан цун бес туш, лазим язва чаз доктор,
Цан цун бес туш, чаз ктабхана кӀанда,
Туьрез затӀ туш, чаз лазим я трактор.

Х

-Квез чизва хьи,- хъувуна ада давам,-
Куьгъне рекъикай чаз рехъ жедайди туш,
Кулакри алаждай кесибрин хам,
Кесиб халкъ амукъдай гъил хъуьчӀуьк кваз буш,
Гъасан, ваз гъинай атана а никӀер?
-Гъинай къведа? Зи зегъметдал къачуна?
Адаз килигна Магъамадан вилер.
-Ни гана ваз, на гъикӀ абур къачуна?
-Дардавайда гана.- Нани къачуна?
-Дарда куьз гъатнай? - Гъилевай яц къена.
Я туш, са бедбахтвилел кӀвач алуькна,
Я туш, кӀвалай буба рагъметдиз фена.

ХІ

-Бедбахтвиликай на хийир къачуна,
На жуваз кӀватӀна никӀерни малар!
Ник ваз гайила, ада бес вуч хъувуна?
-Ам амукъна аллагъдиз ийиз ялвар.
-Ваз амалар чир хъана пара иер,
Гатфарихъ къуьлер акъудиз базардиз,
КӀватӀ хъувуна халкъдин маларни никӀер,
Кесиб гъакӀ туна килигиз ви гъилиз!
Алимаз авай вилик дуьз яхцӀур хеб,
Садни амач, гъикӀ хъана лагъ на адаз.
КицӀин азабда дуланмиш жезва чеб,
Малар, хипер гана кулак Раस्ताмаз.

ХІІ

Са бязибуру сивик хъвер кваз лагъана:
«Валлагъ, лап дуьз лугъузва Магъамада.
Са бязибур виликди хъиз алгъана,
Санал сивяй гаф акъудна къуд-вада:
- Жуван секин мяшет гадрун къерехдиз,
Фена колхозда къалмакъалдал къил хуьн,
Дуьньядавай кицӀив, кацив къал ийиз,
Вирибуру са къажгъандай хапӀа тӀуьн
Чаз кӀандач, чан стха, чаз кӀандач,
Чун авай гъалда секиндиз тур куьне,

Чахъ гъакІани рахадай аман амач,
Тавакъу я, тур чун секиндивиз кІвале.

XIII

Куьн кІваляй акъудзавай касни авач,-
Лагъана Магъамада,- телесмишмир.
Чаз а гафар гъич ван жезни кІанзавач,
Чун устІар хъанва, а гаф рахамир.
Гъа икІ колхозрикай ийиз ихтилат,
Кеспидивай чукурна куьне халкъар.
Акъатна гатфар, мукъвара къведа гад,
Хуьруьнбуру цанвани гзаф тумар?
-Захъ,- лагъана Гъасана,- алатай суз
Хъанвай къве жуьт кІвалахдай малар,
Къариди, квез я ибур хвена лугъуз,
Гана, ама са яц къвалаллачир чІар.

XIV

Магъамадаз эвелдай лап хъана залан,
Ада вичи вичик фикирар авуна.
Фикирна: ибур за гъикІ гъавурда тван;
Къил хкажна, мадни агъуз хъувуна.
- Я стхаяр,- сабурдалди лагъана,-
Куьн и кардикай са ни кухурнава.
Заз чизва, квез гзаф хъел атана,
Амма квез колхоз сада гъакІ къурнава.
Куьн рази яни къиникъал гъа Алим,
Ам кесибвили авуна лугъуз чІур.
Фикир це, ам я сагъ са жегъил итим,
Са мус ятІани кулакри ганвай кІур.

XV

Гъахътинбур гзаф ава хуьруьн къене,
Лазим язва абур кІвалахдал чІугун,
Садвилелди къуна вирида гъил гъиле,
Санал кІвалахун, санал дуланмиш хъун.
Куьне лугъузва: кІвалахдач Алима,
Лагъ кван куьне, ам квел дуланмиш жезва?
-Гъатнава вичиз гъакІа ина, ана;
Гъар къуз садан гвениз, я йигал къвезва.
-Гвениз къвезва,- лагъана Магъамада мад,-
Йигаррални кІвалахзава чарабурун.
КІвалахзава масабуруз къуьдни гад,
Гъихътинди я бес абурун кІвалах тавун?

XVI

-Чна гъана кІанда хуьруьз трактор,

Мадни са гзаф майишатдин машинар,
ЗатІ экъечІдайд туш чияй туьрез кутур,
Гъада я чун ийизвайди гишинар.
-Тракторди кІвалахдач чи никІера,
Абур я ахътин куьлуь-куьлуь кІусар,
Ада цана кІанда гегъенш чилера,
Авачир арайра сергъатар-тІунар.
Чун вири кесиб, уртабаб лежберар
КІватІ хъана садбуру цайитІа цанар,
Садбуру малар хуьда, яда векъер,
Садбуру гуьда, гатада йигарар.

XVII

- ГъакІ хъайила хуьре амукъдач гишинбур,
Амукъдач масад ийирбур истисмар.
Акъат хъана кефер чІугур сивяй къур,
Къерехда амукъда душман, кулакар.
Чи куьгъне хуьр, чаз Ленина лагъайвал,
Сада лукІ хуьз, муькуьди лукІвилиз физ,
Я гъилик жез, я туш ийиз агъавал,
Истисмардик жез, я истисмар ийиз,
Фена шумуд сар, гилани физма.
Чна, юлдашар, терг ийин и гъалар,
Бес я чна гардандал акъадарна
Хвейиди чун истисмарай кулакар!

XVIII

Гзаф лагъана Магъамада абуруз,
Ам къавалай верчер фейид хъиз хъана.

Гъелбет, хуш хъанайтІани кесибриз,
Са бязибур цІай къуна хъилев кана.
Инихъ-анихъ алатна и халкъарни,
Къарагъна кІвализ хтана Магъамад.
Къиле гъатнавай са пара хиялри
Акъат тийиз пел ийидай гъакІ пад-пад.
- Лежберриз чизвач,- фикирна ада,-
Ячейкади тухванач лазим кІвалах,
Чара ксар чуьнуьх хъанва ана,
Абур гъар патахъ ян гуз хъанва къах...

XIX

Мадни рахана ам са гзафбурув,
Рахана кесибрив лап кІанелламай,
Фена ам шумуд батракдин мукъув,
Вири дердер хабар къуна абурувай,
Кесибдин фикир язвай колхоздиз фин,

Амма абур гъавурдик квачир кардин.
Кьил акъатзавачир гъакI чпйй чпин,
Гъеле кумай пис эсердик кулакрин.
- Чидач ман! - лугъудай адаз кесибри,
Гъихьтин кар ятIа куьне лугъур колхоз.
Гъиляй акъатдачни бес мезгъеб, дин чи,
Инра ванер ава ман бес гъакI лугъуз.

XX

Магъамад рахана кулак Ярметав,
Рахана зил къаз гъадаз кIани гафар.
Кулакди гъарданбир винел пад къаз-къаз,
Авуна Магъамадав пара рахунар:
- Колхоз, колхоз,-лагъана адаз кулакди,-
Акван чна, ни ийидатIа а. колхоз!
Зи малдик умуд кутурай батракди,
Колхозда нез-хъваз, кеф чIугвада лугъуз.
Абурун гъиле твадалди за зи малар,
Абурун гъиле гъатдалди за зи багълар,
ТукIуна кицIериз ийида за кадар,
А багъда кIвачел тадач за гъич са тар!

XXI

-Магъамад! - хъувуна Ярмета давам,-
Ибур эхир кьилиз фидай крар туш,
Чахъ гъеле хуьре авазва яцIу хам,
И гафар вири фидайбур язва буш.
Хуьруьн Совет квайди язва чи пацак,
Ячейкадани ава чаз куьмекар.
Гъич са затIни хкIар чка авач чак,
Чахъ галазва хуьревай къван беднякар,
Акъван къайгъу чазни авач, фикирмир,
АкI чун чални язва гъа мукъаят...
-Эхъ,- лагъана Магъамада,- дуьздал тамир,
Явашдиз хъиз чуьнуьха жуван такъат.

XXII

- А гъавурдик чун ква,- лагъана ада.-
Заз виликди авай къанни цIуд малар,
Вири гана, такварди къачуна за,
Инихъ-анихъ къакъажнава за кIвалер.
Къуьлни ава, аллагъ берекат, тIимил,
КIантIа са рипе твах жуваз буржуна.
ЦIийиз хтай итим я вун, буш тир гъил,
Гатуз вахце, жуваз гъанрай къачурла.
Жув ахьтинбурун гуьгъуьна гъатмир, хва,
Къазанмиша жуваз, къачуна азаб.
Чнани ваз тIимил куьмекар гуда,
ГъакI туькIуьрни ийин чна ваз са паб.

XXIII

Дангъуздин хва,- фикирна Магъамада,-
На физвайвал жуван кар давам ая.
Ваз хабар туш, зун рахазватIа квекай,
Зун къачуз жедани бес ви къуьлуьвай.
-Ваъ гъа, колхозар жедач, Ярмет халу,
Абур мегер кьиле фир крар яни?
Ахпа элкъуьрна адахъ вичин далу.
-Анрикай хажалат ийимир нани,-
Лагъана, элкъвена хтана кIвализ,
Вичин кардал машгъул хъана Магъамад.
Мад экъечIна халкъдив ихтилатриз,
Фена икI арадай йикъар са къуд-вад.

XXIV

Секретардихъ галаз рахана ам,
Месэла эцигна гъакIни бюродал,
Рахана ам умуми собраниеда,
Кагъаз рекъе туна ада райкомдал.
Саникайни хкатнач са нетижа,
Гъавайда фена ячейкадин гафар.
Гъа вилик хъиз машгъул хъана ячейка
Гъавайди фена ячейкадин гафар.
Гужуналди кхъена халкъ сиягъдиз,
Жемятрик кутуна са гъарай-къал.
Магъамада, хиве къан тийиз-тийиз,
Гъамани эцигна колхоздин кьилел.

XXV

КIватI хъувуна виридан малар, шейэр,
Са затIни садан ихтиярда тунач.
КIватI хъувуна гъатта верчерни кIекер,
Я устав, я программа рикIиав къунач.
Расна хуьре чпизни течир са затI,
Я колхоз туш, я юлдашвал, са хапIа.
Акунриз ам тир гъахътин хъанвай барбатI,
Мурс акъатна ктIанвай цуькIуьн хара.
Чпи лугъудай адаз «чи коммуна»,
Коммуна вуч ятIа, чпизни чидачир.
Инаг чир хъунухъни лазим кар ятIа,
Аникай са кIусни фикир ийидачир.

XXVI

Кулак, фекъи лугъур са гафни хъанач,
Акатай къванди къабулна колхоздиз.
Анжах са къуд-вад кас аниз гъахъарнач,
Садра аксина хъанай лугъуз чпиз.

Колхоз хъана, сиягъарни кхъена,
Авай маларни санал кІватІ хъувуна.
Са варз хъана гзафбур кардал тефена,
Колхоз кІандай тІимилри кІвалах авуна.
Бязи вахтара райондин буйругъдал
КІанз-такІанз рас хъувуна рекъер-хулар.
ГъакІ буш ацукъна гзафбур кимерал,
Буш ракъурна кесписуз пара вахтар.

XXVII

- Ихътин кефер жагъич,- лугъудай кулакди
Кефер ая, къей кесиб халкъар, гила.
Ацукъна кІвалах тийиз кимерал икІ,
Нез-хъваз, булвилелди девранар гъала,
Совет власть, валлагъ, хъсан власть я,
Вири садна, нез-хъваз чІугваз тазва кеф,
Айиб хъуй квез, куъне икІ хуън тавуртІа
И кбил квахъай цІару гъаларин кенеф.
Уртабабдиз лагъана ада яваш:
- Бес гъикІ хъуй, икІ фида жал пара яргъал
Гад хкатзамаз, гъатда чи хуъре каш.
Мукъаят хъухъ, нубат хквезва чал!

XXVIII

Магъамад гъавурда авай и кардин,
Ам тини хъиз тІушунзавай намусди.
Вахт алат хъанвай гатфарин тумарин,
Агакъдай са чара амачир гъич цІи.
Рахунни абурухъ галаз гъикъван четин,
Гъикъван кбиле тефир залан са кар тир.
Гаф лагъайла чІурна акъваздай гъакІ чин,
На лугъун, ибур къуна гъай лукІвар тир.
Эхир атІайла Магъамадан чара,
Ада месэла гъидай собраниедал,
Югъ-йиф авачиз, гъамиша са пара
Членри ийидай чпи чпив къал.

XXIX

Рагъ атана акъвазна цавун къулал,
Гъар са тереф къуна къалин пешери,
Вири мад гъакІ хъана хуърел кІватІал,
ЦІив-цІив манидал илигна нуькІери,
Хъипи хъана хкаж хъана магъсулар,
Акурлахъди шад жедай халкъдин рикІер.
Амма лап тІимил тир ихътин чкаяр,
Къалгъан акъатна чІуруз амай никІэр.
Вишерал халкъар гъакІ бушдиз ацукъна,
Гатфарин рагъ гуз чпиз хуъруън кимел.
Хъайи тІимилданни къайгъу тавуна,

Гзаф чкайрал ацалт хъана эчел.

XXX

Башламишна райондай къвез приказар,
Цанар цадай циркулярни тапшуругъ.
Циркуляррай ацлана еке дактар,
Магъамадакни кутуна абуру гъугъ.
- Бюрократар! - фикирдай ада пара,-
Къедалди садни вилериз акунач.
Садни хъанач ийидай чаз са чара,
Я кхъейдан гъавурдани акъунач.
Секретаръ ячейка гваз гъакI къерехда
Акъвазна, са куьнизни ганач куьмек.
И ван хъайи колхозчияр мад шехъда,
Райондиз иникай хабар туш герек.

XXXI

Цан цуз лугъуз ракъурнава циркуляр,
Циркулярдал цадани чна бес цанар?
Къайгъу тавуна пучиз туна малар,
Гила мад акал хъийизва чахъ тумар.
Гъанал цанвай къве гъвечIи кIапIал чилий
Икъван халкъдиз хтуруай вуч магъсулар.
Чпи мад куьмек гудани а къилий,
Чна вуч нен, чна гъинай гъин тумар?
ТубъIуърна виринра ихътин колхозар,
Чеб бейхабар ацукънава района,
Кхъиналди чпин эмир-буйругъар,
Вири крар бегъемар ийиз кIанда.

XXXII

Са куьникайни хъанач са къадай чка,
Йикъар са-сад алатна тадивилел.
Вилив хвейи гадни ингъе атана,
Къизмиш цIаяр къвазва чилерин винел.
Колхозчияр экъечIна мукалар гваз,
Гвен гуьда лугъуз чкIана никIериз.
Гъилиз недай техил хкведатIа акваз,
Вири ашкъидалди никIериз катиз.
Амма яргъал фидани къван и шадвал,
Ингъе гатукай хтай затIни хъанач.
Гила гъатна колхозда са гъарай, къал,
Абурун рикIел мад экв, дуьнья хтанач.

XXXIII

Гъарда вичиз хтай къве рипе техил
Вахчуна, мад вилеризни ахкунач.
Гъарда са патахъди къуна вичин къил,

Алай чкадал кІусни давам хъувунач.
Бязибур чкІана, квахъна патарал,
Бязибур хъел кваз кърехдиз чІугуна
Намусдал кІвалахзавай тІимилбурал.
Абурухъ галаз Магъамада гъуъжет къуна,
Колхоздикай амукъна са скелет,
Къакъатна, чкІана кІарабрин къилер.
Гзафбур кІаняй виниз гъакІ хъана перт,
Виридаз гуз амукъна туькъуъл сепер.

XXXIV

- Колхоз чкІана,- фикирна Магъамада,-
Душмандин гъиле гъатна хци яракъ.
Вичин хцивилив гъич и дуьньяда
Къведайд туш са металл, я гъич са ракъ.
Дугъриданни и ван тадивилелди
Щайлапан хъиз чкІана гъар са патахъ,
Кулак, фекъи, спекулянт чпелди
ЧІугуна акъвазна гужлу тир даях.
- Ма квез колхоз!-лагъана абуру хъилел,-
Ацукъ гила гишилани мекъила.
Гъа им тир абуру тагъайд куь къилел,
Гъавурда гъатнани, халкъар, куьн гила?!

XXXV

Магъамадан рикІиз хъанвай пара тІар,
Ада кимел, я кІвале къарайдачир.
Даим къиле къекъвез чІулав хиялар,
Са декъикъа секин хъунухъ авачир.
Гагъ хъел къведайд адаз ячейкадикай,
Гагъ себ гудай фитне твазвай кулакриз,
Гагъ фена Совет бугъмишиз кІан жедай,
Гагъ кІан жедай хуьряй экъечІна катиз.
- Ваъ, икІ жедач! - фикир хъийидай ада,-
Хуьряй катун туш са акъван къегъалвал.
Им партийнидин еке тир буржи я,
Колхоз акъулд хъувуна кІанда винел!

XXXVI

- Чи душманрин гъиле гъатай и дуьдуьг
Зегъметдал адавай вахчуна кІанда.
Ам душмандиз авуна кІандач илив,
Дяве кІанда аман амай къван чанда.
И хиялра йиф-югъ авачиз ахвар,
Вични хъанвай кІвачин къилел азарлу.
Са гзаф крар жедай адаз хабар,
Ахпа къил элкъвез хиял жедай къалу.
Ячейкада собранияр хъайила,
Магъамада гудачир садазни мажал.

Виридаз айибар гуз туьнт хъайила,
Вири жедай адан гъилияй гъакI мягътел.

XXXVII

-Вучиз Мисри, Мирзе-Бутай ва Къадир
Партийнияр яз атанач колхоздиз.
КIвалик кумай пек хкудиз са факъир
Вуч гадарна ял авай КIвалин чилиз!
Вучиз бязи комсомолар куъчейра
Гъатна, колхоздиз къвезвач чеб садни,
Вири икI акъвазайла къерехра,
Квез кIанзава колхозда КIвалахун ни?
Рахунар гзаф хъана, амма метлеб
Хкатнач, кар аламукъна чкадал.
Магъамада авур къалмакъал, гай къван себ
Элкъвез къулухъ алуку хъувуна чилел.

КIУЪД ЛУГЪУР КБИЛ

I

М агъамадал вичин уьмуьрда садрани
Гъалтначир икъван залан ва четин гъал.
Дерт хкаж жезвай къвердавай мадни,
Бушбур къекъечIна акъвазнавай патал.
НикIера авун лазим тир къуьгъверар,
Атанвай лап жавабдарлу са вахт.
Цадай вахтни жезвай зулун тумар,
Гъял ийидай лежбер халкъдин кесиб бахт.
Амма вучда, халкъ кухунна катнавай,
Адан гуьгъуьнал аламай тIимилар.
Абуруз намусдал КIвалахиз кIандай,
Абур тир кесиб лежберар, партийнияр,

II

Къуьд къвезвай, малдиз алаф авачир,
Гатфариз яна гъазурначир векъер.
Гатукай гъич нагъвар къванни хъаначир,
Гила амукъна гъакI ахъайна гъилер.
- Крар,- фикирна Магъамада,- я чIуру,
Халкъдив чпин малар вахкана кIанда.
ТахъайтIа садани цан цадач абуру,
Къведай суз гъалар жеда мадни ганда.
Зи фикирдив, колхоз кIанда хушунал,
Михъна кIанда кулакни абурун тумар,
Колхозда амукъна кIандай тIимилрал
Тадиз тешкилна кIанда зулун тумар.

III

Эверна ада шумуд собранияр,
Алахъна кардин гъавурда тваз халкъар.
Собранийризни хтанач гзафар,
ГъакІ буш фена Магъамадан гафар.
Гатун югъ тир, цавай цІай къваз чимидай.
Гъар са тереф акъвазнавай гъакІ кана.
ВацІари зайиф ширширар ийидай,
Там-тар акъвазнавай патахъ алагъна.
Техил кІватІ хъувур никІер самарик кваз
Акъвазна килигзавай сефилвилел.
Гзафбурал чІуру къалгъанар алаз,
Биши ахваравай хуъруън а патал.

IV

Къе хъана мектебда партияд собрани,
Яваш-яваш гъа патахъ фена халкъар,
Атана ацукъна стулрал вири,
Серин хъуй лугъуз ахъайна дакІарар.
Къе доклад ийидайвал тир Магъамада
Хъайи крарикай вичин колхозда.
КІане ацукъна кхъиз авай ада
РикІел хтай гъалар вичин алава.
Бязибуру лап рикІин миxъивилел
Сабурсуз ам рахун вилив хуъдай.
Хурум чекме, бухари бармак къилел
Алайбурун чин чІуру яз алугдай.

V

Ингъе гана абуру гаф Магъамадаз,
Вирибуру туькІуърна вилер гъадал.
Ам акъвазна виридан вилик рахаз,
Вил эцигиз къилди-къилди гъар садал.
Чуру-спел акъалт хъана винелди,
Яхун хъанвай чин элкъуъриз гъар патахъ,
Вилик квай стол къаз зурзун квай гъили,
Гъам акъвазариз алахъдай вичиз даях.
Дугъриданни вил ягъайла Магъамадаз,
Ахпа килигайла бязи къамацриз,
Аквадай и гъакъикъат ачухдаказ
ГъакІ кадар авур са простой вилиз.

VI

- Юлдашар! - лагъана Магъамада кІевиз,-
Куъне эцигнава инал зи доклад.
Амма заз чидач, лазим ятІа им куъз,
Колхоз хъайидалай къулухъди барбатІ.
Квез чизва, шумудра за лагъана:
Гужуналди колхоз авун туш мумкин;

Гьар сефер куьне заз айибар гана,
Чинал хьурхь элкьурна куьне даим зи.
Ингье чкIана, терг хьанва чи колхоз,
Квез чизва и кар хьсан виридаз.
Мад вучда кван, куьне гьанва зун иниз,
Авай гьалар лугьуз ихтияр це заз.

VI

- Юлдашар! Даим хьана кIандач буьркьуь,
Тимил кванни ахьайна кIанда вилер.
Квалах авун важиб я виридалайни,
Кьуьнел кьадар кьакьажна жуван гьилер.
За квез шумудни са сефер лагьана
Чи хуьруьн кьене авай эксик гьалар.
Шумуд райкомдин кагъазар атана,
ГьикI туйкIуьрун лазим ятIа колхозар.
Чи юлдашрикай са гзаф итимри
Бюрократ фурсунал хкажна кьилер.
Авай дуьз гаф, хьсан-пис лагьайлахьди,
Гуьндугар хьиз экьисна хьилелд вилер.

VII

- Зун хуьруьз лап геж хтана, юлдашар,
Куьн гьамиша ина, хуьре, авазвай.
Хуьруьн кьене жезвай кван чиркин крар
Квез виридаз ачухдаказ аквазвай.
Ачухдаказ гьакI ахьайна кулакар,
Дуьздаказ чирнач кулакарни кесиб.
Ячейкада рас хьана кьилдин партар,
Халкьдив рахун абуру гьисабдай айиб.
Кулакри рекьелай алудна халкьар,
Туна хуьре дуьньядавай кван сесер,
ТукIуна тIуьна, пуч авуна малар,
Цун тавуна, гьакI бушдиз туна никIер.

VIII

Хуьруьн кесиб лежберриз ва батракриз
Садра кванни ганач собранидиз эвер.
Гьавурдик кутуна, чирна абуруз,
Зиянчийрал чIугунач абурун вилер.
- Акъваз, юлдашар, са гьвечIи геренди,
Ина партиядик квачир кас авани? -
Хабар кьуна явашдиз секретарди.
Партиядик квачирд экьечI тавакьуй!
Авач! - жаваб гана сада халкьдикай.
Гафунив эгечI хьувуна Магьамад.
-Лагь кван, вужар колхоздик квачтIа чакай?
(КуьтI акьуднач са хейлах итимри мад).

X

- Вучиз атІанва чна хуъруьн къене
Шумудни са кесиб лежберрин сесер?!
Тахсир тушни им бес чи виридан,
Гъинавай бес а вахтунда чи вилер?
Абур мегер квелди хъанай чаз акси,
Чна гьалдарначни абурал кулак?
Чна абур гъавурдик кутунайни?
Гьелбетда, ваъ, кІарасдин къеневай квак.
Вучиз кутунай чна бес колхоздик
Гъич хуърени герек тушир кулакар,
Гана, пучна авай къван малар, багъ, ник,
Чуьнуьхна кутунвай чилик фураар!

XI

- Абур чуьнуьх хъана,- давамна ада,
Дегишарна чпин винел патан хам.
Къеце дяве кьилиз акъат тавурла,
Явашди хъиз колхоздиз къачуна кам..
Абуру гъана тухвана агитаци,
Кесиб лежберар алудна рекъелай.
Ийиз тунач халкъдив колхозда кеспи,
Фитне кутаз абурук даим кЕвелелай.
Абур секиндаказ туна къерехда,
Шумуд кесибдин сесер атІанва,
Тумар туна ячейкада, Советда,
Абуруз гъар патахъ майданар ганва.

XII

-Вуж ятІа лагъ ячейкада абурун тум! -
Хъилелди лагъана Мирзе-Бутая,-
Акваз-акваз вилерилай алатна гум.
ГъакІ рахамир, лагъ кван, ам вуж ятІа!
А паталай къарагъна яргъи Мисри.
-Вуч я ибур, на ийизвай гафар,
Ваз амайбур итимрай аквазвачни,
Вуж ятІа лагъ, абурун са-садан тІварар!
-Юлдашар! - лагъана Къадира кЕвиз,-
Вуч гафар я ийизвайбур ада?
-И кутІаяр язавайди я ада низ?! -
А паталай зил къуна мад къвед-пуда.

XIII

-Яваш, пажалста, рахаз тур касдив,
Им вуча куьне ийизвай къалмакъал,
Квез чидачни рахадайди нубатдив! -
Лугъуз, секретарь акъалт хъана кІвачел.
-Лугъудай гаф чиррай, ахпа рахурай!

-Им вуч тумар я акалзавайди чахъ!
Тийижирла вичин кьене кьуруррай! -
Лугьуз, чин элкьурна абуру гьар патахъ.
-Чида заз, куьн акьваз са геренди,
Магьамадаз гумир куьне а кичерар!
Квехъай кичебур ава жеди белки! -
Лугьуз, дегиш хьана Магьамадан ухшар.

XIV

Сабурдалди хьувуна ада давам,
Гагь яру хьана, гагь хьипи адан чин.
Рикли тади кьачуна хейлах аям,
Тапанчидизни гьил авуна вичин.
- Лагь кван, дуст Мисри, вуж ятIа ви Растам?
Вучиз ам кулак яз чуьнуьхнава?!
Вунни тушни гьадан тум, лап гьадан кьатIи?
Вучиз ам ви далдадик илихнава?!
Лагь ачухдаказ ячейкадин вилик,
Вун даим гьадан кIвализ физ авачни?
Пучур малар, кутунвай фулар чилик,
Тухузвай акси кIвалах ваз чизвачни?

XV

Ваъ! - жаваб гана хьилелди Мисриди,-
АватIа, жува акьудур ман дуьздал!
Яр акьатна кьизмиш хьайи зегьем чини
ГьакI яргъалай гьужум ийидай Магьамдал.
Кьуьнерихъ галай адан чIулав палту,
КIвачелни михьнавай хурум чекмеяр.
ТуйкIурна хьсандаказ спел-чуру,
Винелди бурма хьанвай спелар.
Дангьуздин хва,-фикирдай ада кьене,-
Зи гафунал гаф эцигдайди я вун!?
За вун туна лагьай тIвар ийич хуьре,
Заз айиб я инал мадни вав рахун.

XVI

-Зун фидайла, ви кIвалел лежбер алай,-
Мадни ван хкажна лагьана ада.
Гьикьван малар, чилер ви гьиле авай,
Гьиниз фена, вун иниз гьикI гьат хьана?
Вучиз колхоздик экечIнавач бес вун,
Жуванди вахкун яна рикIиз залан,
На хуьзвай гьа чи душман кулакри
Хкудна кIанзавани ваз халкьдин чан!
На лагь, Мирзе-Бутай, вучиз Ярмета
Чи ячейкадихъ агалднава далу?
Адахъ галаз ви гьихьтин ара ава,
ГьакI хуьзвани вунани жуван халу?

XVII

Мирзе-Бутай акъат хъана цавариз,
Садлагъана тик акъалт хъана кІвачел.
Фикир кадарна тадиз адан чиниз,
Килигиз акъвазна адаз вири эл.
-Магъамад, ви сив хуьх лугъузва за ваз!
Вакай мусалай къулухъ итим хъанва?
Им вуч фитне я на хуьруьн къене тваз,
Са йисни арадай фидалди хтана.
-Къелетарзава на, Магъамад, пара!
Вуч кулакар авайди я чи хуьре,-
Лагъана, кІвачел акъалт хъана Мисри,-
Им вуч фитне я къунвайди на гъиле?

XVIII

Женжел макъамрал гъахъна куьн партиядиз
Акъвазна куьн хуьруьн къене къуллугърал,
Советдиз, таавундиз, кооперативдиз,
Мад иер акъахна куьн халкъдин къамал.-
Партиядин книжка кутуна хуььчІуьк,
Халкъдихъ галаз гъич рахазни квез кІамач.
КІватІална хуьревай къван кулакар хуьз,
Партиядин рекъиз куьне ябни гузмач.
Ячейкадани гъакъикъат лагъайла,
Группа хъана куьн тепилмиш жезва!
Куь душманвал ачухдаказ къалайла,
Квез закай рекъиддй къван хъел къезва.

XIX

«Чаз душманар лугъузва ада» лугъуз,
Тепилмиш хъана адал са шумуд кас.
Ячейкадин секретарди гъарай гуз
И къалмакъал хъувуна са гъал яваш.
-Дуьз лугъузва, юлдашар, Магъамада,-
Тестикъарна ам секретардини.
Чак, юлдашар, гъахътин гъалатІар квазва,
Дуьзар хъувун, гъелбет, буржи язва чи.
Шахси тенкъид чаз виридаз такІан я,
Тахсир къалайла, чаз ам жезвач хуш.
Магъамадаз ахътин гъалар такІан я,
Ам къилдин гъерез авай итим туш.

XX

-Дугъриданни,- давам хъувуна ада,-
Чавай хъанач кІватІиз жувахъ кесибар.

Абур кулакрин ихтиярдиз гана,
Ибур я дугъриданни чи айибар.
Кулакар хвена са бязи юлдашри,
Ячейкани хъана анал ягълмиш.
Шахси тенкъиддиз рехъ ганач садани,
Вирида ам авуна гъакІ бугъмиш.
-АкІ ятІа, нани ам гъахъарзава,-
КІвачел къарагъна, лагъана Мисриди.
-Заз герек туш хъунухъ ихътин чкада!
Хъфена ам галаз Мирзе-Бутайни!

XXI

-Дугъриданни, гъахътинбур язва абур!
Аферин, лап дуъз лагъана Магъамада!
Абур къведни ячейкадай акъудур! -
Лугъуз, сес гъатна вири собранида.
-Акъуддайбур мадни ава, юлдашар,
Гъакъикъат чирна кІанда абурун кар,
Чирна кІанда гъакІни вири кулакар,
ТукІуър хъувун лазим я чи кІвалахар.
Чна вирида къил къуна колхоздин,
ТукІуърна кІанда чаз мягъкем са колхоз,
КІватІална кесибар вири мукъув чи,
Гъакъикъат лугъун лазим язва абуруз.

XXII

- КІватІал хъана чун партийный, комсомол,
Гъана чи патаз кесиб ва уртабаб,
Эцигна жуван зегъмет, кІвалахдай мал,
Колхоз хъувун лазим я чна абад.
Чна кІелзавач, юлдашар, къарарар
Я Дагкомдин, я Цекадин, саданни,
.....
Абур течиз и крар авурай ни?!
Мад са пара рахана чи Магъамад,
Вири эксик-герек ада къалурна.
Адан пад хвена рахана ва-цІуд-къад,
Собранида абуру еке сел къурна.

XXIII

- Хъана дегишвилер, алатна йикъар,
Хуъруън къене къвана мад еке селлер;
Мад фена гужлудаказ собранияр,
Акъудна ячейкадай кулакрин тумар.
Магъамадаз чидай крар тукІуърди,
Амма са карди кузвай адан рикІ:
Цанар цунин, тум кутунин фикирди
Къугъурзавай къугъвадатІа зулун пеш гъикІ
- Садра фена,- фикир ийидай ада,-

Цаз хъанайтІа руг акъалт хъана цанар,
Къведай сузни гъат тийидайвал каша,
Кутаз хъанайтІа чавай чилик тумар.

XXIV

Ачух тир югъ, къизил хътин михъи цав,
Рагъ акъвазнавай цавун къулал ргаз,
Гатун йикъан рагъ алцифай нисин чІав,
Чимивили бугъмишдай гъакІ нефес къаз.
Дагъдин хурарлай алахъдай цеквер хъиз
Ргаз-ргаз чимивилин цІарапІар,
Секин гъуъл хъиз акъвазна юзан тийиз,
Дагъдин хурал куьлуь гайин куллухар,
Яргъарай аквазвай живедин дагълар,
Къилел акъвазна гапІал лацу цифер,
Абурулай галукъзавайд хъиз пелехъ гар,
Акурлахъди ачухдай зегъем рикІер.

XXV

И юкъуз хуьруьн къвалав гвай никІера
Еке са гуругъ халкъар гъат хъанвай.
Терез, пер, лапатка аваз гъилера,
Чехи-гъвечи, паб-аял аниз атанвай.
Ибур вужар ятІа къил акъатдачир,
Анра жедайди тушир акъван халкъар.
Гъанжах виликди кулак алатдачир,
Гъабурун мелериз икІ къведай лежберар.
А вахтунда къилел акъваздай кулак,
КичІела, регъуьла къведай халкъ вири,
Гила инра авай кесибни батрак,
Рапрап ийиз, нур гуз хъвер квай чинри.

XXVI

Абуру хъипи самари къур чІуру чил
Пад-пад ийиз гакъалдарзавай кІан винел.
Са декъикъа акъваздачир зирек гъил,
Гъекъ акъатна ракъин кайи яру пелез.
Гъерекатдал цадай, михъдай, къван кІватІдай,
ТІун квадардай арайравай никІерин.
Гъурра гудай, шадвилелди рахадай,
Даим хъуьредай абурун гъекъ алай чин.
НикІин къерехра къугъвадай аялар,
Абуру къванерикай расдай кІвалер.
Мукъвал-мукъвал абуруз вил яз дидеяр
Килигдай шаддаказ, хъуьредай сивер...

XXVII

Им тушир ханарин гужан бигер,
Я кулакрин истисмардин алчах мел,
Тушир аллагъ патал цар фекъид никIер,
Виликди хъиз сефилни тушир и эл.
Им тир юхсул кесибрин коллектив,
Аник квай партийнияр, комсомолар.
ГъакI шадвилелди хъуьрез виридан сив,
КIватI хъанвай кесиб, уртабаб лежберар.
Гуьлназни авай ина кIвенкIе гъатна,
Къе къван ам садрани шад хъайид тушир,
Шаддаказ хъуьруьнин ванер акъалтна,
ГъакI ачухдаказ чинай жэзвай чир.

XXVIII

- Магъамада геж авуна ман! - лугъуз,
Явашдаказ ийидай абуру рахуи.
Ништа, геж хъанатIа белки тум тагуз,
Регъят яни къван гила техил жагъун?
Сив рахаз, гъили пад-пад ийидай чил,
РикIери сабур къадачир нарагъат,
Рекъиз килигдай гъарданбир абурун вил,
Белки, хквез аквадатIа кваз Магъамад.
Ам райондиз, анай Махачкаладиз
Тум жагъур жедатIа акван лугъуз фенвай.
Чини умуд гъиз виридан рикIериз,
Инсанрин рикIер цIай хъиз ифенвай.

XXIX

Тадивилел алатиз физвай йикъар,
Рекъел эцигнавай вирида вилер.
Чулав хъана, авуна патар-патар,
Куьтягънавай цIудралди гектар никIер.
Бязибуру кIватIзавай нагъвар, пешер,
Гъазуриз хъуьтIуьз малариз нер алаф.
АцIурна къурай пешеривди муьхцер,
Самарикайни йигарарна са гзаф.
Пакамахъди рагъ тIимил хкаж хъайила,
Магъамад гуьнедикай хквезвай хуьруьз.
Гъар жуьре фикирар ийидай ада,
КIаняй авахъзавай вацIуз килигиз.

XXX

- Тумар за къачуна,- фикирдай ада,-
Чидач ман, колхозди вуч ийизватIа.
Ячейкадал тапшурмиш авунай за,
Чидач ман, гъикI ятIа, цанар цазватIа.
Цинин йисан акъатнайIа дарвиляй,
Къведай суз колхоз ийидай чна гур.

КІватІна, кѡайгѡу авуна гѡар са патай,
Кѡведай суз кѡачудай жуваз трактор.
Колхоздик гѡеле кумазма бязибур,
Абурал хѡсан мукѡаят хѡана кІанда.
Гила авуна кІанда гѡунар кѡалур,
Чалишмишна аман амай кѡван чанда.

XXXI

Гуѡнед кѡилел акѡатайлахѡди ам,
Яргѡалай хѡиз акуна вичин хуѡр.
Ял акѡадриз гѡанал тІимил ацукѡна,
Авуна ада кѡвер крарикай фикир.
Хуѡр хѡунч хѡиз дагѡларин арада авай,
Кѡуд пата дагѡдин ценер, никІер, векѡер.
А патарилай хѡаж хѡанвай дагѡларай
Регѡелар хѡана авахѡнавай рекѡер.
Арадай гѡуз авахѡзавай вацІ шуѡкІуѡ,
А патавай дуѡзенлух тІулар-майдан.
Вини патахѡ векѡ ядай хурау яргѡи,
КІаник пад ценер куллух язваи адан.

XXXII

Чеб чпе акІана эцигна кІвалер,
Аквадай гѡакІ гѡат хѡана цІиргѡина.
Экѡисна бязи чѡайрилай кѡуѡнтер,
Муѡхцер фенвай сад садан гуѡгѡуѡна.
ВацІун кѡерехрай гѡуз фенвай багѡлар,
Абуру кѡацу ластикди хѡиз нур гудай.
Хуѡрелай са тІимил яргѡаллай сурау,
Адан элкѡвей гуѡмбетри вил тухудай.
Хуѡруѡн кѡилихѡ галай кѡакѡан тепедал
Сурау алай, я лугѡуз абур пІирер.
Азарлуяр гваз кѡведай папар анал,
Куѡрсардай кѡванерикай гѡуз цІиргѡер.

XXXIII

- Дагѡдин ценер тирвал,-фикирна ада,-
ЭкІа хѡанвай и берекатлу никІер
Чна вири колхоздин гѡиле кѡада,
ГѡакІни дагѡдин хурау авай векѡер.
Цада вири, вахѡуда бул магѡсулар,
Кутада нехиррал колхоздин малар,
Нехиррай ацІурда чна и дагѡлар,
ГѡатІа тІуларал эцигда таяяр,
ВацІун кѡерехда артухарда багѡлар,
АкІурда чна анра жинсин тарар.
Анал расда майдан, муѡкуѡнал - бульвар,
Гатуз, гатфариз кѡугѡварвал аялар.

XXXIV

Мектебдин къвалахъай тІуз яргъивиле
Эдигда хъсан клуб, ктабхана,
Кино, театр къалурда гъар йифе,
Ктаб, газет кІелда халкъди физ ана.
Гатфарихъ, эгер чахъ такъат хъайитІа,
Къачуда чна колхоздиз трактор.
Маса герек тир машинарни гъана,
Чи гуж чна душманриз ийида къалур.
Магъамад и хиялра гъакІ хъана сустан,
Адаз умудри ширин лайлай ядай.
Гъиле хкахънавай чІугвазвай пІапІрус,
Гъунед хурарай ничхирри гъарайдай.

XXXV

Ахпа ам явашдиз къарагъна кІвачел,
РикІ нарагъат яз рекъе гъат хъувуна.
Агакъайла са къадар хуъруъз мукъвал,
Адаз а пата тІуларай акуна:
Виликди къалгъан акъалтна хъипи тир
ВацІун яхада тІул гъакІ чІулав хъанвай,
Вини къиле хъайид хъиз хийир-шийир,
КІватІ хъана хейлах инсанар аквазвай.
«И тІулар ни цанатІа,- фикирна ада,-
Акуна абур дуъз хъана элкъвена. -
Чи колхоз я! Огъ, ам чи колхоз я.
Заз килигзава! - лугъуз, ам хъуърена.

XXXVI

Гъерекатна хъфена ам хуъруъз,
Къуъзуъ Гъасан-Бегевай къуна хабар.
Хъфин къванни тавуна вичин кІвализ,
Колхоз галай патахъ вегъена камар.
Ингъе Магъамдаз акуна и халкъар,
Вирида гъерекатдал кІвалахзавай,
Цана акъалтІарзавай вири тІулар,
Цеквер хъиз вири кардал алахънавай.
- Магъамад! Магъамад! - гъарайна абуру,
Вирида Магъамадал туькІуърна къилер.
Шадвиляй чин хъана бубу хъиз яру,
Ргазвай адан чІулав хци вилер.

XXXVII

Атана, алтІушна ам туна юкъва,
Вирида гъил къаз хвашкалди лагъана.
Гуълназ акъвазна са тІимил къван яргъа,
Адан чинин рангар михъиз атІана.

- Тумар хъана! Жемятар, архайин хъухъ!
Гъарайна, гана абуруз муштулук.
Виридалай алатна шадвилин ухът,
Элкъвена кІвалахдал хъфена кьулукъ.
Гуълназан вилер хейлахди килигна,
Магъамда ганачир са акъван фикир.
Ада камар яваш кьулукъ эхцигна,
Квахънай гъакІ факъирдин ийир-тийир.

XXXVIII

- Чна и чкаяр цана куътягъна,
Пака экъечІиз кІанзава гуънедиз,
Чна ина-ана чи гъил эцягъна,
Хейлах алафни кІватІнава муъхцериз,-
Лугъуз, колхозчийри ам шадарна.
Гъардаз са пIапIрус багъишна Магъамада,
Рахаз-рахаз вири кІвачел къарагъна,
КІвалахзавай чкадал фена ахпа.
Инал кІвалахиз машгъул хъайи чкадал
Садлагъана Гуълназ акуна адаз.
Хъурена, хабар кьуна гъакІ шадвилел:
- Вунни иник экечІнани, я Гуълназ?

XXXIX

-Зун вучиз жедач къван,- лагъана ада,-
Вун зал хъуърезва жеди гъа, Магъамад.
-Ваъ,- лагъана хушвилелди Магъамада,-
Вал хъуърейла, зун нел шад хъурай къван мад!
-Буна гежер авуна хъи шегъерда!
-Бес ваз чични, кІанивал жедач, Гуълназ.
Вуч ятІани вал са дуъшуъш атана
Лугъуз, и йикъара хажалат хъанвай чаз.
-Квез хажалат куъз жеда, Гуълназ, закай,
Зун тахъайтIа куъ рикІин цуък яни къван?
- Зазни хажалат хъанай, валлагъ, вакай,
Цуък туштIани, гъакІни туш вун чи душман.

XL

Вил виле акъурлахъди хъуъруън киткиз,
Гуълназа чин элкъуърдай маса патахъ.
Мад ихтилат вегъена явашди хъиз,
Куълуъз-куълуъз ихтилатдай Магъамада.
Йикъар фена къати дяве давамриз,
Цанар цана, малдиз алаф гъазурна.
Станциядилаи вахчуна тумар хкиз.
Колхоздин арабаяр рекъе туна.
Мукъвал-мукъвал эвердай собранияр,
Эзбердай чпин кІвалах, къвезмай крар,
Эзбердай чпи цадай зулун тумар,

Чилинни тумарин къадай гьисабар...

ХLI

Атана зул, цана зулун тумарни,
Колхоз хъана гила тIимил къван секин.
Къвана живер, хъана хъуьтIер, къаярни,
Амма вилик йикъар квай жедай гишин.
ГьикI хъайитIани колхоздиз вахчудачни
Лугъуз, халкъди цаначир фейи йисуз.
Терг авунай авай чпин мал-мулкни,
ТукIваз нез, базардиз тухуз маса гуз.
Цаначир гатфарихъ я картуф, газар,
Я гъамиша хъиз харчи техил - цуькI, мух.
Гила акъатайлахъди хъуьтIуьн къаяр,
Вирибурулай алат хъана залам ухът.

ХLII

Магъамад ида авунвай нарагъат,
Ам къекъвезвай жедатIа акваз са чара.
Собранийрани авуна ихтилат,
Хейлахди юкIвар-чипIер янай ада.
Гуж-баладал гъарнай авуна къайгъу,
Райондайни тIимил къван буржар къуна,
«Цининди къазанмишун я са тике фу»
Лугъуз, гзафбур патарал дугурна.
Магъамадаз виридалай гзаф хажалат
Гатфарихъ колхоздиз трактор гъун тир.
Гъадаз такъат гъазуруни эвел нубат
Адав йифиз ахварни вугудачир.

ХLIII

Галатун, акъвазун течиз дяведа,
Атана къуьд, ацукъна лацу живер.
Кафан хътин акъалт хъана гъар пата,
КIевна ада къакъан дагъларин синер.
ВацIар, кIамар вили хъана муркIади
Къуна, шуьше хъиз акъвазна гъакI къана.
Гувв-вуналди живер къугъуриз къайи,
Гишин жанавур хътин пехъи хъана.
Халкъари юкъуз тамай кIарасар гъидай,
КIамал физ яд гудай чпин малариз,
Нянрихъди кIелиз ликпунктариз фидай,
Куьлуьз-куьлуьз рахаз, ихтилат ийиз.

ЦIУД ЛУГЪУР КБИЛ

Кулак чирна, ам кьерех авуни,
Кесиб, уртабаб вахчуни чпивай,
Абурун агентарни кьецел гадруни
Кулакар кицлер хьиз пехьи авунвай.
Абурун гизли дяве акъатна винел,
Къачуна а дяведи цийи шикил.
Себ гунуг, гьелегь къун, вегьин активдал,
Гьар патахъ акъажун чпин къацлай гьил.
Кулакри гьар юкъуз нянрихъ сана
КватI жез туьн-хъун, ихтилатар ийидай.
Чпин эхир метлеб лугъуз гьар сада,
Гьазрет Алийрилай мисалар гьидай.

II

Амма и экъечIунриз гьар сеферда
Ячейкадин патай гана къати рум.
Я ячейкада, я хуьруьн Советда
Тунач сад къванни абурун къацлай тум,
АтIана сесер хуьруьн кулакрин,
Кутуна вири къилдин налогрик,
Лап акъатай хци зиянчийрин
Крарни вугана тадидаказ суддив...
Чпин гуж акакъ тийирди чир хъайила,
Мад яваш хъана илихна кулакар,
Ялав къур тIанур хьтин гьакI са гьалда
Арадай алат хъана шумуд варцар...

III

Ингье гатфарихъ элкъвезвай бере тир,
Рагъ элкъвена хквезвай цавун къулаз.
Чими нур галукъайла, чандал къвез хуьр,
Гьвечи-чIехи цийи хъанвай ргаз.
Рагъул хъана яд ктканвай живерик.
Дар ккIарай куркур алаз физ ятар.
Цийи гьерекат акатнавай эллерик,
Айванрал ракъиник къугъваз аялар.
Дагъдин хурарай ригъел-ригъел хъана,
Рапрапар гуз живедин ятар къведай.
Са чкайрилай къалин маргъал хана,
Рагара, синера акъаз пад жедай.

IV

ГьакI цIрана живер, алахъна вацIар,
ЧIулав хъана живедикай хкатна чил.
Лацу хъана, алатна физ ялавар,
Чандал хквезвай аязри кайи чуьл.
НикIериз вили, рехи ранг акъатна,
Явашдиз винел акъалтзавай цIирер.
Гуьне пата куллух тамун кьерехра

Цару хъана акъатиз хъипи цуъквер.
Колхозчияр эгечІна михъиз багълар,
Гъилера аваз цуъругъуъларни къуъквер.
Цадай вахтни жезвай гатфарин тумар,
Гъазурнавай фин, картуфар, цуъквер.

V

Хтана райондай цанрин рекъемар,
Гатфарин тумар кІватІунин тапшуругъ.
КІеви тапшуругъди мадни кулакар
Пехъи авуна, кутуна абурук гъугъ.
Башламишна гъуъжет къаз, цанар тацаз
Фондуниз тум тагуз, техил чуънуъхиз,
Къилдин лежберрин арада фитне тваз,
Абурувни цаз титаз, гъиллеяр ийиз:
-Им квез ганвай тапшуругъ я, жематар,
Хъайи магъсул кІватІна вири вахчуда,
Куъ квез лазим я цана мегер тумар,
Куън гишила туна, вири хутахда».

VI

Гзафбуруз хуъре тумар авачир,
ВучдатІа чин тийиз хъанвай мягътел.
Кулакри чуънуъхнавай, твар гудачир,
Абур ацукънавай техилдин фуларал.
И сефердани абурун хаинчивал
Фенач къиле, ам тадиз уьцІена.
Ам тадиз акъуд хъувуна винел,
Мад сеферда кулакдин рикІ ишена.
Гъар камуна агакъна абурухъ румар,
Гъар сефер атІана абурун вилик пад.
Цана колхозчийри, кесибри тумар,
Кулакдихъ инанмиш хъанач садни мад

VII

Гъар камуна авуна дяве къати,
Вахканач абурув ачух вахчуз нефес.
Ячейкадин, колхоздин хцивили
Расна абуруз гужлу тІалрин къефес.
Вири къуватар эцигна колхозди
КІватІна тумар, цана ацІурна никІер.
Абуруз жаваб яз кІвалахна йиф-югъди,
Душманар туна гъакІ экъисна вилер.
Магъамадаз амачир декъикъа мажал:
Юкъуз колхозда кІвалахар ийидай,
Няниз мад ячейкада хъана кІватІал
Трактор гъун патал гъарник ккІидай.

VIII

Душмандин кьил гьатнавай гила чиле
Жагъин тийиз са патахъайни чара.
Абур гьатдай хуьруьн активдин геле,
Чуру хиялар туна чанда пара.
Абурун эхир чара хъана ягъун, кьин,
Зиянчивал, гьар са кардиз зарар гун,
Къвалахзавай активдин геле къекъуьн,
Чпиз цийи тумар гакъаз алахъун.
Шумудра малар чуьнуьхна колхоздин,
Шумудра къацар тIуьна малар яз,
Шумуд колхозчи чIурна гьилел чпин,
Шумудрахъди муьхцер кана цIаяр яз.

IX

Колхоздин рикIелай къени алатдач
Чпин актив юлдаш хъайи къуьзуь Салман.
Адан гъайиф эсиллагъ чандай акъатдач,
РикIел хтайла зурзада абурун чан.
Адан уьмуьр эвелдилай эхирдал
Халкъ хъанвайди тир датIана жемьтдиз,
Кесибвиле несилдилай несилдал,
Гужал са къас фу къазанмишиз вичиз.
Адан буба уьмуьрдин эхирдалди
Хипехъан Абдул-Вагъабаз тир чубан,
Кьил хуьдай са пара азиятралди,
Гъа и хизанда ханай ам, Салман.

X

Вичин аял вахтунилай башламишна,
Чир хъайид тушир адаз са секинвал.
Къазунай перемдай къуьнер экъисна,
Къекъведай алачиз я къIвачел-къилел.
Къеце пад тир адан михи дугъривал,
Жагъидай ам гъамиша куьчедай.
Сад тир адаз куьчени гъа къайи къIвал,
Даим верч хъиз дар къIара къекъведай.
Са тIимил чIехи хъайидлай къулухъ
Михиз жемьтдиз хъанай ам куьмек.
Халкъди ракъурдай кардал инихъ-анихъ,
Рази тир адалай вири диши-эркек,

XI

Ни дугурдай са низ ятIа эвериз,
Ни чуьлдай адав мал хкиз тадай,
Ни гъекъ хъайи балкъан гудай къекъуьриз,
Ни дугуриз затI гъиз тадай масанай.
Садан гафни ийичир ада отказ,
Саданни кефи хадачир вичикай.

Вичел тапшурмишун лап кІандай адаз,
Кимеллайбуруз кІвалерай яд гъидай.
Буба даим авайди тир байирда,
Масадбурун кІвалахрал жедай диде.
Гзаф вахтара ам амукъдай гишила,
Недай са затІни жагъин тийиз кІвале.

XII

Гагъ хъана ам чарабурун кІвалерал,
Недай са къас фахъ абуруз кІвалах ийиз,
Гагъ экъечІна фена ам патарал,
Чалишмишна кьил хуъдай кьве кепекдихъ.
Атана вич хъайила са тІимил эгъли,
Пата-къерехдиз экъечІ хъувунач мад.
Майишат кутуна вичиз са гъвечІи,
Лапагарни гана атай са къуд-вад.
Акъвазнач йиф-югъди кІвалахдивай,
Гъиле кар авачиз къарай къведачир,
Чилел тадачир жедай кар вичивай,
Ам гъамиша кардал алахъна жедай.

XIII

Вичиз кар авачир хътин вахтара
Къуни-къунши аялрин кьилер твадай,
Шаламар илигдай халкъдиз гъавая,
Я тежербуруз гъугъванар храдай.
Жемятдин чІур хъана хайи туърезар
Керки гваз алахъна дуъзар хъийидай,
КІвалахдивай са зерре жедачир бизар,
Бязибуруз хивелагарни цвадай.
Рекъин, муькъуьн аватна чІур хъайи чка
Садазни хабар тахъанамаз расдай,
Мал-лапагдиз муькъвер ийидай кІама,
Булах гъун патал фуьргъуьяр акъашдай.

XIV

Совет хъайи йикъалай хуьре
Ам гъар йисуз Советдин член хъанай.
Хъсандаказ къуна халкъдин кар гъиле,
Кесиб халкъдин кардиз вичин чан ганай.
Гъадан кІвенкІвечивилел мектеб эцигнай,
Вичин гъилералди расна вири цлар,
Багъдани ичин кълемар илигнай,
Минетдалди гъанай мектебдиз аялар.
Хуьруьн къвалав вацІал цІийи гужлу муьгъ
Эцигнай вичин гъилел къуна къунжар.
Минет-суьнетдалди авуна муьтІуьгъ,
КІвалахдал гъанай ада хуьруьн халкъар.

XV

Колхоз тешкил авур сифте йикъалай
Ам гъахънай вичин ашкъидалди аниз,
Шумуд касдиз чешне къалурнай вичелай,
Шумуд сефер къаншар хъанай душманриз.
Ада гъакъисагъвилелди кІвалахнай,
Дуъздал акъуднай душмандин къацІай чин.
Ам мягъкемарунал югъ-йифди алахънай,
Гъайиф татана чІугур зегъмет вичин.
Ам колхоздин собранийрал раханай,
Куз-куз акъатнай адан дугъри гафар,
Душмандин зиянкарвилер къаланай,
Колхозчийриз гуз виликамаз хабар.

XVI

Амма душмандин гуълле алатначир
Адан ашкъидив кузвай хуралай.
Адаз зегъметдин бегъер ачуначир,
Туйкъуъл гуълледиди ам гъакІ канай.
Душманди хуъре гъазурнай пис къастар,
Абуру гъужумнай колхоздин активдал.
Кузвай иви гуълледиди авуна къайи,
Къаткурна гъамишалугъ ам чІулав чилел.
Ам янай Алирзади ружадал,
Ада къалурна лугъуз чуънуъхнавай малар,
ЦІай эцигна адан гужлу тир хурал,
Акъална сабурдив рахай пІуззарар.

XVII

Ам яна душманди къизмишвилел,
Ам фена лугъуз хуъре колхоздиз,
Ам яна душманди къацу чІурал,
Вичин къармах хаз кІандай лугъуз рикІиз.
Ам яна душманди зулум авур,
Хуъре кесиб халкъдин ивиар хъвайи,
Даим кесиб кІвалел батраквиле къур,
Хуър зулумда, вичин гъилера хвейи.
Къве виш хеб ахъайна дагъдиз баябан,
Чубанар къуна абурун зегъмет тІуър,
ЛукІ авуна вичи гудай са къас фан,
Винел акъудиз тун тавур залан сир.

XVIII

Ам янай душманди хуъруън къене,
Малар-мулкар вичиз къуна гъукумай,
Гужал, зурал халкъ туна лашун сиве,
Ишлемишай, гишила тур, яз-гатай.
Ам янай душманди жасушвилелди,

Ада кІанда лагъайла цІийи уьмуьр,
Ам гъатна лугъуз кардин гъавурда,
Ада хана лугъуз чпин къацІай сир,
Ада тІалабна лугъуз уьмуьрда гъахъ,
КІан хъана лугъуз мичІивал терг авун,
Адан хура эцяна кузвай ракъ,
Гъадал жагъурна адан вилик пад къун.

XIX

Ам янай душманди инсафсузвилел,
Ада чпив чІугуна лугъуз дяве,
Ам экъечІна лугъуз чпин чинал,
Кесибриз кІандай лугъуз ам хуьре.
Халкъдин иви хъвайи фекъи, кулакри
Гъужумна банд тешкил авуна хуьре,
Райондиз хабар гуз экъечІна фейи
Салманал дуьшуьш хъанай душман рекъе.
Колхозди куз-куз ам рикІел хкида,
Салманан хатурдиз ийида гъуьрмет.
Гъадан тІварцІихъ зарбунал кІвалахда,
Хуьруьн къвалав адаз эцигна гуьмбет.

XX

Банда акъвазначир Салманал бесна,
Абуру пучнай хъсан тир юлдаш Юсуф.
Кесиб халкъдин япари пехъи сесна,
РикІел хтайла, алатда къати уф.
Ам райкомдин секретарь, хъсан регъбер,
Шумудрахъ ам колхоздиз атанай,
Гъавурдик кутаз даим кесиб эллер,
Шумудрахъди дуьз тир рекъер къаланай.
Ячейка алатна кІеве гъатайла,
Дуьз хъувуниз куьмекар гайид гъам тир.
ЧІур хъана тешкилур колхоз чкІайла,
Виридалай гъадаз хъанай пара агъур.

XXI

Ада даим хабар къадай дерди-гъал,
Ам кесиб халкъдихъ галаз рахадай,
Адаз чидай кесиб халкъдин рикІин чІал,
Гъамишанда кардин гъавурда твадай.
Масадбуру хъиз къуру буш рахунар,
Къиле тухун тийир, буш хиве къунар
Ийидачир, адаз кІандай гъанжах кар,
Кардалди тир адан вири гъунара.
Вич кесибдин дар са хизандин къула
Хана, залан уьмуьрар гъалайди тир,
Кесиб халкъдин дерди гъакъдай ада,
Кесиб халкъдиз къуллугъдай еке, агъир.

XXII

Агъзур сарин зулумдик квай дагълара
Тухузвай партиядин чѳехи кар.
Душман кулакдин чиркин тир пацукай
Хкудун патал дагъдин кесиб халкъар,
ТуькӀуьрун патал азад тир жемият
Тухванай югъди-йифди залан кӀвалах,
Залан жавабдарвиляй тавуна кат,
Гъамиша кӀвалахдал хъанай ам алахъ,
Вучда, залумдин гуьлле хъана пехъи,
Ам ргазвай энергидал алуькна,
Ягъ хъувунач иви чими, кур рикӀи,
Дигмиш хъайи бегъердихъ цӀар галуькна.

XXIII

Къена хъсан юлдашар Салман ва Юсуф,
Къена мадни са хейлах большевикар.
Хабарсуз душмандин гъили гана ух,
Телеф авуна хъсан тир юлдашар.
Абур янай душманди пис ниятдал,
Элкъуьр хъийиз кӀанз виликан чпин къар,
Мадни хъун хъувун патал гъакӀ капашдал
Кесиб халкъдин эхиримжи ивиар.
Кутун хъувун патал халкъ чпин пацак,
Къамчи гваз къваздайвал абурун къилел,
Акьалдардайвал хуьрел гъурадин як,
Ийирвал мад мазлумрин мецер лал...

XXIV

Душмандин гъилле фенач артух яргъал,
Абурал къарагъна зегъметчи халкъ вири,
КукӀварна, терг авуна абурун цӀиргъел,
Азадвал хвена Октябрди гайи.
Кесиб, мазлум гила гъавурда гъатнай,
Вучиз душмандиз такӀан я колхозар,
Куьн патахъай хъсан чанар къирмишнай,
Вучиз душмандиз такӀан тир и гъалар.
Душмандин чиркин ниятдиз жаваб яз
Нече-шумуд кесиб колхоздиз гъахънай.
Ячейкади рехъ къалурунин кӀаник кваз,
Шумуда партиядиз арзаяр ганай.

XXV

Ингъе са паюни цазвай никӀера,
Садбуру туькӀуьрзавай малариз гъаятар
Садбур цуьруьгъуьл гваз михъиз векъера,
Садбуру дагълара хуьз хипер, малар.

Ячейкани колхоз эгечІна кардив,
Гъар камуна миxъна чпин состав,
Зарар гуз туначир чпиз гъич са нив,
Гъамиша акъвазнава гъакІ кардин къвалав.
Къурбана вичин цанин бригадиз
Юлдашвилел Салманан тІвар ганавай,
Гектар гектардин гуьгъуьнлай аладриз,
Хейлах гъалибвилериз атанавай.

XXVI

Душмандивай хъанач къаст къиле тухуз,
Ам къати дявейра къазунна тергна.
Колхозчийри гъар камуна румар гуз,
Вил ахъайиз тунач, гъакІ гъелекна.
Абуруз жаваб яз тухвана акъажунар,
Гужлу авуна гъарнал зарбачивал,
Гъам цана, гъам мал хвена къалаз гъунар,
Хуьрел акъалдар хъувуна диривал.
Дуьздал ахкъудна абуру гъар са душман,
Вахчуна абуру чуьнуьхай техил, мал.
Абурукай азадна кесиб халкъдин чан,
Къати гъужум авуна абурун винел.

XXVII

Гъелбет, душман регъятдиз хъанач теслим,
Эхиримжи гужарал тухуз дяве,
Абурун тумар, мукъвабур, мирес, къаюм
Гъелени секин хъанвачир хуьре;
Амазмай чуьнуьх хъана кулакар,
Анжах чпин ақунар гъакІ дегишна,
Таквадайвал агъуз авуна япар,
Кесибдин гъалда къалуриз илихна.
Абуру хуьре гъалар дегиш хъуник кваз,
Алудна кІвалерал алай батракар,
Гана, тергна чуьнуьхна акваз-акваз,
Чилерик кутуна кІватІална фуруар.

XXVIII

Абур дуьздал ахкъуддайла, Гуьлназа
Атлу-Ханан фур къаланай Советдиз.
Идакди Атлу-Ханаз хъел атана,
Гъар жуьре ниятар атана рикІиз.
Виликдай хъиз ячейкада, Советда
Амачир мад адаз къадай са чка.
Кас амачир виликан дустарикай,
Вири къерехна, миxъи язвай ана.
Кулакрин тумар Мирзе-Бутай, Мисри,
Къадир ва масабур къерех авунвай,
Советдани гъатна хъсан партийный,

Вири крар намусдалди кьунвай.

XXIX

Комсомолри чпин жергеяр михьна,
Хжудна вичикай ч'уру членар,
Вирибур намусдал колхозда гьахьна,
Партиядин кардал эцигнавай чанар.
Душман гьарнихъай чуькьвена т'алара,
Илих хьана, лал кьена акъвазнавай,
Вичин ч'уру фикиррани хиялра
Юаз тежез, сессуз гьак' агажнавай.
Амма и гьал феначир артух яргьал,
Душманди кьалур хьувуна вичин чин,
Мад гьужумна гунагьсуз чи Гуьлназал,
Эхиримжи дерт элекьарна вичин.

XXX

Гатфарин кьан нянин вахт тир алахъай,
Цава акъвазнавай цифед гап'алар,
Лак'I-лак'I хьана рагъ экъеч'Идай патахъай
Цифериз иви хьтин янавай яр.
Мектебдин гегьенш тир, ачух дак'ларрай
Аватна кьацу ч'урал зайиф эквер.
Кьенни вили хьана тенбекд гумадай,
К'ват'I хьанвай аниз са хейлах эллер.
Им язвай ячейкадин собрани,
Ана гьяззавай трактордин месэла,
Колхозчиярни атанвай иниз вири,
Месэла кьунвай абуру к'евелай.

XXXI

Вири шад тир, шадвилел хьвер ийидай,
Трактор гафунал вири шад жедай,
Гьарнихъай такьат жагьуриз алахъдай,
Кар туьк'уьриз гьар чарайрихъ кьекъведай..
Магьамад - кьарар акъудна абуру
Кьвед-пуд кьалди рекъе твадай райондиз,
Фена алукьна авун патал кьайгьу
Чилер отделдиз, партиядин райкомдиз.
Гуьлназа дикъетдалди яб гуз жедай,
Ам шад ийизвай ихьтин гафари.
Бубадин кьвалав ацукьна хьуьредай,
- Хьуьремир! - лугьуз, туьгьметдай бубади.

XXXII

Пенжердин кьарада яргьал далдайрик
Илих жез-илих жез са кас кьекъведай,
Акатайла яваш кьекъвер к'вачерик

Къванцин ккІалар, ширх-ширхиз ванер къведай
Ам кІвачин тупІарал къвазиз, хкаж жез
Пенжердихъай кІвалин къенез килигдай.
Мадни акъваз хъана къулухъди элкъез,
Явашдвилел камар къулухъ эхцигдай.
Са вуч ятІани акуна кІандай адаз,
Ам алгъиз килигиз, къулухъ хкведай,
Хъел квай жанавур хъиз къилни чилеваз,
Элкъез мектебдал чарх ягъиз къекъведай.

XXXIII

Ам тир Али, ахтармишзавай Гуълназ,
Вил алай куътягъ хъунухъал собрани.
Къекъведай ам инз-анз югъваз-югъваз
Къулакай куърсарна яргъи гапурни,
Ам къекъведай рикІин теспачавилел,
Вичи-вичик къизмишардай пехъи хъел.
Маса партал, бармак алуқІна къилел,
Гъиле гваз зегъердин стІалар квай сел.
Ингъе собрани куътягъна, экъечІна
Халкъар гъарнихъ чкІизвай кІвалериз.
Али тадиз а патахъди къекъечІна,
Чуънуьх хъана дар ккІа, цлан кІаниз...

XXXIV

Винидихъай хтана Гуълназни Къурбан,
Яваш-яваш мичІи ккІаз агакъна.
Цай квайди хъиз зурзазвай Алид чан,
ЯтІани, адалай и хиянат алакъна.
Къурбан вилик квай, Гуълназни гуьгъуьнал,
Абур хъфизвай яваш-яваш рахаз,
Садлагъана гъарай акъатна винел,
Алчуд хъана чилел ярх хъана Гуълназ.
- Гуълназ, Гуълназ! Ваз гъикІ хъана, я Гуълназ, -
Лугъуз, мукъув атана адан Къурбан.
Амма гапурдин тум аквазвай хурай,
АтІа къиляйни сад катзавай ккІан.

XXXV

-Гуълназ, Гуълназ! Вахъ гъикІ хъана, я Гуълназ! -
Лугъуз, гъарагъар акъатна Къурбанай.
-Вуч хабар я, гъикІ хъана, я Къурбан, ваз! -
Лугъуз, къуншияр кІватІ хъана гъар патай.
Хабар чкІана са герендила хуъруьз,
Атана кІватІ хъана вири жемьтар,
Гуълназ гъилераллаз хутахна кІвализ,
КІвал ацІана, кІватІ хъана хуъруьн халкъар.
Гуълназан къилихъ акъвазна Магъамад,
Вилерай гъуз тІуб-тІуб накъвар атана,

-Вич къалур хъувунани душманди мад,
Инал шад тахъурай ам! - лагъана.

XXXVI

Гуълназа акъалнавай чѳулав вилер,
Адан сивяй булах хъиз къвезвай иви,
Пашмандаказ гъакІ хура туна къилер
Дерт хкаж жез, яваш ишезвай вири.
Адан мез рахазмачир, гъилер юزاز,
Яру къумрал чин хъанвай рангсуз, хъипи.
Къурбана эвердай: - Гуълназ, я Гуълназ!
ЛупІ идачир шел къвезвай куьлуь вили.
Секретарди гапур къачуна гъиле,
Гъамлувилел килигна хейлах адаз.
- Жемятар, и гапур нинд я, лагъ куьне! -
Лугъуз, жемятривай эгечІна жуزاز.

XXXVII

-Им Атлу-Ханан Алидин гапур я!
Заз гъадан къула ақунай им фад!
-Дуьз я, гъадан къула зазни ақурд я!
Лугъуз, жавабар гана халкъди фад-фад.
Ша чна адаз къисас хъийин и кар,
Душмандикай чаз жедай туш эсиллагъ дуст.
Акъалтна кІвачел вад-ругуд итимар,
Камар вегъена, рикІин къен намусд куз.
Магъамада чукурна абурун вилик,
Гуж-баладалди абурун вилик пад къуна.
-Ам жеда пролетар суддин гъилик,-
Лугъуз, намуслу хъел секин хъувуна.

XXXVIII

Гуълназ куьтягъ хъана халкъдин вилерик,
Ам гъамишалугъ яз фена, чара хъана,
Еке дерт куткурна халкъдин рикІерик,
Абурун шад яз авай кефияр хана.
Коммунист, колхозчийрин чІехи пай
Пакамдалди акъвазна адан къилихъ,
Куьлуьз-куьлуьз рахаз, нагъв физ вилерай,
Килигдай хъипи чиниз, инихъ, анихъ.
Пакамахъ югъ жезмазди, михъиз хуьр
Атана, ацІана гъаятар, кІвалер.
АцІана кІвалер, гуарарар къвер-хъифир,
Гуълназ акваз-такваз эцигна вилер.

XXXIX

Рагъ цавун къулалай винихъ алатна,
Хъелер-хъелер чукІурна къизмиш нурар,

Чими шагъвардал цуькверин атир алахъна.
Лепеяр гуз акъвазна къацу къацар.
Куьчедай виниз атана гуругъар,
Арада Гуьлназ авай мяфедаваз.
Хуьруьн къилихъ яваш авуна камар,
Къацу чӀурал эцигна абуру Гуьлназ.
Халкъдин гъалар сефил тир къил хураваз,
Абур гъалтиз, алгъиз мейитдиз килигдай,
Гзафбуру гъилера яйлухар аваз,
Шел къвезвай вилерал яйлух эцигдай.

XL

Гуьлназан къуьзуь диде вилер шехъиз
Пехъи дердеривди залан зурзадай,
Гагъ адан лацу къайи пел уьрмишиз,
Гагъ ам авай мяфе къужахда къадай.
- Я жемьтар! - лагъана секретарди, -
Даиман чавай чара хъана Гуьлназ.
Гила чна ам гъанва иналди,
Чи гъилелди и къайи чилик кутагъ.
Душмандин гъили къакъудна ам чавай,
Ада чавди гъил гъилеваз кӀвалахнай.
Агъзур сарин зулумдай, чӀулаввилай
ЭкъечӀнай ам, цӀийи уьмуьрдал алахънай.

XLI

- ГъвечӀи сарилай азиятда, дарвиле
Мекъи, гишин уьмуьр гъалнай ада.
Авамвилин хци къармахрин къене
Кулакрин зулумрик акатнай ам.
Вич жегъил дишегъли яз гъакӀ дявейра
Ам хкечӀнай душманрин къармахрикай.
Акъвазначир абурун чиркин къелейра,
Абурал гъалиб хъанай ам гъар патай.
Агъзур сарин зулумдик квай папариз
Вичел азадвиллин ибрет къаланай.
Абур чӀугунай жемьтдин кардиз,
Авамвал терг ийиз мектебриз гъанай.

XLII

- Эвелимжи яз гъахъна ам партиядиз,
Ячейкада хейлах кӀвалах авуна.
Зерре къадар чандизни инсаф тийиз,
Югъди-йифди къати зегъмет чӀугуна.
Эвелимжи яз колхоздиз атана,
Ашкъидал, намусдал кар гъиле къуна.
Вичин ибретдал мадни папар гъана,
Душманрив къати дяве чӀугуна.
Эхиримжи нефесдал къван датӀана

Ам югъ-йиф жемьтдин кардал алахъна,
Вичин уьмуьр гъакI халкъдин кардиз гана,
Халкъдин хушбахтвал патал кIвалахна.

XLIII

- Куьгъне агъа йикъар гъиляй акъатай
Душмандин рикIивай хъанач эх ийиз.
Дили хъана, ихтиярар къакъатай
Душманди гапур сухна адан рикIиз.
Амма и къиникъи чун кухурдайд туш,
Чун гъар дяведа мадни хци жеда.
Душманди а фикирар авуна буш,
Зегъметчи халкъ адан къаншардиз къведа.
Къейибурун ериндал мад вишерал
Гъахътин къегъал игит ксар хкведа.
Зегъметчи халкъ зегъметдал ва дявейрал
Гъар фронтда къатIиян гъалиб жеда.

XLIV

Алатна къар, алатна вилин накъвар,
Гъамиша хъиз колхозда ргазва крар,
РикIел хкиз къейи юлдашрин тIварар,
Вирида авуна намусдал къастар.
Салмананни Гуьлназан сурар жергеда
Аваз, амукъна колхоздиз хатира,
Гъар дуьшуьш хъана абурал гъалтайла,
Душмандиз лянет ийида вирида.
Колхозда кIвалах ийизва зарбунал,
Гъадалди гуз душмандиз чпин жаваб.
Няни хъайила вири мектебдиз фида,
Гъиле къуна чпин дафтар, ктаб.

XLV

Колхозди трактор къачун паталди
Райондивай авур тIалаб къабулнач,
Амма абуру Магъамад гъакI винелди
Буш гъилер гваз, явашдаказ рахкурнач.
Ам хтана гваз векъ ядай машинар,
Къуьквер, цуьруьгъуьлар, маса алатар.
ЦIуд агъзуррал гъана буржунин пулар
Къачун патал колхоздиз хипер, малар,
Ам райкомда кардин гъавурда туна,
Вуч авун лазим ятIа чпин хуьре,
Юлдашвилел кIевиз адан гъил къуна,
Къалурна ийидай кIвалахдин чешне.

XLVI

Магъамад шадвилелд элкъвена хуъруъз,
Итимар ракъурна машинар хкиз,
Собрание эвер гана ада тадиз,
Месэла гъял авуна чпи чпиз.
- Юлдашар, - лагъана Магъамда клевиз,
Чаз районди трактор отказна.
Вучда куъне, трактор лазим я квез
Лугъуз, са пара хабарарни къуна.
Зун тухвана райкомди кабинетдиз,
Келна заз Дагкомди акъудай къарар.
Чилин колхоз виже къведач чи хуъруъз,
Чна хуънуъх лазим я хипер, малар.

XLVII

- Гъелбетда, цунни лазим я, юлдашар,
Абур цун мумкин язва маларал.
Пара чил чахъ авач гъиз тракторар,
Гужлу авун лазим язва малдарвал.
Ингъе, юлдашар, Дагкомди лугъузва:
Дагълух хуърера хвена кIанда малар,
Ам патал чаз дуъз тир рекъер къалузва,
Чина виже къведач чилин колхозар
Чаз ахъайнава са хейлах бурж пулар,
Чавай гила чаз малар къачуз жеда.
Чаз ахъайнава алатар, машинар,
Чаз мукъвара мад куъмек хкведа.

XLVIII

Чаз авазва, юлдашар, векъер, дагълар,
Чаз авазва вишерал малар, хипер,
Мадни къахчуда чна хейлах малар,
Мални хуъда, цанни ийида чилер.
Чи хуър, дугъри, - лагъана секретарди,
Чилин кIвалахдал дуланмишиз дар жеда.
Чна кар тукIуър хъувуна кIанда цIи,
Къведай суз чи малдарвал винел къведа.
Чи колхозчийрихъ исятда пуд виш къван
Къарамалар, калер, яцар авазва,
Исятда санал хъивегъна виридан
Вад-ругуд виш лапагни чав гвазва.

XLIX

- Чна тукIуър хъувуна кIанда чи кар,
ТукIуърин чаз малар хуъдай юлдашвал,
КIанзавайд я чавай чIугун зегъметар,
Кар къилиз акъудун акъвазнава чал.
Собраниди хушвилелди къабулна
ТукIуър авун юлдашвал чпин хуъре.
Душманар мад сеферда гъакI зурзурна,

Гъар са карда алудна абурун фитне.
Гъадлай къулухъ мад райкомдин секретарь
Мукъвал-мукъвал ибурун хуъруъз атана,
Вучда, гъикІ тухвана кІандатІа кар,
Юлдашвилел, меслятдалди къалана.

L

Алатна йис, алатна хци уъмуър,
Югъ-къандавай къати жез фена дяве.
Амма ингъе ачух хъана гизли сир:
Малдарвал гужлу хъана хуъруън къене.
Нехиррай ацІана гъакІ къацу дагълар,
Ахъайна къарамалар, хипер-кІелер,
Эцигна цІийи гъуъндуъгар, гъаятар,
Килигналди тух тежер гъалда вилер.
Виликди чилин кІвалахар ийирла,
Агалтна ийидай кІвалах авачир,
Хизандин членар гъакІ буш кІвалера
Ацукъна, ийидай са кар гвачир.

LI

Дуланажагъни тушир пара хъсан,
Тимил къван никІери абур хуъдачир.
КІвалин къене бушдиз ацукъна хизан,
Чиле абуруз акъакъдай кар авачир.
Гила хуъре ни кІвалахзава никІе,
Ни хуъзва юлдашвилинехирар,
Ни дагълара кІвалах ийизва векъе,
Ни михъиз агакъар ийизва багълар.
Тоннралди нек физ нисидин заводриз,
Акъудиз гъар патахъ бул-бул нисияр.
Булвилелди гузва абуру уълкведиз
Нек, як, гъери, хуътуъл сар.

LII

Пакамахъди экв хъана акъурла рагъ,
Хуъре гъвечІи-чІехи кІвачел акъалтда.
Акъалтна гъарнихъ мал-лапагдин гъарай,
Вири ашкъидалди кІвалахдал гъалтда.
Са патахъай хкведа абуруз техил,
Са патахъай нек, сар, путарал гъери.
Хуъруън къене вилик буш хъайи шумуд гъил
Хушбахт уъмуърдал алахънава вири,
Абур хушбахт яз дуланмиш жезва вири,
Амачиз душмандихъ гъич са муъгътежвал,
Гъар четинвал алудиз гужлу гъили,
Садна къуватар, садна вири гаф-чІал.

LIII

Фараш я калер, рамаграл балкІанар,
Абуру гузва гьар йисуз вишрал бегьер.
Абуруз кІан я, гьикІ кІан ятІа чпин чанар,
Вишералди ханавай таза кІелер.
Дагьдин хурара эцигна таяяр,
КІватІнава абуру хьуьтІуьз нер алафар,
ХьуьтІуьз гьалун патал чпин лапагар
Арандани туькІуьрнава кьишлахар.
Чилин кІвалахрин колхоз туькІуьруналди,
Чпи ахъа авур гьалатІ дуьзарна.
Гьил гьилеваз гужлу тир зегьметдалди
Хуьр кьатІиян душмандал гьалибарна.

LIV

Гьам ячейка, гьам колхоз, гьам Магьамад
Садрани и кьадар шад хьайид тушир.
Алатда мад гьа икІ йисар кьуд-вад,
Авам хуьруьз вири сирер жеда чир.
Кьацу дагьлар, яйлахар, гьам кьишлахар
АцІуда юлдашвилине нехирривди.
Алатда мад дявеяр, залан йисар,
Маса гьалар гьида большевикд гьили.
Дагьлар арада хьунч хьиз бине хьанвай,
Лал ахвара кьаткай гьа чи куьгьне хуьр
Элкьвена цІийиз Советри хайи
Хуьр хьана, туькІуьрзава цІийи уьмуьр.

LV

Агьзур сарин зулумдик эзмиш хьайи
Чулав хуьр дявейрай дявейриз фена.
Югь-къандавай цІийи кьегьалар хайи
И дявейра хьсан тир чанар кьена.
Амма кьацІай куьгьнедан диб акьудна,
Арадал гьана Советрин цІийи хуьр.
Агьзур сарин зулумдикай хкудна,
ТуькІуьрзава азад тир цІийи уьмуьр.
Фидач гзаф яргьал, лап и мукьвара
Чир тежер гьал дегиш жеда хуьруьн чин.
Синифсуз, азад жемият кьурмишна,
Ракьинив ишигьлаван жеда хуьр чи.

ЧЕТИН ГАФАРИЗ БАЯНАР

Байирда (буба даим авайди тир байирда) - пата-кьерехда, кьеце пата, чуьлда, кьариблухда.
Бигер - барщина, агьадин бигер, агьадиз кІвалах (вилики крепостной лежберди гьавайда
ва мажбуран агьадиз ийидай кІвалах).

Бакъал - бакалея; бакъал туквенар; бакъал мал (чай, шекер, емишар ва ихътин маса недай- хъвадай шейэр).

Гизли - рикле авайди лугъун тийир; чинебан кар.

Гъазават - мусурманри мусурманар тушир халкъарихъ галаз тухузвай диндин дяве; къанихвал, темягъкарвал; къативал, пехъивал; ажугълу.

Гъезеблугу (гъазаблугу)- хъел квай, ажугъ квай, ажугълу.

Духан - духан (виликиди ичкияр, хуърекар гудай ашпазхана).

Дуьгуьр - шаршав (сусан).

Жасус - шпион (душмандин далу пата чинеба крар ахтармишдайди).

Желонка - желонка (буругърай нафт акъудун патал ишлемишдай, клане клапан (къалпагъ) авай яргъи цилиндр хътин алат).

Жемият - общество.

Забастовка - забастовка (рабочийри карханайрин иесияр, эксплуататорар тир классрин гъукумат чпин истемишунар, чпи эцигай шартлар бегъемаруниз мажбур авун патал вирида санлай кваллах гадарун, акъвазрун).

Зеэр (зегъер) - агъу.

Зимидиз - дустагъдиз.

Зиндан - дустагъхана.

Ибрет - насигъат, чешне..

Илаж - чара (четин гъалдикай хкечдаиди, экъечдаиди), рехъ, тегъер.

Илихун - аклаж хъун, патахъ хъун, агъуз хъун.

Инкъилаб - революция.

Истисмар - эксплуатация (маса инсандин зегъметдикай менфят къачун, ам ишлемишун).

Конка - конка (трамвай акъатдалди вилик бязи шегъерра балкланар квай ракъун рекъин машин, вагонар).

Кирихдай - карагдай (къарагдай).

Къазамат - дустагъхана.

Къазан - къажгъан.

Къазанхана - машинрин котел авай квал (котельная), пардин къазанрин пичерик цай кутадай чка (кочегарка).

Къулгъу - къуръандин пуд лагъай сурадин эхирдин твар.

Маузер - автомат тапанчийрин са жуьре.

Полицмейстер - пачагъ авай девирда чехи шегъерра полициядин (пачагъдин Россияда революциядин аксина женг тухун патал ва къайда хуьн паталди буржуазиядин гъукуматдин идарадин) начальник.

Межевир - виликиди мискиндин кваллахдиз килигзавай кас.

Мешвера - собрание, совещание (са месэладин ва я месэлайрин патахъай мешвера ийиз, меслят ийиз квалт хъун, квалт хъайибурун межлис).

Нафакъа - хуьнуьх (сада хуьзвайди яз хуьнуьх).

Некъагъ (атлун)- некъагъ авун, эвленмиш хъун.

Правильщик - управляющий (са кардин къилел алай, идара ийизвай кас).

Семимивал - кланивал, гъурметлувал.

Сет - ван, сет (эхо)

Синиф - класс; синифдин - классовый.

Сиясат - политика; сияси - политический (политикарин).

Старший-къуллугъдал алайбурукай чехиди, са къадар ксарин къил.

Тедбир - серенжем; къадар, дережа; игътиятлувал, мукъаятвал.

Теслим хъун - табий хъун.

Уфукъдин чинлай - цавун чинлай.

Факъир - бахтсуз, бахтикъара; хата авачир, умун, милайим, хуьтуьл.

Ферсет (фирсет) - буш, къастунал буш, буш хесет квай (буш, гъургъуь еб хътин).

Чилер шуьбе - земотдел.

Шариат - кърърандал бинеламиш хъанвай дин- дин, юридический, яшайишдин къайдарпн кватла.

Ячейка - сифтегъан парторганизация.

ПРОЗА

РИЗА

- Я Риза, алад, чан хва, барзадик квай зи малар хкваш!

- Риза, фена Саимат халадин квалаяй хъвадай яд гъваш!

- Риза, балкандиз яд це!

- Риза, чарх элкьюра!

- Риза, Кърбаназ эвера!

Ризадин япарихъ пакамалай няналди галукудай сесер ибур тир. И кар адаз чехидани, гъвечидани, эркекдани, дишидани, акатай ни хъайитлани буюрмишдай. Язух аял пакамалай няналди гъекъни каф хъана, инихъ-анихъ чукуриз, юрта жедай. Садан гафни кьулухъ тадачир.

Лежберар кимел кватл хъана, чпин дерди-баладикай рахадайла, чпин кьульу-шуьлу кваллахрал машгул хъанвайла, Ризани, вечерен луварик квай дициб хъиз, гъабурун квалала- рив жедай. Абуру са кар тапшурмишайтла, гъам ийидай, тахъайтла, руфунал ярх хъана къаткана, кьуьнтер чиле акурна, гъилерни хъуькверик кутуна, халкъдин ихтилатриз яб гудай. Лежбердиз кьугъванар ийидай твалар ифирун патал цай хъийидай самар лазим хъана, малар гъалдай твал лазим хъана ва я чатук тухун патал магъ лазим хъана - и крар вири Ризадин гъилелай фидай, ам са кусни бизар жедачир. «Зун галатнава, заз чими хъанва» лагъай гаф адан сивъй акъатдачир.

Маса сеферда, кимел халкъар ацукънавайла, Риза инихъ- анихъ алатнаваз жедай. «Риза, я Риза, иниз ша кван!» - лагъана, адаз эвер гудай. Ихътин вахтара ам кимел алач лагъана, садан акьулдини къатлуда чир. Эверунин ванцел Риза акъат тавурла: «И шейтан гъикл хъана?» - лугъуз, пата- кьерехда вил экъурдай. И арада Риза, гъиле залан магъ аваз, я кьужах ацурна самар гваз, ялиз-ялиз хкведай. Кьуншидила са квалаяй цай гъана, самарик цай кутадай ва твалар ифирзавай лежбердиз кьумек гудай. И кардикай адаз вичизни акъван кеф жедай хъи, ам, къавун черейрал кьекъведай кац хъиз, вичи хъувунвай цун кьерехдал эл- кьез жедай ва шадвал квай чиник хъвер акатдай. Пакамалай няналди гъа ихътин кваллахар ийиз тунайтла, адаз маса кар кландачир.

Чехибурун ихтилатриз, гъикаййриз, зарафатриз, мисалризни дерди-баладиз яб гун адаз идалайни тимил клани кар тушир. Эгер Гуьлселем къариди эвериз кваллиз хутахначиртла, ам халкъар квалериз хъфин тавунмаз кьучедай хъфидачир.

Ризадин кьуд йис хъанвай. Буба адан вич гъвечлизмаз къенай, дидени маса хуьруз гъуьлуз хъфена, ам етим яз вичин бадедин патав гумукъна. Бубади чарадаз кваллахиз, пата-кьерехдиз фена хизан хвенай. Вичин мал-мулк, доход кьведай са чкани авайди тушир. Ам кьейидалай кьулухъ, Риза бадедихъ галаз михъиз цавукай, чиликай пай атлана амукъна. Туьн-хъун, алукун-хутунун кьведай са чкани и ни чир. Ризадал кьуьнер акъатай шихинин яргъи са перемни, куквар хъана, кикер чилелай физвай яргъи шалвар жедай. Къилел алай бармак, лагъайтла, къифери къадгъунайди хъиз, са чарни аламачиз, как дуьздал хъанвайди тир. Шалвардин кек чилелай физ, цаз акъахнавай кьецил квачни кьецли ийиз, ам кьучедиз экъечайла, язух кьведай хътин са шикилда жедай. И пекерни адаз кьуни-кьуншиди ганвай- бур тир. Туьн-хъунни адан гатун вахтара пата-кьерехда алатдай: садан йига малар гъалайла, гъанлай с фу гъатдай, масадаз са кваллах авурла, гъада са тике фуни са тимил цуру нек гудай. Гуьлселем къариди, инай-анай талабиз, хаплашурпа гъазурдай...

Хъуьтуьз Риза, члада гъахъай кезри хъиз, квалаяй экъеч хъийидачир. Квачел-къилел алукудай зат авачир, хъуьтерни кевибур тир. И вахтара ам, къариди кватлай тимил

цАмарикай цАй хыйиз, кьулав ацукьдай ва ида- ада гайи тИмил-шимил техилдалди дуланмиш жедай. Са кьас фу тIуьна, кIвач-гьилни чими хьана, кефияр ачух жез- мазди, Ризади мани ядай:

Я бахтавар кьайи булах,
Кьилел верши тарар кIанда.
Панпасидвай рикI ягьайла,
Ваз са турши анар кIанда.

И мани Ризадиз куьчедай чир хьайиди тир, ида адан динжвал ва руфуна са тике фу гьатун кьалурзавай.

Ада и мани лугьузмаз, Гуьлселем кьаридиз адан кефи куьк хьанвайди чир жедай. Ризадин хьуйтIер гьа икI акьатдай.

Гатфар алуькьна, чими хьунни кваз ам мад куьчедиз экьечIдай.

II

Ризадин мирес Сарухана са юкьуз адаз вичин мукьув эвер гана. Им кьуьд хкатна, гатфар алуькьиз мукьвал хьанвай хьтин вахт тир, Сарухан, куьк кавални галчукна, вичин кIвалерин айвандал рагь гуз ацукьнавай. Ризани фена гьадан патан хьиз ацукьна. Явашдиз гьерекатзавай кьайи гар галуькьайла, кьелечI, бижгьеррик квай Риза, хьраз вегьей гьажибугьадин твар хьиз, зурзадай, адаз фул акьатдай, чиниз вили ранг янаваз ва сефилдиз гагь Саруханаз, гагь чилиз килигдай.

- Гьан, - лагьана Сарухана, - гила вун аял-куял туш, вун еке хьанва, вавай са кеспи авуртIа жеда.

Ам Саруханан куьк кавалдиз, рехивал ктканвай чIулав чурудиз, яру чиниз ва хци чIулав вилериз килигна. Ризадиз, Саруханаз вуч лугьуз кIанзаватIа, адан вилерай чириз кIанзавай.

- АкI хьайила, - давам хьувуна Сарухана, - гьамиша куьчейра гьатна жедайди туш, я кьуьзуь кьаридивайни вун хуьз жезмач, са кеспи авуна кIанда.

Риза са геренда куьтIни тавуна акьвазна. Ахпа, кьил винелди хкажна, мекьивилин зурзун квай сесиналди хабар кьуна:

- Бес за вучда?

- Вучда кьван, вирида вучзава?

- Вирида...

Вичин суалдин кьаршида Сарухана вячив вахкай суалдиз адавай жаваб гуз хьанач, наразивилелди кьил элкьуьриз акьвазна.

- Вирида, Риза, - лагьана Сарухана, - кеспи ийизва: сада цан цазва, сада мал хуьзва, сада гвен гуьзва, сада рабочийвал ийизва, садани чубанвалзава. Уьмуьр гьахьтинди я ман!

- Завай цан цаз жедани, за ам квелди пада кьван, Сарухан дах? - жузуна Ризади.

- Гьелбетда, вавай цан цаз жедач, гвенни гуьз жедач, рабочийвални жедач, - жувавай жедай кар ийида. Данарбанвал ийиз жедани вавай?

- Низ чида... - лагьана ада, - белки, жен.

- Агьадаллай ВетIан гададивай жедайди вавай жедачни?

Зун кIвачел-кьилел алачиз данайрив гьикI фида, гьич тахьайтIа бес са кIвачел алуькIдай шаламар кьванни кIандачни?

Шаламарни са куьгьне валчагь ваз за гуда, анжах данайрив фена кIанда. Данарбанвиллиз вун за тукIуьрда, ахпа угь-цIугь ийидайвал тахьуй.

- Хьуй ман, - рази хьана гада,

Сарухана, кьарагьна, айвандин дакIардай са шаламар акьудна. Ахпа кIвалаяй са куьгьне валчагьни гьана.

- Ма, и шаламарни ваз, и валчагъни. Бадедив са тИмил рас хыйиз туна, алуки жуваз. Де гила вач, жуван кIвач-кьил ая, мукъвара данайрив фена кIанда. Гъам жуваз фуни неда на, гъам са вад-цIуд рипе техилни къачуда. Ваз юлдашвиле вун хьтин сад чна мад аквада.,. Риза, хиялар ийиз-ийиз, шаламарни валчагъ къужазда къуна, кIвализ хтана.

Хъайи кардикай ада бадедиз ахъайна. Бадени Саруханалай рази хъана. Амма Саруханан гафари Ризадиз еке эсер авунвай, а гафар сакIани фикирдай акъатзавачир: «Завай, - фикирзавай ада, - цан цаз жедач, рабочийвал жедач, гвен гуыз жедач. Бес закай вуч хкатрай? Гила маса чара авач къван, азиятар, дарвилер хъайитIани, данарбанвилиз фена кIанда».

Эхирни ам данарбанвилиз фена. Амма им четин кIвалах тир. Гзаф вахтара рехъ алатна дана тама амукъдай, начагъ жедай. Зегъер квай векъ тIуьна дакIвадай, чархалай-рувалай аватдай. Иесийри къалдай, гзаф вахтара йифиз экъечIиз данайрихъ къекъез фидай, къежена, алатна, ахвар тахъана хкведай.

Зегъмет къезилди тушир, пакамалай няналди кIвачин кьилел акъвазна, галатна, бизар хъана, чандикай куьцIуьдай. Гатун вахтунда, тIветI кткана данаяр гъарнихъ катдайла, нехир чкIидайла, тамариз, кIамариз фена чуьнуьх жедайла, абур къуна акъвазариз кIанз алахъдай вахтунда адаз жедай къван зегъмет я цан цуналди, я гвен гуьналди, я тама кIарасар хуналди жедайди тушир. Инихъ-анихъ катдай къван, гъарайдай къван язух аялдин япари ван ийидай, алай перемдин далуди гъекъедин шур къунвай. Ракъини кана чIулав хъанвай чиниз гъекъ акъатдай, ам винелай биши руквадини кIевна жедай.

КIвачерал гзаф вахтара шаламар жедачир, хъайитIани, куьгъне, патар хкатай, инай-анай гъатайбур жедай. Абурни яргъал фидачир, къве йикъан къене пад-пад хъана, чеб чпелай алатдай.

Марфарикай чуьнуьх хъун патал лит авачир, мекъи вахтара алукидай чими парталар алачир. Гъакъарай къачур тIимил-шимил техилни ихътин крариз гайила, гишила амукъдай. Ихътин четин кIвалах, пис дуланмиш хъунухъ акурла, аялдин рикIе мадни пис, чIулав хиялар къекъеведай. Гзаф вахтара ам вич вичивай квахъдай. Девлетлуяр, абурун аялар, абур квай кеф вилерик атайла, мадни гзаф перишанвал акатдай, хурай виниз дерт къарагъдай, вилел нагъв алачиз шехъдай.

Гъа икI, тум-кьил авачир къван зегъмет чIугуна, пара гишин, мекъи йисар алатна. Ахпа са арадила дуьньядин чарх маса патахъ элкъвена. Октябрдин социалист революция хъана. Уьлкведа граждандявээр хъана. Куьд алукуьдайла, данайривай акъвазай Риза мад муькуь йисан гатфариз жемьтдин вилериз акун хъуву- нач. Садбуру лагъана, бес ам ветегайриз фена, садбуру лагъана, Дербентдиз фена, садбуру лагъана, ракуьн рекъел кIвалахиз фена. Гуьлселем къаридивай хабар къурбуруз маса жаваб гъатна, - бес Риза, ягъухъ фейила, Красный Армиядихъ агалтна, гъабурухъ галаз феналда.

БУБАДИН ВЕСИ

(Гъикая)

I

АскIан кIвалерин кьибле патахъ элкъвенвай лацу айвандал, гъили расай яцIу хъархъу къуларин чарпайдал, къуьзуь Дадаш азарлу яз къатканвай. Винел алай цIару читдин куьгъне яргъандикай аквазвай рехи чуруди чуьнуьхнавай къурай чин, къекъемар ацукъ хъана, агаж хъанвай зайиф, экуь-хъипи вилер кьибле пата дагъдин денерив гвай тамун гапIалриз ва гъвечIи къурух векъериз килигзавай. Ада зайиф ванцелди «угъ» ийидай, кьил гагъ и патахъ, гагъ а патахъ элкъуьрдай, гагъ-гагъ яргъал чIугур къуру уьгъуь ядай.

Цавун юкъваз къван хкаж хъанвай рагъ гагъ цифедин гапIалрик акатиз, гагъ хкатиз вичин кудай иурар къацу тамарал». итимдин буйдиз къван хкаж хъанвай магъсулрин никIерал, къакъан дагъларал ва аскIан дерейрал чукIур ийиз, акIидай патахъди гъерекатда авай. Къуд пад секин тир. Гъарданбир кIекерин гъараюннин, кицIерин элуькъуьнин ван къеведай, хуьруьн кIаникай авахъзавай вацIу журжур ийизвай.

Дадаша инихъ-анихъ къатадна, угъ авуна, уьгъуь яна ва, кьил тIимил хкажна хъиз, эверна:

- Къари!.. Я къари!..

Чарпайдин къвалав гвай кІвалин рак ахъайна, са къуъзуъ къари экъечІна. Къаридал яргъи чІулав парталар алай, къилик чІулав жунадин чалма кутІуннавай, алгъай юкъва къуршах аваз, ам, кІвач-къил михъиз галатнавайди хъиз, гуж-баладал къекъвезвай. Ада, Дадашан мукъув атана, хабар къуна:

- Вуч хъана, я кас, на заз эвернайни?—лагъана, вичин агаж хъайи гъил Дадашан пелел эцигна, мукъуъ гъили инихъай-анихъай яргъан агудна.

- Зи гъалар, - лагъана Дадаша, - чІуру я: зун амукъда лагъана умуд авач.

- Я кас, вуна ахътин рикІин дарвилер вучизда? Аллагъдиз шукур, ви гъалар къе хъсан хъайиди хъиз аквада, - лагъана, къариди Дадашан къилел гъил алтадна. Къаридин агаж хъанвай вилериз нагъв хъиткъинна.

- Гила мад гъикІ хъайитІани, къари, захъ артух уьмуър амач. Зун, хъипи пеш хъиз, хъанвай итим я, гила аватдатІани чидач, ахпа... АкІ хъайила, заз жувал чан аламаз, лазим тир рехъ-раж ийиз кІанзавай...

Адак уьгъуъ акатна, хейлин вахтунда чІагана. Къарини секин тушир са гъалда адан къилихъай виниз акъвазна. Дадаша вичин гаф давамар хъувуна:

- Заз жуван веси-сала лагъана куътягъиз кІанзава...

- Я кас, ам вуна фадлай лугъузвай гаф я, мад куътягъна тада ман, - лагъана къариди.

- ЯтІа, къари, чна, анал алай фекъидизни мад садаз эверин, ийидай кар авуна тан.

- Эверин ман, - лагъана къариди, - фекъи исятда кІвалени ава жеди; бес мад низ ша лугъун чна?

- Гъа Гуълмегъамедаз хъайитІани ша лагъана тада ман, са къуъзуъ итим я ам.

- Ваз зун исятда фена кІанзавани?—хабар къуна къариди.

- Эхъ, эхъ, къари, исятда фенайтІа, хъсан тир.

Къари, кІвачел са куъгъне башмакъар алукина, рекъе гъатна. «Къари за дугур авуна гъа, - фикирна Дадаша, - абур къведа, за веси бес гъихътинди лугъун. Бес къуд-вад кас хъандиз, весини гайила, вуч амукърай?»

Са сятдила хъиз къари хтана. «Абур исятда къведа», - лагъана, хабар гана.

- Фекъидизни Гуълмегъамедаз къведазни ша лагъанани на?

- Эхъ, лагъана. Чеб капІ авуна къведалда.

- Де акІ ятІа, къари, абур атайла са истикан чай къванни вилик эцигдайвал, на са гъазурвал ая,—лагъана, Дадаша чин анихъ элкъуърна, уьгъуъ ягъиз, къаткана. Ам къаткай чкадални секин тушир; жуьреба-жуьре фикирар келледа къекъведай, гагъ тІал залан жез, уьгъуьдин ван къатидаказ акъатдай.

II

Чарпайдин патав халича экІяна, юкъвал самовар, истиканар ва нисини фу эцигнава.

Фекъини Дадашан мирес Гуълмегъамед, кІвачел алай калушар гурарин къилел хутІунна, са гуьлуьтар алаз, кІвачер кучудна, халичадал ацукънавай. Фекъи малла Мегъамед-Эфендиди, вичин вилик квай ширин чай авай истиканда тІур экъуьриз ва гъарданбир гъарнал са чІар алай къери, яргъи, цІегърен чурудилай гъил чІугъаз, Дадашахъ галаз ихтилатарзавай.

Гуълмегъамед фекъидилай яшдиз чІехи тир. ЯтІани ада, самовардин мукъув ацукъна, чай цаз, вилик эцигиз, фекъидиз гуьрмет ийизвай. Къариди, гъиле са ягълух къуна, начагъдал тІветгер тазвачир.

Дадаш гъарданбир ихтилатрик экечІиз, фекъидихъ галаз рахадай, ахпа мад, «уф..., я аллагъ...» лагъана, акъваз жедай, ада мукъвал-мукъвал уьгъуъ ядай.

Фекъи малла Мегъамед-Эфендиди чай хъвана куътягъна, юкъва кутІуннавай дасмалдин са къатІуналди вичин гъилер пІуззарар михъна, къултухдай айнаяр авай къаб акъудна, къвалав эцигна, куьлуъ хъипивал алай чІулав вилер Дадашал туькІуърна, спелринни чурудин арадай тІимил чир жезвай, ягълудай къацІай куьк пІуззарар юзурна, лагъана:

- КапI ийидай вахтни мукьвал жезва. Дадаш стха, ви мурад-метлеб вуч ятIа лагь, чунни хъфин.

Дадашан чина амай са тIимил рангарни атIана, адаз гъайиф хъана. «Са тIимил йисар идалай вилик, - фикирна ада, - куьчейра катзавай аял тир, жегьил хъана, мехъер авуна, кIвалин, хзандин иеси хъана, кье эхиримжи весияр лугъузвай гила зун рекьида», - вилериз нагъв хъиткьинна, фикирна ада ва, чин фекьидихъ элкьуьрна, лагъана:

- Я малла Мегъамед-Эфенди, мад квез чизва хьи, зун кье кьуьзуь кьуьрен ериндиз атанва.

Зи са кIвач кIвале, са кIвач сура ава. Кье рекьидатIани чидач, пака рекьидатIани. ГьакI хъайила, заз жувал чан аламаз жуван сур-кьул, веси-сала лугъуз кIанзава.

- Ам хъсан кар я, - лагъана фекьиди, - гьар са бенде мусурмандиз важиб кар я.

- ГьакI я ман, ийидай кар жувал чан аламаз авун хъсан я, - лагъана Гуьлмегъамедани.

- АкI хъайила. - лагъана Дадаша, - за квез лугъуда, куьне кхьихъ.

- Я стхаяр, - лагъана мад Дадаша, —квез гьикI меслят аквазва? Ахътин еке весияр завай лугъуз жедач, зун кесиб туштIани девлетлуни туш, захъ еке хзан гала...

Я кIвал кьени хъай кас, - лагъана, гаф атIана фекьиди, - садакьадин тIимил-гзаф жедайди яни?! Мад гъа адет тирвал, я ашдин, я якIун садакьа гуда ман; гъанал алай жуван сур-кьулуниз са тIимил пай хкудда. Аллагъдиз шукур, хуьрни са акъван екеди туш.

- Де акI ятIа, - лагъана Дадаша, - гъа ашдин садакьа гурай хуьруьз, сур-кьул атIайбурун, сур хвейибурун гьакьарни гурай.

- Хъсан я, кхъена, - лагъана фекьиди, - мад маса метлеб вахъ авани?

- Мад маса метлеб авач, чан малла Мегъамед-Эфенди, ваз аллагъди кьуват гуй, ви балайриз агъзур йисар гуй, - лагъана, Дадаша гзаф разивилер кьалурна.

Фекьини Гуьлмегъамед, «сагърай, ваз аллагъди регъимрай» лагъана, хъфена.

Дадашан фикирар квахъна. Ам, пьян хъайиди хъиз, вич вичелай алатна, ада, анжах «ваз шукур хъуй, я ребби» лугъуз, угъ ийиз хъана.

Рагъ акIиз са кьвед-пуд кIвалерин мензил амай. Хуьруьн кьуд патахъай халкьар кIвалахрилай хквезвай. Фекьидини мискIиндилаь, «аллагъу экбер, аллагъу экбер!» лагъана гъарайна, азан гана.

Дадашан пакамахъ кIвалахал фенвай кье хвани чIехи хцин свас хтана. Къариди хъайи агъвалат вири абуруз ихтилатна. Хзанриз идалай кьулухъ Дадашан кьиникъ мукьвал хъанвайди чир хъана, гзаф хажалат хъана, абуру адаз гьуьрметар ийиз, недай-хъвадай теклиф ийиз хъана...

III

И аямрилай са кьадар вахтар алатна. Дадашан гьалар хъсан хъанач.

Мекьи гар аваз, куьлуь чиг кьвазвай зулун югъ тир. Дагъдии кьилерия циф янавай, са тIимил вахтар адалай вилик кьацу хъана тарарал, атIласди хъиз, нур гузвай пешер, гила хъипи хъана, кIвахъзавай. Чураара авай малар, балкIанар мекьивилей векъ нен тийиз, тум илисна, акъвазнавай. Гъа ихътин са юкьуз Дадашан гьалар лап чIур хъана, садлагъана вилер лацу хъана, кьавуз яна. Са-кье сятдин кьене ам куьтягъ хъана. Хзанрия гуьгьуьлар хана, рикIер тIар хъана.

Ам кьиникьик кваз хзанрин вилик кафан кьачун, сур-кьул атIудайбуруз гьакьи гун, фекьи-фахра рази авун, хемис садакьа-игъсан хътин, шариатдин кьанунар акъвазна. Вири крариз такъат лазим тир, амма хзанрихъ ихътин такъат авачир.

Кафан гъа чпин кьунши алишверишчи Къадиравай кьачуна: сур-кьул атIайбуруз, фекьи-фахрадиз ва масабуруз герек пулни, са вацIуд кьалди вахкуда лагъана, минетдалди идавай-адавай кьачуна. Вири рази авуна, хемисарни хкатна, хзанар са тIимил секин хъана. Секин хъана... Амма гьикI секин хъана? Арадай кье югъни фенач, алишверишчи Къадира вичи гайи кафандин кьимет ва бурж вугай пул элкьуьр хъувурай лугъуз хабар агакьарна. Чара атIана. Пул гъинай хкин? КIвале маса гудай затIни авач, техил гьич недайдини бегъем жедач. Вуч ийида?

Хзанар няниз квале ацукъна, «чна вуч ийин» лугъуз и месэладикай рахазвай. Свас гъанвай чехи хва Жафера пара хиялар авуна, юквар-чипер яна, эхир лагъана: Маса чара авач, хзанар, гъенел алай кал гана, буржар вахкана канда.

- Я чан хва, - лагъана дидеди, - кал гайила, чун квелди дуланмиш хъурай, бес чаз са жими-журу, нек, къатух кандачни?

- Хъайитла, гзаф затар канда, диде, бес, вучда, чарадан буржуник акъвазиз жеч хьи?! Эгер чак идалай къулухъ такъат акат хъувуртла, мад къачун хъийида чна, - лагъана Жафера:

Хзанар рази туширтлани, Жафер кал маса гуз гъазур хъана.

Жафера кал маса гузва лагъай ван хуъруъз тадиз чклана. И ван алишверишчи Къадирахъни галукъна.

«Гъан, - фикирна Къадира, - адал зи бурж алазвайди я; кал, са гъилле туькгуьрна, ужуз хътин къиметдай жуваз къахчуна канда».

Пака юкъуз нянихди Къадир, хушракан хъиз юаз-юаз атана, куьчедал алай Жаферан къвалав ацукъна. Жуьреба- жуьре ихтилатар ийиз-ийиз, нубат калел гъана ва, хъуьтуьлвилелди хъиз, лагъана:

- На кал маса гузва лугъуз ван хъанвай заз, къунши, ам дуъз яни?

- Эхъ, Къадир, бес за вучда, еке буржар хъанва, абур вахкана канда, захъ пул авач, - лагъана Жафера.

- На, къунши, - лагъана Къадира, - ам гуз хъайитла, заз це, заз кал канзава, масада гудай къимет ваз зани гуда.

Жафер, Къадиравай бурж къуникди, адан хатурдик акатнавай. ГъакI хъайила, кал адаз гун меслят хъана, са гъалда рахунар-затар хъана, кал ада къачуна, ластик валчагъдин къултухдай акъудна амай пулни вахкана.

Гъа пака юкъуз няниз нехирдай кал Жаферан гъаятдиз ваъ, Къадиран гъаятдиз хъфена. Фекъиди калин кагъаз авуна, ам вичин дафтардиз яна.

Жаферавай калихъ къахчур пуларни харжна куьтягъ хъана. Дадаш къена хейлин вахтар алатна, амма веси гъеле гуз хъанвачир. Ашар авун, веси гун зарафатар тирни къван? Вад-ругуд виш нефес авай хуъруъз дуьгуьдин ашар гана канзавай. Идан патахъай агъа кан вад-ругуд рипе дуьгуь, са пут къван гъери, гъакI як, маса затар лазим тир.

Садакъаяр гана канда лугъуз квале рахунар хъайиди хъиз, къеце-хуьрени рахунар хъана.

Са бязи хийир такан хътинбур хуьренни ийиз хъана: «Буба къена гъикъван вахт хъанватла аку, гилани садакъа ганвач, чеб гъа къил алаз куьчедизни экъечIда, регъудач».

Дадашан хзанриз девлетлу Мусадин никлик кланвай къве рипе къуьл фидай са ник авай.

Абуруз бубадила гъалтай са бубат къиметлу затлани гъа им тир. Гъардаз пуд-къуд рипе

тум фидай маса къве никни авай, амма абур шимера-цIарара авай магъсул тагудай пис чкаяр тир. Девлетлу Муса ник къачуз канз куз-хъукъваз акъвазнавай. «Садакъа гудай

такъат абуруз авач, - фикир авуна ада,-ник маса гуниз абур гъикI хъайитлани мажбур жеда.

Гъар гъилледалди ам гуз туна, къачуна канда». Гъа и фикирдалди ада, са патахъай,

«Жафера садакъа гузвачни?" лугъуз, халкъдин арада рахунар тваз ва, муькуь патахъайни,

ник гуз тун патал Жаферал вичин итимар гъалдариз хъана. Жафер ник маса гунал рази хъанач. Гъиле авай яцар гана садакъа гуз башламишна. Са къадар затар къачунни авуна.

Садакъа гуз башламишайла, гъакъван къведални бегъем те- жез хъана. Мад хъанач, чара атлана, садакъа гун къулухъ акъвазарна, къачур затарни пуч жез башламишна.

Са юкъуз Жафер куьчедай хкъедайла, «атла бармак къамал алайди аку, гилани бубадин садакъа гуз хъанвач» лагъана, дишегълийрин арадай ван хъана адаз. И ван галукъзамаз, адан чин яру-цIару хъана, адавай къил винелди хкаж хъийиз хъанач. «Квалер-къарни гуда, и бурж за зи хиве тадач!» - лагъана, ам кваллиз хтана.

Мусадин итимар мад гъавалат хъана. Гъар жуьредалди Жафер рекъйя акъудна, ник гуз туна. Мусадини ник къачуна, алай атлунар алудна, вичин никлик акадарна.

Идазни фекъиди кагъаз авуна, имни вичин дафтардиз яна.

Муса хъиз масабурни, чпиз са затІ гъатдатІа акваз, кьейи жендекдал пехъер алтІушдай хъиз, Жаферал алтІушна.

IV

Гатфарин эвел йикъар тир. Яваш-яваш вацІар, булахар ахъа жезвай, живер цІразвай, хуъруьн куъчяр ва дагъдин ценерив гвай гуъне патар, живедикай хкатна, чІулав жезвай. Алахъай са югъ тир. Жаферан къаварал гапІал-гапІал итимри, аялри, кІвачер кучудна, рухварал ацукъна, ашар незвай. Ибурукай сада ашдиин винел алай як, гишин жанавурди хъиз, эцяна къачудай, сада сив, чанта хъиз, ашдив ацІурдай, садбуру къапара амукубай аш гинерик ва фитедин патарик кутадай.

Садбур къарагъна хъфейла, абурун чка масадбуру къан хъийидай. Гъаятдиз эвичІдай гуьтІуь гурарай садбур винелди акъахиз, садбур эвичІдай. Хуъруьн вилик-къилик квайбуру къилди кІвале ацукъна незвай.

Гъа икІ, Жафер, бубадин садакъани гана, секин хъана.

Са гъакъи абуру гъикІ хъайитІани гуда. Са къад-яхцІур рипе техил хвена кІанда, къведай йисуз къуьлуьхъ вуч хъайитІани маса къачуз жеда.

- За ам гъиниз харжда къван?!-жаваб гана папа,--А гъавурдик зунни ква гъа!

- Ваз аквазвани, Мусадн, вичиз къве виш рипе къуьлуьн чкаяр аваз-аваз, мад ник къачуна. Чаз гъадалай чил гзаф авач хъи, чнани са къве ник къачуна кІанда. Авай цІувад-къад мал вуч я, акъванбур авачир кесибни авач: са тІимил лапагар къачуна кІанда. Жуван кицІик квачирбурухъ къве виш, пуд виш лапаг ава.

Гад алукуна. Ракъини цІу хъиз кудаи. Къве вацра къван я марф, я яд такунвай чилер, магъсулар, векъер-къалар яру хъана кана, къурана акъвазнавай. ЧІур алай чкадал кам вегъейла, ширх-ширх ийиз, къурай векъер кукІвар жедай. Халкъди чпихъ авай гъарнал са къал алаз къуранвай никІин кІусарай магъсулар кІватІ хъийизвай. Гзафбуруз мукалдалди гуьдай затІ авачир, абуру дергесдалди язавай. Халкъдин кефийар чІуру тир.

Амма фекъи и кардик шад хъанвай, адаз вирида чпиз хъайи тІимил-шимилдакай гъакъар гъизвай. Жафера вичел алай бурж хкидатІа лугъуз, фекъидин вил алай. Йигарар-затІарни гатана куьтягъ хъана. Жаферакай хабар-тер хъанач.

Са юкуьз фекъи, нисинин купІуниз мукъва хъанвайла хъиз, теспягъ чІугваз, мискІиндин вилик ацукънавай. Ам акурла, Жафер, фекъидиз салам гана, адан къвалав ацукъна.

- Малла Мегъамед-Эфенди халу, - лагъана ада,-за бурж хканач лагъана, вун закай бейкеф хъана жеди...

- Ваъ, - лагъана фекъиди, - акъван кар авач, са-къве вацра недай къван техил захъ ава, анжах адалай къулухъ зазни авач.

- Валлагъ, -лагъана Жафера,-заз цІи гатай хтай са тІимилни авач. Са рипе къуьл зал Алирзадиндини ала. Гъадавни вахкуз хъанвач. Заз Барзадик квай ник гуз кІанзава. Буржарни вахкана кІанда, жуваз недай техилдин къайгъуни авуна кІанда.

НикІин гаф Жаферан сивяй акъатнамаз, фекъиди теспягъар акъвазарна, къил хкажна, шуькІуь рацІамар агудна, япундин вилер хътин гуьтІуь вилер Жаферал туькІуьрна, лагъана:

- Ник гудани, я чан хва?.. Маса са гуз жедай хътин затІ авачни? Гила гъилевай ник акъуд жедали? -«Агъан, - фикирна вичи, - гила заз ник гъатда».

- Бес вучда, маса гудай затІ авач. Са дуьгве ама, амни чна гъуьлуьк квай вахав вахкудайвал хъана. Маса чара амач.

- ГъакІ я ман, никІер, чан сагъ хъайила, къазанмиш хъжедай затІар я. Жув кашай акъудна кІанда, - кухтун хъувуна фекъиди.

- ГъакІ я, - лагъана Жаферани.

- Ваз ник къачудай хътин кас авани?

- Валлагъ, фицакъра вини Мегътидиз ихтилат авунай за, ихтилатриз килигайла, адаз кІанзавай гъал аквада...

- Валлагъ, чан хва, - лагъана фекъиди, - зун на ник гунал рази туш. Гила вуна чара авачиз гузва къван, за вуч лугъун, амма, чан хва, вуна мадни меслятар ая, ник гудайвал хъайитІа, заз хабар це, зазни бегъем мулкар авач; масада гайи къимет зани гуда ваз, сад-къве рипе за артухни гуда. Мад зун ваз гъамиша герек къведай итим я.

- Хъсан я ман, - лагъана Жафера, - ник гуз хъайитІа, ваз кІамаз масадаз за гудач.

Анлай къулухъ са шумуд югъ алатна. Фекъи вил алаз акъвазна. Са юкбуз, фекъи вичин кІвале ацукънавайла, Жафер гъаниз атана акъатна. Вичиз низ гуз кІанзава лагъана, хабар гана. Фекъиди ацукъарна вичин патав, чай эцигиз туна, самовар, фу-къафун гъана вилик эцигна, къведани, чай хъваз-хъваз, ихтилатар авуна. Инал абуру никІин савдани куътягъна. Са тІимил йикъарилай никІин кагъаз кхъена, шагъидрини къулар чІугуна, мягкъемдиз муъгъур эцигна, фекъидин дафтардиз яна.

Амма ник маса гуни Жафер дарвилай акъуднач, адаз гатфаралди недай техилни бес хъанач; гила адаз гудай затІни амач. Амай са никІин кІусни гана виже къведачир: ада ам хатурдай масабурун малар къачуна цанвай.

«Гила, - фикир авуна Жафера, - чаз маса чара амач, патал тефейтІа, къил хуъз жедач.

Жувни Сефер патал экъечІна, кар-кеспи авуна кІанда».

Къайи зулар, мекъи хъуьтІер атана алатна...

Гатфарин сифте йикъар тир; яваш-яваш къацу векъер, цуьквер акъатзавай, таму-тара мад пешер ахъайиз мукъвал хъанвай; къушар яваш-яваш кІватІ хъжезвай, вацІари-кІамари амай-амачир живедин къалу ятар тухуз гъерекатзавай.

Няниз кІвале меслятар авуна, амай тІимил техилдин са паюникай фу чрана, гъебейра туна, Сефера вичин шаламриз кукІвалар хъияна, рекъиз лазим затІарин къайгъу авуна.

Экв жез-тежез, цавун кІан лацу хъуник кваз, къуьне гъебеяр аваз, къведни кІвалай экъечІна, хзанриз сагърай лагъана, рекъе гъатна. Са пара рекъиз фейила, Жафера кІуртунин хилевди пелекай кІвахъзавай гъекъ ми хъна, къилел алай хъицикъдин еке бармак хутІунна гъиле къуна, хъурена хъиз, Сефераз лагъана:

- Сефер стха, ветегадал жув хвена кІанда гъа... Жуван къайгъу тавуртІа, итим пуд къайни акъатдач.

- Къайгъу авач, - лагъана Сефера, - гъа вирибуру авурди чнани ийида ман.

Жуьреба-жуьре ихтилатар ийиз-ийиз, сифте кІвачи-кІвачи, ахпа фургъунда аваз фена, абур ветегадив агакъна.

И къил, а къил авачир, яргъи, гъяркъуь, вили гъуьл, адан винел къекъезвай зквер авай пароходар, гъуьлуьн къерехдай фенвай ракъун рекъер, ина эцигнавай яргъи казармаяр, къерехрив акъвазнавай гъвечІи луьткъеяр, гъуьлуьн яха тирвал экІя хъанвай яргъи, гъяркъуь чилер, юкъвал къван це аваз кІвалахзавай рабочияр - сифте сефер яз абуруз акуна.

А вядеда Тагъиеван ветегадал кІвалах авун, адан казармайра яшамиш хъунухъ зарафат тушир. Са суьруь инсанар са казармада авай; вири къацІана, чиркин хъана, нет акъалтна жедай. Казарма ми хъдачир, гъамиша къацІана, ни ацалтна жедай. Инсанар, малар хъиз, сад-садал гъалтна къаткидай. Йиф атайла, казармада «чарах-чарах» къачуна чухунин ван гъатдай. Къиникъарни тІимил жедачир; йикъа сад тухуз къумадик кучуддай. И зегъметдин къене къве стхади варзни зуралай виниз. кІвалахна. Вири зегъметриз дурум гана.

Ветега чкІайдалай къулухъ, Жафераз Сеферахъ галаз санал рекъе гъатиз кІан хъана. Амма Сефер рази хъанач, ада лагъана:

- Вун ахлад, стха, кІвалевайбур гишила ава, ма им заз атай пул, - лагъана, ада, жибиндай акъудна, пул вахкана, - хзанризни гзаф саламар-дуьаяр лагъ.

- Бес вун? - тажубвилелди хабар къуна Жафера.

- Зун акъвазда. Чи старшиди заз къаравулвилини чка гуда лагъана хиве къунва. За аниз хтана ийидай са затІни авач, кІвалени дарвал аваз хъайила, са гзаф залан кІвалах туш, зун ина акъвазда.

Жаферан юлдашар хъфизвай, адак тади квай. Ам хъша лугъуз стхадал гзаф алахъна. Эхир Сефер хкъен тийирди чир хъайила, ада пул къачуна ва кІанивилелди лагъана:

- Я стха, мад ваз акъвазиз кІанзава къван, за вуч ийин.. Килиг гъа, жув хуъх! Ваз харжилух амач жеди, ма, и манатни ваз амукърай, - лагъана, Сеферав са манат вахкана. Сада садан гъилер къуна, сагърай лагъана, Жафер рекъе гъатна, Сеферни казармадиз хтана. «Чан стха Жафер,- фикир авуна Сефера,- яраб заз хквез кІандачир жал?! Хуъре ацукъна жуван кар-кеспи тавуна, зи гъуълуън къерехда авай къумара вуч авай?!..»

V

Гъа икІ, ветегадал чеб-чпивай чара хъайидалай къулухъ, са- къве сеферда Сефера мад пул рахкурна; кагъазар мукъвал- мукъвал рахкуриз жедачир: кхъидай кас жагъидачир. Са сеферда вич хтана. Жаферани гъадалай къулухъ садан цІийиз эцигзавай кІвалерал кІвалахна, садра садаз къиметдалди там хвена ва маса куълуъ кІвалахарна, сад-къве кепек къазанмишна.

Гъамиша буржара ва дарвиле яшамиш жез хъана. Са-къве йисалай дидени къена. Диде къейила, Сеферни хтана.

Диде къейидалай къулухъ, Сефера къуд-вад йисуз Жафераз пул рахкуриз хъана. Эхиримжи сеферда Сеферан кагъаз Бакудай хтана. Садра пулни хтана. Им революциядин гъарай-эвер авай йисар тир. И вахтарилай къулухъ Сефералай я кагъаз хтанач, я пул, я ам вич.

Жафер гзаф вил алаз акъвазна, амма стхадикай гъич са хабарни хъанач. Жафера гъар йисуз ветегайрал физ, маса кІвалахрал машгъул жез, вичин хзан дуланмишарзавай.

Варз алатиз - варз, йис алатиз - йис къвез, уьмуърар фена. Я Жафераз Сеферакай, я Сефераз Жаферакай хабар хъун хъувунач.

Сеферан эхиримжи кагъаздилай къулухъ цІикъвед йис алатнавай. И йисарин къене Жаферан уьмуърда гзаф дегишвилер хъана, адан хуърни кваз миъиз дегиш хъана. Жафер гила виликан Жафер яз амачир, ам гила колхоздин бригадир Жафер тир.

Гатун югъ тир. Жафер няниз вичин хзанарни галаз виликан вичин буба къаткай чарпайдал, цІарарин рух эКІяна, ацукънавай. Абур, чай хъвана, фу тІуъна, секин хъанвай.

Гъвечи аялар, руфунар цавал авуна, ярх хъана, къугъвазвай. Вацра, элкъвей тІанурди хъиз, цавун кІаникай хкатна, миъиз дагълар-дереяр ишигълаван авунвай.

Хуър-кІвал яваш-яваш къаткиз гъазур жезвай: гзафбур къаварал, айванрал ва чардахрал къатканвай. Жаферни ахварин хиялдиз физвай, ам къе гзаф кІвалахна инжиклу хъанвай.

Са арадилай къапудихъай:

- Жафер! - лагъана, эверай ван акъатна:

- Гъай! Вуж я? - лагъана, ам кІвачел акъалтна ва, калушар кІвачел алукина, къапудал экъечІна.

- Мугъман къабулдани? - хабар къуна сада.

- Вучиз къабулдач, ша, стха, илиф,- лагъана, Жафер гурарай виниз мугъман галаз хтана.

- Саламалейкум!-лагъана, мугъман чарпайдив мукъва хъана. Лампадин экв чина гъатайла, Жаферан папаз ам гъасятда чир хъана, кІвачел акъалтна гъарайна:

- Вув...в!!! Я Сефер, им вун туш?!

Жафер тадиз вилик фена, адан чиниз килигна.

- Яда Сефер, вуна чирвал вучиз гудач?!-лагъана, стхаяр къужахра гъатна. Хейлин вахтара хуш-беш авурдалай къулухъ, Жаферан папа чай, фу-къафун гъана, вилик эцигна.

Сефер эвелдай аялрихъ галаз къугъвана, ахпа ада чемодандай акъудна абуруз ширинлухар, савкъватар гана.

Сефер, дугъриданни, чир жезмачир, ам фидайла чуру-спел авачир жегъил гада тир; гила адаз чуру-спел атанвай, ацукъун- къарагъун миъиз дегиш хъанвай, хъсан партал-чекме алай.

Аялар ксана, ибур чай хъваз, ихтилатар ийиз ацукъна. Жаферахъни адан паб Мислиматахъ галай ахвар квахъна.

- Я стха, икъван гагъди са кагъаз къванни кхьидачирни? - лагъана Жафера. - Зун садра Бакудизни фенай, вун ана амачир; чи вил михъиз вахъай атІанвай. Бес вун гъинвай-гъинвачир?

- Уьмуър я ман, стха, - лагъана Сефера.- Зун, Бакудай квез кагъаз кхъейдалай къулухъ, гзаф чкайра хъана. Гъа вахтунда революция башламишна, хозяинривай фабрикар, заводар, нафтІадин мяденар фялейри къахчуна. Гъадалай къулухъ ингилисар атана дяве башламишуник кваз, амай фялейрин арада аваз зунни, тфенг къачуна, ингилисрихъ галаз дяведиз фена... Са сеферда ахътин ягъунра чун гъатна хъи, са паяр къена, телеф хъана, са паяр чан аламаз чилик акатна, зални хер хъана...

- Ва...а, я стха, - гъайиф чІугвазвай Жафера.

Цай яваш хъайила, - давамарна Сефера, - чун атана носилкайралди кІватІ хъувуна. Зун азарханадиз тухвана, пуд варз къван ана къаткана. Михъиз беден дакІуна, нерин хъана акъвазна. Алай чкадилай юзаз тежез, зун гзаф вахтунда азарлу хъана.

- Вув...в! - Мислиматалай зурзунар алахъна. - Зи рикІ михъиз чІур жезва.

Ахпа къве йис къван зун ял ядай лагерда хъана, ана са- гъар хъувуна. Сагъ хъхъайдалай къулухъ, зун маса юлдашрихъ галаз санал Закаспидиз фена, ирид йисуз гъана хъана, тІимил- тІимил парча храдай карханайрани кІвалахна. Са гзаф вахтара чна ракъун рекъел кІвалахна. Квез чични, гъанра авай вири кІвалахрикай дадмишна. Эхир зун элкъвена Бакудиз хтана. Гила пуд йис я за Ленинан тІварунихъ галай, виликан Тагъиеван, парча храдай фабрикада кІвалахзава; исятда зун устІар я.

- На мехъер-затІ авуначни жуваз? - хабар къуна Жафера.

Гила са-къве йис къван я. Папани фабрикада кІвалахзава. Заз са варз муьгълет хъуниз килигна, зун квел къил чІугваз хтана; папаз муьгълет авачир, авайтІа, гъамни хкидай за. Квез салам-дуьаяр твах лагъайди я.

Ибуру ихтилатар ийиз-ийиз, варз цавун къулаз хкаж хъана, вичин хъипи экв ибур ацукънавай чарпайдални вегъена., Къуд пад секин тир. Ван-сес авачир. Хуьруьн кІаникай авахъзавай вацІу, гъамиша хъиз, гилани журжур къачуна ван ийизвай, тамун къерехривай типІери ва чІулав нуькІвери ара атІуз- ара атІуз манияр язавай.

Куьне вуч кеспияр ийизва, виликди хъиз кесписуз амани, тахъайтІа?... - лагъана, Сефера хабар къуна.

- Зун колхоздин бригадир я, стха, - лагъана Жафера. - Кеспидин тум-къил авач. Зани Мислимата къведани колхозда кІвалахзава. А вилик ваз акур хътин крар гила амач.

- Квез колхозар-затІарни хъанва ман? - хабар къуна Сефера.

- Колхоз чаз лап зурбади хъанва.

- Фадлай хъанвайди яни?

- Эхъ, гила къве йис я.

- На колхоз жедалди вуч кеспияр авуна?

- Зун, стха, гзаф дарвилера гъатна. Гъар йисуз ветегадал физ, ракъун рекъерал кІвалахиз, кІвалерал фялевал ийиз, са уьзуюкъара гъалда дуланмиш хъана. Са йисуз зун ветегадилай хтайла, пачагъ гадарна, фялейри чпин пачагълугъ эцигна лугъуз, ван авай. Са къадар вахтар алатна. И ван йикъалай-къуз гзаф чикІиз хъана, гъеле бязибуру пачагъ яна къеналда лугъудай сесерни акъудиз хъана.

Са юкъуз девлетлуяр, агъвал квайбур, къуьзуюьбур кІватІ хъана, лап яргъалди азарнар гана, халкъ мискІндиз кІватІна. Имамди къве къил капІ авурдалай къулухъ, фекъиди: «Пачагъ гадарун тапарар я, ахътин гафар ийимир, хуьруьнбур, куьн аллагъдин рекъе аси жеда. Пачагъдин гъуьндуьрвал аллагъди вичи ганвайди я», - лугъуз, вязер авуна. Ахпа арабдалди дуьаяр кІелна, чавни «амин» лугъуз туна.

- Абуру акІ вучиз ийизвай? - хабар къуна Сефера.

- Ништа, кІвал къени хъайиди, анай нин къил акъатда, - давам хъувуна Жафера. - Са къадар вахтар алатна, халкъар мискІндиз тухуз, кпІар, дуьаяр ийиз башламишна. Ахпа туьрквер атана.

Гъим вуж, гъим вуж туш къил акъатзамачир. Гъарда вичиз кІандай кар ийидай, гъарма вич-вичиз агъа тир. Са къадар вахтарилай гъал мад дегиш хъана. Деникинан къушунар атана. Халкъ деникинчийрал къарагъна, дяве авуна. Лезгияр Дербент къачуз фейила, са шумуд юкъуз зунни Жалгъан дагъда хъана. Ягъунра текъена са тІимил къакъатна. Ахпа большевикар гъалиб хъана. Халкъди абур кесибрин пад я лугъудай. Ништа, анай нин къил акъатрай. Хуьруьн вилик-къилик квайбуру, кавха-межевирди, «абур кафирар я, дин-иман авайбур туш» лугъуз, ихтилатар ийидай. Чунни гъабурун чІалахъ жедай.

Абур атана тІимил вахтар хъана, авай къанунар-законар дегишарна, фекъи-судуяр, кавхаяр къерех авуна, хуьрера Советар лугъуз кесибрикай кавхаяр хъана. Ханар-беглерин чилер вахчуна халкъдиз гана. Са йисуз зунни Советдин членвилиз хъана. Фекъияр, судуяр, кавхаяр, девлетлуяр инра тунач.

Икъван крар хъанайтІани, чаз са регъятвал хъаначир. Чи хуьре мулкар, малар - вири гъа фекъийривни девлетлуйрив гумай. Чун дарвиле дуланмиш жезвай...

Вахтар фена. Хуьре кІелдай чкаяр ахъайна, халкъди кІелна, сиясат чирна. Ахпа чунни яваш-яваш гъавурда гъатиз башламишна.

Гъадалай къулухъ чна кулакар, фекъияр чукъкъвена, абурал къати гъужумна. Гзаф зегъметар, жафаяр чІугуна, хуьре колхоз тешкил хъана. Виликди Мусайри, малла Мегъамед-Эфендийри, Къадирри къакъудай чилер, мулкар исятда чи колхоздинбур хъанва. Абур чебни ина герек чкайрив агакъарна. Хуьр а ваз акурвал амач, пака чун тамашда.

- Ци заз къве вишни пудкъад, Мислиматаз вишни цІикъвед зегъметдин йикъар ава. Вири колхозчийриз гъакІ я. Гъар са йикъаз чаз агъа кІан къуд манат гъакъи гуда.

Жафера къарагъна чпин книжкаяр къалурна. Хуьурена хъиз, вичиз кІелиз-кхъизни чир хъанва, лагъана.

- Де ихтилатар бес я, куьн галатнавай итимар я, са вил ахвар ая, - лагъана Мислимата.

- Де акІ ятІа, - лагъана Жафера, - чаз кІвале чими жеда, чи месер гъа инал вегъ.

Мислимата чарпайдал месер экІяна, вич, анрал алай затІар къахчуна, кІвализ хъфена.

Жаферни Сефер къаткана. Сефер ихтилатривай тух жезвачир.

- Мад вуч крар хъана, на лагъ ман, - тІалабна Жаферавай стхади.

- А... крар гзаф хъанва, лап хъсан хъанва. За пака ваз къалурда...

Шумуд йисан идалай вилик азарлу буба Дадаш къаткана вичин веси-сала лагъай, жанавуррал хеб тапшурмишай чарпайдал къве стхани къаткана, ахварал фена. Фири нек хътин, алахъай гатун йифен цава авай элкъвей гимидин ранг алай варз абуруз килигзавай. Явашдиз гъерекатзавай гарун эсерди, абурун чинрихъ вичин хуьтуьл лепеяр галукъариз, ксанвай стхаяр мадни кІевиз, ширинз сустарзавай...

ГАЗЕТ

Гатфарин эвел къилер тир. Са тІимил вахтар идалай вилик лацу хъана живедик къаткай дар чухуррин арайрай авахъзавай кІамар, «ву... в... у...» къачуна, пехъи кулакри живедин цІверекІар руг хъиз цавара къекъуьрай, чан алай махлукъдикай хабар-тер амачир, къилел гъамиша чІулав цифери лепе гузвай дагълар ачух хъанвай.

ХуьтІуьн са шумуд вацран къене вичин чими нулар чукъуьхай ракъини гила а нулар, гул-гул хъана, чилерал, дагъларал вегъенвай. Гъар патахъай кІамар, вацІар гъерекатдалди авахъиз, «жур-жур» мани язавай. Дагъдин ценер, жив нез-нез, кукІварал къван акъатзавай. Шим квай гуьнеяр ялав акъахна физ къуразвай.

Са шумуд вацран къене залан кІуртарин, кавалрин къене яшамаш хъайи хуьруьн халкъдин кефияр ачух хъанвай. Абур рагъ гвай цлан кІанера ацукънавай.

...Хуьруьн вилик квай гуьнедай, балкІандин виликай къуна, са кас къвез аквазвай. Мегъти ацукънавай чкадилай гъар пата вил экъуьрдайди тир. Адаз гъар патай жуьреба-жуьре крар ва затІар аквадай. Гъавадин аламатрихъ галазни ам таниш тир, цифералди адаз марфар къун, алахъун ва маса крар чир жедай. Адан 75 йис яш хъанвай. Ам вичин уьмуьрдин гзаф

вахт чуьлда акъудай кас тир. Чуьлдихъ, гъвадихъ, гъайванрихъ галаз ам таниш тир.

Садлагъана Мегътиди яргъи спелрин кIаникай къелечI пIузарар югъурна:

- Квез атIа гуьнедикай къвезвайди аквазвани,. гадаяр?

- Чи фикирдал, ам почтальон я.

- Туш, я стха, почтальон къведай вахт хъанвач—лагъана Сефербега,—ништа, ам киркиви Мислим яни, вуж ятIа? ;

- Тамаш садра, туьлек авур кацци пайгъамбарвал ийизва, вичин гъуьжет квачир кар тадач,— лугъуз, жегъилри яваш- яваш чпиз хъуьруьнарзавай.

Сефербегаз абуру «туьлек авур кац», ада вичин чуруяр, спелар мукIратIдалди къуниз, къилни твана какадин хъире хъиз авуниз ва вичин яцIу ягълуди къунвай кIурт гадаруниз килигна лугъузвайди тир. Дугъриданни Сефербег вичин виликан гъалдиз килигайла, гила гъариба са шикилда авай.

- Де, акван чна туштIа,—лагъана, Сефербега вичин гаф тикрар хъувуна.

Почтальон къвез-къвез мукъув агакъна, чир жез башламишна.

- Яда, кIулац, на ам почтальон туш лугъудачирни?

- Ништа, кIвал къени хъайиди, а хизан текъейдан къекъуьнар Мислиман къекъуьнар хъиз аквадай къван.

Гила ада газетар-затIар гъида, акван вуч хабарар гватIа, —лагъана, жегъил Гъасан шад хъана.

«Цийи дуьнья» гъизвайди я гъа,—лагъана, Къиримакни шадвал акатна.

ТупIал фекъи Дадаш цлан кIанив гвай кIарасдин къилел са шумуд агъсакъални галаз хкатна хъиз ацукънавай. Ада вичин михъиз рехи хъэнвай яргъи чIарар алай къилелай бармак хутIунна ва адан чичIерик квай къал-къул хкудзавай. Вич гъадал ва вичин къваларив гвайбурал машгъул хъанвайди хъиз къалуриз, ада жегъилрин ихтилатриз, кисна хъиз, яб гузвай. Са арадилаь ада вичин патав гвай Алимерданан къвала гъил эцяна:

- Килиг, килиг, ибурун тангъах аку, алай гъал аку... Ибурукайни газет кIелдайбур хъайи замана я ман!

- Мад вучда, замана гъахътин чалкечирринди хъанва, малла Дадаш,—лагъана, Къурбана къил элкъуьрна.

- Я хизан сагъ хъайибур, квез абуру лезги чIалалди акъатзавай газет кIелуналди аламатар ийидай хъиз яни... Абурун чан гила тапарар, фитнеяр гваз акъатрай тIун,—лугъуз, Мисрини рахшанддик кутуна.

- Ви гадани гъахътин крарин гуьгъуьна гъатнавалда, мирес Къурбан,—лагъана Мисриди, Къурбанахъ чин элкъуьрна,

Къурбана, вичин чиниз хъуьтуьлвилини лишан гъана хъиз, жаваб элкъуьр хъувуна.

- Валлагъ, Мисри, азни ахътин ванер хъанай, чидач, за вичивай хабар къурла, «тапарар я, абур инсанрин гафар я" лугъуда, мад заз акур кар авач.

- Ахътинбурун гуьгъуьна твамир на ам, хуьруьнви, ам эхир авай кар туш.

- Ваъ, я стха, валлагъ за ам, ахътин кар аваз хъана хъайитIа, чIарчIелай дугурда.

- Чи Гъамид акунани ваз? Килиг, хуьдай къегъалди гъакI хуьдайди я.

- Абурун дуван, аллагъ вич къази хъайила, ахпа жеда,— лагъана, малла Дадаша вичин чурудай гъил чIугуна.

Почтальон Айдемир, салам гана, балкIандилаь эвичIна, инал алай къуд-вад касдив газетар вахкана, вич хуьруьн советдин канцеляриядиз физвай.

Гъа и арада Аслан атана акъатна, ада вичин газетни вахчуна. Аслан газетдин мухбир тир. Ам хуьре тухузвай кIвалахрик ва хуьруьн майишат социалист къайдайрал туькIуьр хъувунин кардик активдаказ экечIнавай кIвенкIвечийрикай сад тиртIани, халкъдиз ам мухбир тирди чидачир. Аслана, газет вахчуна, ам жегъилриз кIелзавай.

- Я Аслан, инрихъ экъечI, газетра вуч хабарар аватIа, кIела кван, - лагъана Мисриди.

- Исятда за квез кIелда, Мисри халу.

- Де ша, ша,—лугъуз, къваларал алайбуру Асланаз чка къалурна. Аслан ацукъна. Дадаша, Асланаз килигна, лагъана:

- Ам гъи газет я, Аслан?

- Им «Цийи дуьнья».

- Де, кЕла кван, вуч аватIа.

Аслана ибуруз жуьреба-жуьре хабарар ва коллективламишунин патахъай ВКП(б)-дин Обкомдин бюроди акъудай къарар кЕлна.

- Маса вуч хабарар ава? Муькуь чинризни килиг.

И арада «Колхоз чIурзавайбуруз къати жаза» лугъудай са макъаладал Асланам вил алуькна. Им вичин макъала тирди адаз гъасятда чир хъана.

- Жемятар, ина чи колхоздикайни кхъенва,—лагъана, хабар гана ада.

- КЕла, кЕла, Аслан, вуч кхъенватIа, кЕла.

- Яда чи колхоздин ана вуч ава, - лугъуз, жемятар Асланан къилел алчуд хъана. Аслана кЕл ийиз башламишна.

«Шидибег, вич девлетлу хъуниз килигна, колхоздиз кулакар къабулуниз рехъ гана, абурукай вичиз къилдиди дестеяр тукIуьрна ва вич колхоздин председателвиле хкъгъиз туна. Колхоздин багълариз, бустанриз ва тумар цунин кампаниядиз са фикирни гузвач. Колхоздин пуларни базарламишзава. Са хара пул къачуна, вич квахънава. Амай пуларни ашханачийрив ва масабурув вугана нез тазва. Колхоздин кIвалахар югъ-къандавай чIур жезва. Тадидаказ серенжемар акуна кIанда».

- Яда, я хизан текъей ам кхъейди... и, валлагъ, лап гъа авайвал кхъенва.

- АвуначиртIа ахътин крар, лап дуьз кхъенва ман.

- Дуьз я.

- Гила адаз гъукуматди ништа вучдатIа,—лугъуз, инал алай кесиб ва уртабаб лежберрин арадай рахунрин ванер акъатна.

- Абур тапарар я, гада-гуьдуьйри кхъенвайбур я.

- Ништа, ни вичиз хъел атайла кхъейди ятIа.

- Тапарар я, тапарар я,—лугъуз, малла Дадаш, Сефербег, Къурбан яваш-яваш къарагъиз хъфена. Кимел кесиб ва уртабаб, лежберар аламукъна. Аслана инал алайбур секинарна:

- Жемятар, Шидибег хътинбур чи хуьре мадни ава. Абуру вилериз акваз-акваз Шидибеган пад къаз, «тапарар я» лугъуз, кхъейдаз нагъакъан гафар лугъудайла квезни, абур вужар ятIа, чир хъана.

- Дуьз лугъузва Аслана... гъанал ацукънавай Къурбан акунайни квез, вичин гада ликпунктариз дугурзавач,—лагъана, Жамала Асланан гаф атIана.

- Дуьз яни, Жамал?—лагъана Аслана.

- Валлагъ, дуьз я, гъа фекъидини папар рекъяй акъудзавалда.

- Эхъ, куьне хъсан фикир ая,—лагъана Аслана, абуру чаз хуьре тухузвай гъи кIвалахдиз хъайитIани манийвал гузва. Абурун метлеб масад я.

А патал алай кикIай экъечIна Шидибеган стхадин хва Нурмет къвезвай. Жемятриз им акуна, абур са къадар кисна.

- Шидибег газетдиз кхъенвани, Аслан?—лагъана, Нурмета хабар къуна.

- Эхъ!

- Ам вуж ятIа?

- Чидач ман, Нурмет.

- Хъсан я, а дангъуздин хва вуж ятIа, чна жагъурда, адан дуван за ийида. Валлагъ, биллагъ, за адак гапур хукIун тавур кекни тадач.

Нурмет 30 йис хъанвай, къакъан буйдин, дили амалрин, дамахар, фурсар гвай сад тир.

Адан чин яру хъанвай, гъвечIи чIулав вилер, къванцихъай килигдай гъуьлягъдин вилер хъиз, пехъи тир. Къилел алай бармак са патал эцигна, кIунтI хъиз акъвазарнавай, кIаникай кIурт квай рехи чухвадин випелай гимишдин чIул ва гимиш савад янавай гапур кутIуннавай. Папарни яд гъидай кIамун къилел, бугъ ядай жунгав хъиз, акъвазнавай чкадила ам и хабардин ван хъана атанвайди тир.

- Вавай адаз са затIни жедач, а кар судди ахтармишда. Тапарар яни, тушни, чирда. Тахсир квайдаз жаза гуда,—лагъана Аслана.

- Дуъз я, ам гьукуматдин кар я. Гужарал-зурарал са затІни жедач, къал-макъалар авун гъаваян кар я,—лагъана, жемятдини Асланан пад хвена.
- Гьукуматдин кар яни, тахъайтІа зи кар яни, за ам кхъей куъпеюгълидиз чирда. За адан... — лагъана, Нурмет куъчедай випиз фена.
- Им аку! Лугъузвай гафариз тамаш! Ам чпин зиянчи группадин юлдаш Къарибан мукъув физвайди я. Ибуру гъар са чкадал халкъдин кардиз манийвал гузва,—лагъана, Жамала къил юзурна.
И арада комсомол Мегъарамни инал атана акъатна. Адаз и агъвалат чир хъана:
- Абуру эхиримжи вахтара еке къелетар ийизва. И Нурмета фицакъра колхоздин малар текъена са тІимил къакъатналда. Рамазанан БацІая, цин хвалар чІурна, колхоздин никІерихъ галай яд атІана, еке зарарар гана. Багъда авай тазарни хана кукІварайбур гъабур я. Абуруз лазим тир жаза тагайтІа, мадни еке зарар гуда.
Комсомол ячейкадин бюродал месэла эцигна. Ина Асланни авай. Ибуру хуъре авай гъал лап дувуллай дуъздал акъудна.
Райондин прокурордиз хабар гана ва тадидаказ серенжемар акун тІалабна.
Са къадар вахтар алатна. Чар макъалани галаз суддиз гана.
Хуъруън чІурал пара халкъ кІватІ хъанвай. Юкъвал алай столдихъ суд, хуъруън совет ва комсомолдин секретарь ацукънавай. Къерехрив 4 кас милицияр галай, суддин вилик 7 кас кулакар акъвазнавай. Жемятди суддиз гзаф дикъетдивди яб гузвай...
Къуд-вад сят давам хъайи судди кулакрин вири хаинвилер дуъздал акъудна, халкъдин дердийрихъни яб акална.
Судди танафус малумарна. Абур къарар акъудиз хуъруън советдин канцеляриядиз фена.
Са хейлин вахтундилай судди вичин къарар кІелна.

* * *

Гуънедик квай рекъай гуъгъуънал милицияр алаз ирид кас физвай.
Колхоздик квачир Шабан гуънедикай физвайбуруз, абур яргъал далдадик акатдалди, килигиз акъвазна. Ахпа ада, гзаф хиялар авурдалай къулухъ, лагъана:
— Ихътинбур чи хуъре мадни ама. Абуруз чун чпин къармадикай хкатун кІанзавач, абуроз мад чи зегъметдал кеф чІугваз кІанзава.
Советрин властди и югъ чпиз къалурдач. Ам чи власть я. Хуъре амай кулакрихъ галазни чна дяве тухуда. Абуруз жаваб яз зун колхоздиз гъахъда ва баркаллудаказ ана кІвалахда.

ЛЯНЕТ
(Гъикая)

Зун, гагъ тІулариз аватиз, гагъ къакъан синерал акъалт хъийиз, дагъдин къекъвей-къекъвей рекъерай физвай. Рехъ пара четинди тир. Бязи чкайрилай ахътин къакъан чархар расалмиш жедай хъи, нагагъ са тІимил къван мукъаятвал тавуртІа ва я балкІандик хуъкуърайтІа, балкІанни галаз аватна, рагара-чархара акъуна тике-тике жедай, а тикеярни чархун кІаняй къван къилел алаз физвай гъуълягъ хътин вацІа руг-руг жедай.
Зун пара мукъаят я. Югъ аламаз агакъ тавуникай кичІевал аватІани, зун са гзаф чкайрилай эвичІиз, балкІандин виликай къуна физ, хъана.
Яваш-яваш няни жезвай, къакъан тепейрин къилериз тІимил хъиз циф яна, мичІивал акъалтзавай. За балкІандик къирмаждин кІвенкІ кяна, кам къагъиз туна. БалкІан, чун дерада геж жедайди чидайди хъиз, гъерекатиз башламишна, каш ягъиз-каш ягъиз, гъекъедал хъана физвай. Гъерекат авуникай мад вучдай къван, вилик квай дерадай виниз къалин чІулав циф хкаж хъана. Рехъ чир жезмачир, са къадар чкайриз зун балкІанди вичи тухвана. Амма гъайвандиз вичизни рехъ чидачир, рехъ санлай къве патахъ пай хъанвай, чун дар са кІама гъат хъана. Инай гъинихъ экъечІа? Вучда, экъечІиз кІан хъайитІани кичІевал ава, кІамун а пад шимедин тик я, авай шуъкІуъ рехъни са гзаф чкайрилай уьцІена физ жедай гъалда

амачир. За элкъурна балкџан кџулухъди гџал хъувуна... Белки рехъ какахънавай-чкадал агакъ хъувуна, муькуь патахъ финиф мумкин жен. Чун элкъвена рехъ какахъай чкадал агакъ хъийидалди, акъван мичџи хъана хъи, пиле эцягъай тџуб акван хъийизмачир. Чун кџулухъди элкъвена, пара рекъиз хъфена. А чка жагъизмач. Ништа кџван, белки чун анлай алатнава жал, белки чун а рекъивай кърех хъанва жал...

Маса чара амукънач, зун балкџандилай эвичџна, виликай кџуна са кџвачин рекъяй фена. Ван-сес авач... Са гзаф чкадиз фейидалай кџулухъ, галатна, михъиз кџилни квахъна акъваз хъана. За балкџандин гардандал гџил вегъена фикирар ийизвай... Садлагъана а патахъай, яргъай хъиз, кицџерин ван атана. Зун тадиз балкџандал акъах хъувуна, гъа патахъ чукурна. Финалди куьтягъ жедач, алай чка жагъидач. Эхир чара атџайла, за кџеви ваяцелди: - Гъегъей...й...й..., - лагъана, гъарайна. Зи гъараюнин ванцик кваз кицџерин ван чи кџулухъай хъана.

џГъе...гъей...й... ванцелди са инсанди кџив гун хъувуна. «Виняй гъуз ша! Виняй гъуз ша!» - лагъана. «Агъа..., - фикирна за, - зун ибурун кърехдилай фена, абур агъадихъ тџулал ала жеди». Гъарайиз-гъарайиз гъа патахъ хъфейди, са арадилай атана кицџер кџџана. Кицџерин кџааст кџун тавуна алатун туширди чир хъайила, за мадни кџевиз гъарайна.

- Ери! ери, гавура! - лагъана, тадиз чубан атана акъатна.

- Вун вуж я, вун иниз гъиияй акъатна?

- Зун рекъেলাй алатнавайди я...

- Де хъша захъ галаз, пакамалди чун алай чкадал йиф акъуд, пакамаз кърарагъна хъфида вун, гила ваз рехъ чир жедач, инрин рекърни писбур я.

Ибур хипер гваз дагъда авай чубанар тир... Чун таниш хъана, кџвачел акъвазна ихтилатар, суьгъбетар ийизвай...

Къримни Гуьлмегъамед кџве кицџни галаз хиперин атџа кърехдал ацукънавай, абурџ пџапџрусар чџугъваз ва яваш-яваш ихтилатар ийизвай. Зи мукъув гумайдн яргъи, кџурай, гагъ ракъини, гагъ кџаю канвай, гардан ва чин, цџийиз никџикай хкуднавай газар хътин, яру хъанвай, рехи чџарар квай чуруни спелар яргъи хъана какахънавай кџуьзуь, амма чубанвилини карда тџвар-ван авай Алимегъамед тир... Ада, гъиле авай лаш кџацу чџуралай алагъиз-алагъиз, гъарданбир «я аллагъ!» лугъуз, сив кџакъуниз фикирар ийизвай.

Захъ ахвар гала, Алимегъамед дах, зун са геренда ксуда, - лагъана, заз кџаткиз кџан хъайила, ада кџил хкажна, спелривай гџил гвяна, лагъана:

- Ахвар гала? Чидач ман, гадаярни ахварал фейитџа, балкџандиз зарар гудатџа?..

- Балкџандиз куь зарар гуда? Галатнавай балкџан инихъ- анихъ алатич гъа, - жаваб гана за. - Йифни алахънава.

- Эй, чан хва, вун чуьлда хъанач, ваз чидач... Чи рагъмстлу бубайри лугъудай: «Йиф инсандин душман я». И зун аку, зал татай дуьшуьшар амайди туш.

Алимегъамеда жезмай кџван дугъривилелди икџ лагъана, адалай ухът алахъайла, заз и кар гъариба хъана, за мад хабар кџуна:

- Де акџ ятџа, Алимегъамед дах, ваз зун ксана кџанзавач кџван, на ихтилатар ийиз хъайитџа, зун ксудач.

- За ваз, чан хва, вуч ихтилат ийин?

- Ваз вуч кџандатџани...

- Зун чубан яз гила яхцџур йис кџван жезва. За зи уьмуьр гъа икџ чарабуруз чубанвал ийиз акъуднавайди я. Зун чуьлдин итим я. Чуьлдин итимдиз гзаф кърариб-кърариб крар аквада.

Заз бязи инсанар чуьлдин гъайванрилайни пис яз жагъана...

- Вучиз, Алимегъамед дах, инсанри вучзава кџван?

- Чан хва, вуна зун айибмир, за бязи инсанриз лянет гунин себебар ава, - лагъана, ада тикрарна, кџил элкъурна.

- Бес, инсанар я ман, хъсанбурни ава, писбурни...

- Чан хва, за ваз гила гъвечџи са ихтилат ахъайда...

Рагъ алан чими югъ тир. Дагъдин рекър ялав алахъна кџуразвай. Марф лагъайтџа акъван гужлуз кџванвай хъи, дагъдин хура михъиз чухур-чухур авунвай, вацџарикни хъсан яд

кумай. Чи хуър аквадай дагъдин кьилел акъатайла, зи рикI пара гегъенш хъана. «Гила хъфена са кьуд-вад юкъуз ял яна жува-жув сагъар хъийида», - лагъана, фикир авунай за. Гъа икI хъфена зун кIвализ агакьна. Къве юкъуз зун гъич чкадилай югъван тийиз къаткана. Пуд лугъудай юкъуз кефияр са тIмил ахъа хъана, жуван кIурт-затIни алукина зун къаварал, айванрал экъечIиз хъана.

Зун аялрихъ галаз рагъ алай айвандал ацукънавай... И арада хуърйя са гъарай-вургъайдин ван акъатна. Папар, аялар къаварал акъатна. Зунни тадиз кIвачел акъалтна. Куьчедин къулай итимар, папар алтIушна, тфуяр вегъез, къуьлер эцягъиз, къванер гъалчиз, юкъван буйдин, чIулав парталар алай са дишегъли тухузвай. Зун, бегъем сагъ хъхъанвачиртIани, гъа са гъал кIвачериз такъат кIватIна, эвичIна гъабурал фена.

- Ам вучтин паб тир?.. Абуру ам вучиз акI зулумламишзавай?

- Ам са кесиб паб тир. Гъуьл са шумуд йисарин идалай вилик къена, гъвечIи са рушни галаз паб амукъна. Пара факъир ва дугъри дишегъли тир. КIвале кIвалахдай кас амачир, я мукъвабуруни куьмек ганач. Ада чарабуруз гъалар ийиз, шалар храз, маса гъахътин вичелай алакьдай крар ийиз, кьил хвена. Гъуьл авачиз са шумуд йисар хъана лагъана, ада вичин намус маса ганач. Хуьруьн къене садазни адай нагъакъан кар акунач. Гишилани мекъила вич дуланмишарна, руш агакъарна, гъуьлуьз гана.

- Паб къуьзуь тирни? - хабар къуна за.

- Ваъ, чан хва, акъван къуьзуь тушир, са къадар яшарихъ агакънавай эгъли паб тир... Ваз инсанриз мурдарвал чидачни? А папан рушан гъуьл пичIи вил авай, мурдар кас тир... Ада, вичиз хуьруьн ругъанийрикай куьмек къуна, вичин тахсирар а папан хивез вегъена, ам халкъдин вилик беябур авуна...

Зун гъа куьчедиз эвичIайла, папал гзаф халкъ алтIушнавай. Са шумуда халкъдин кIвенкIве гъатна адаз тийизвай зулум авачир. Паб, вилерилай накъвар къвез, шехъзавай, ам къацIана, алайбур къазунна пислик са гъалда авай. Садазни язух къведачир, сад къванни язух папан чан и зулумдикай хкудиз алахъдачир!.. Хуьруьн кIаник са къакъан кIам квай. Ибур виняй агъуз атана кIамуз агакъзавай. «Гъа кафир, аллагъ авачирди»..., - лугъуз, са шумуд сухтади ва девлетлуйрин рухвайри факъир паб ярхарзавай...

Язух паб алукиз, къарагъ- хъийиз фидай, гъиниз физватIа, вичизни чизвачир. Вилерилай тупIар-тупIар накъвар къведай. Чинар, вилер, михъиз вили хъана, кIанвай. Ада гъарайдай, ялвар ийидай, амма вуч лугъузватIа, гъавурда гъатдачир...

- Бес хуьре Совет, маса идараяр авачирни? - хабар къунай за.

- Гила, чан хва, папариз кеф хъанва хъи, абур итимар хъиз гъинал хъайитIани сад я. Абурув кIелиз тазва, къанунар чирзава, ягъунар, гатунар амач...

Рагъ цавун къулал агакънавай. Чими тир. Халкъ пабни галаз, - давам хъувуна Алимегъамеда, - кIамун патав агакьна. Ам и къакъан чархалай агъуз кIамуз гадарзавай.. Папаз аватиз кIандачир, ада чилер чухвадай, кIватI хъанвай халкъдиз язух вилералди килигиз, ялвар ийидай... Вучда, къванерин хура аваз паб авахъна... Язухдивай кIвачел къарагъиз жезмачир. Хур галчIуриз-хур галчIуриз физ алахъдай - жедачир. И арада са сухтади адан кьилел са къван гъалчна, чан хва, зи рикI мукIратIди хъиз атIана. Зи кьил элкъвена...

Инсанризни чан ширин жеда къван... Ивияр авахъна физвай, кукIвар хъанвай кьил къве гъили къуна, накъвар къвез акIизвай вилер инсанрал, экуь цавал, чими ракъинал къуна, рекъизвай ванцелди ада минет ийидай. Гзаф вахт алатнач, сивяйни, булахдай хъиз, иви авахъна.

Завай килигиз хъун хъувунач. Заз экуь югъ мичIи хъана. Зун мад элкъвена кихлигдалди, чандик чимивал кумай, нефес къачузмай папан винел еке къванерин гъамбар кIватI хъана. Ам къейибур, хъуьрез-хъуьрез чпи еке са гъунар авурди хъиз, уьткъемвилелди рахунар ийиз-ийиз, элкъвена хъфена. Завай акъвазиз хъанач, кьил чиле туна, фикирар ийиз-ийиз, зун кIвализ хтана. Рагъ акIана, мичIи хъана. Йифиз завай ксуз хъанач, пакамахъ экв жедалди, зун къарагъна чуьлдиз хтана. Зи вилерикай, чан хва, ам гилани къарагъзама.

Гъа йикъалай къулухъди, чан хва, гъар а дуьшуьш рикIел хтайла, зи рикI кузва, зун, пIапIрус чIугуна-чIугуна, пиян жезва. Зак и инсанриз къарши, лянетдин фикир кутазвайди гъа ихътин крар я.

-Инсанар тахсирлу туш, Алимегъамед дах, гъа ихътин къанунар эцигай, чи халкъ чIулаввилин къене туна, авачир аллагъралди инсанар цIа твазвай шариатдин рехъ тахсирлу я.

- Эхъ, чан хва, гъа рехъни тахсирлу я, гъа рехъ къунвай инсанарни. Ихътин крар заз гзаф акуна, гзаф чида. Амма и зи вилик къейи папаз авур зулум, зун къейитIани, зи кIарабрай акъатдач, - лагъана, къужа кисна.

Дагъдин хуралай агъуз авахъна къвез тIулариз чкIизвай хъуьтуьл гарун лепейри Алимегъамедан гафар къачуна михъиз чилин винел цана... Зун балкIандал акъах хъувуна, чубанрин гъилер къуна, сагърай лагъана, рекъе гъатна... Цавун къулал агакънавай ракъини кузвай. Адан къизмиш нурарин кIаник чилни. къажгъан хъиз ргазвай.

Дагъдай эвичIна рекъиз хтана... Са зур сятдила хъиз зун хуьруьз агакъна. Кимерал ацукънавай халкъдиз салам гуз-гуз, зун хванахвадин кIвализ фена... Зун гъаятдиз агакъайла, зи хванахвади, гъа хуьруьн муаллимди, кIваляй экъечIна, тадиз балкIандин жилав къуна акъвазарна, зун кIвализ хутахна. Чна ихтилатар ийиз са декъикъани хъанач, кIвализ са дишегъли атана, гъил къуна заз хвашкалди лагъана...

Лезги папа гъил къуна хвашкалди лагъана, жузун-качузун авун?! Зун мягътел хъана. Са тIимил вахтар гъадалай вилик зун хуьрериз экъечIайла, ана ихътин кар пара айиб яз гъисабдай...

Амма зи рикIелай Алимегъамедан суьгъбет алатзавачир...

Пакамахъ ахварай аватайла, зун кIвалин рагъэкъечIдай патахъ галай пенжер ахъайна тамашна. Цавун кIанелай хкаж хъанвай рагъ дуьз чи кIвалин юкъвал аватнавай. Ада вичин чими нурар кIвализ чукIурна, кIвал ишигълаван ийизвай...

Зи хванахва пенжердиз мукъва хъана:

- Агъа чIурал алай, вилик аялар кIватI хъанвай кIвалер аквазвани ваз, абур чи мектебар я, - лагъана, хъуьрена.

- Вагъ, квез цIийи мектебар хъанвани?

- Чаз а мектебар аваз къве йис я.

- Абур ни эцигна?

- Гъелбетда, Советри эцигна.

Зунни хванахва куьчедиз экъечIна. Фидай рекъе ада, чин захъ элкъуьрна, лагъана:

- АтIанлай хкаж хъанвайдаз килиг! - лагъана, ада тIуб тукIуьрна.

- Анлай вуч хкаж хъанва?

- Анлай хкаж хъанвай, кукIва варзни гъед авай харапIа аку, - лагъана, мискIин къалурна.

Алимегъамеда ваз ахъагъай вакъиадин къил гъанлай башламишна, гъада гзаф инсанрин къил тIуьна, гъада чи халкъдал тагъайди амач. Адан зунжурри халкъ агъузардал гъана...

Чун икъван гагъди мичIивиле, зулумдик, девлетлуйрин истисмардик турди гъа харапIа я...

А къван гана къейи факъир паб хътинбур гзаф хъана...

- А папан къисмет гъикI хъанай?

- А паб и кIама гъа къванерик кумукънай, - лагъана, заз къакъан са кIам къалурна. - И кIама..., - ухъ алахъна адалай. Ада вичин ихтилатдиз мадни дугъривал гана, къил хура туна хъиз, давам хъувуна:

- Гила и кIамун лекъвер яру авур иви гъадалай къулухъ хъайи еке селлери чуьхвена михъи авуна. Къейи папан сурал фадлай векъер-къалар акъалтнава... Виш йисаралди чи чилин къаматдиз ва чи инсанрин мефтIериз къвайи зегъер Советрин ракъини вичин хци цIалди жигизва. Чаз исятда мектебар, клуб, ликпункт ава. Чи мектебда исятда гадайрихъ галаз санал, са хизанди хъиз, кIелзавай рушарин къадарни тIимил туш. ЧIехибуруни ликпунктуна кIелзава. Фейи хъуьтIуьз папарини кIелна, са шумудаз кIел-кхъин чир хъанва...

Гила чахъ хуьре комсомолдин еке ячейкани ава. Хъсан, мягкем тир, папарини иштирак ийизвай Совет, кооператив ва маса гъахътин идараяр ава. Виликдай авачир. Фекъийрини кулакри чпиз кЛанивал девран гъалзавай. А вахтунда зулумдик квай паб гила азад я. Абур социализмдин эцигунрик экечИз башламишнава. Гила чна зулумдин, мичИвилин диб акъуднава. Чи хуьряй гъеле пуд руша шегъердин техникумда кЕлзава...
Чна гзаф ихтилатар авуна, хуьруьн уьмуьрдиз тамашна. Хуьр, дугъриданни, виликан хуьр хъиз амачир. Адан винел алай виш йисарин мичИвилин ва авамвилин ахварин къир парламиш хъана алатнавай...

ПЕРЕВОДЫ

УДАРНИК ГАСАН

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

1

На рассвете, на рассвете
Из редющего мрака,
Из полуночного склепа
Показались выси гор.
И с зарей пришедший ветер
Нежным голосом заплакал,
И восточный угол неба
Разгорелся, как костер;

В голубой небесной чаше
Звезд сверкающая россыпь
Незаметно погасала
В блеске утренней поры.
Но деревья дикой чащи
И трава в прозрачных росах -
Все попрежнему дремало
На груди большой горы.

А внизу, в глухом ущельи,
Где стеной нависли скалы,
В рваных клочьях белой пены
Яростно кипит река.
Шир - шир - шир - кусты шумели,
Шир - шир - шир - трава шептала,
Пробуждаясь постепенно
Под касаньем ветерка.

Крепли утренние зовы:
Псы в аулах завывали,
Петухи, сперва притихнув,
Вновь запели на шестах.
Фий, фи - ий... - стонали совы,
В дальних логовах скрываясь.
Фи - фи - фи - фли, фи - фн - фн - фли... –

Птичий щебет нарастал.

2

Вверх по солнечному склону
Разбегаются дороги.
Прилепясь один к другому,
Над аулом стал аул.
Не найти ростков зеленых
На вершинах круторогих:
И обрывы и подъемы
Мелкий щебень затянул.

Но в окрестностях аула
Кое - где квадраты пашен,
И над ними, зеленея,
Густо разрослась арча.
В закоулках тесных улиц,
У развалин древней башни
Бревна вытянули шеи,
Из - под кровель вбок торчат.

На одном конце аула
Дом большой, просторный вырос
Это выстроили школу,
Это новая „мектеб“.
На другом конце аула
За стенами притаилась,
Словно скорчившись от боли,
Позабытая мечеть.

Точно зуб она торчала,
Точно старый зуб, шатаясь.
Я не знаю только, кстати ль
Много говорить о ней?
От конца и до начала
В новой жизни разбираясь,
Сам ты знаешь, мой читатель,
Эту повесть наших дней.

3

И едва лучи коснулись
Низких зданий, плоских кровель, -
Словно сбросив тяжесть ночи,
На ноги вскочил народ.
Все пришло в движенье снова,
Ожило в гортанном гуле,
И на пастбища топочут
Овцы, козы, крупный скот.

По обрывистой тропинке,

По тропинке каменистой
Торопливо шел прохожий -
Стройный молодой лезгин.
На плече неся хурджины,
То шагал он быстро - быстро,
То, замедлив, осторожно
Пробирался вдоль стремнин.

Так он шел, легко и просто,
Тихо песни напевая.
Брал какую - то бумагу,
Прятал вновь ее в карман,
И у каменного моста
(Где река бурлит, играя
В черной глубине оврага),
С нами встретился Гасан.

Как положено в адате,
Нам сказал: „Салам - алейкюм!“.
(Листья шелестели, вторя) -
И опять хотел итти.
Эй, кунак! Постой, приятель!
Вместе будет веселее.
Если ты покинул горы,
Нам с тобою - по пути...

4

Темноусый, невысокий,
С крепкой грудью и плечами.
Все движенья точны, резки, -
Вот каков он был, Гасан.
Усмехаясь беспечально,
Он глядел на мир широкий.
Вытер пот полой черкески,
Обувь вновь перевязал.
- Друг, скажи, откуда прибыл
И куда свой путь направишь?'
Ты идешь поспешным шагом: -
Видно, на работу встал? -
Так с приветливой улыбкой
Мой расспрашивал товарищ.
И Гасан свою бумагу
Нам охотно показал.

- Слушай, - он сказал, - читаю:
Обещаем неустанно
Вас поддерживать в работе,
Сколько сможем в эти дни,
И сегодня направляем
К вам товарища Гасана
Для работы на заводе .

"Дагестанские огни".
Остальные наши люди
После сбора урожая -
Это совершенно точно -
Проработают у вас.
И в дальнейшем так же будем -
Мы еще раз обещаем! -
Подготавливать рабочих
Из колхозных наших масс".
Письмо подписали:

Председатель колхоза А . Буба,
счетовод - сын Джаффара. 7 июля 1931 года).

- Ты читать, писать умеешь?
И Гасан ответил просто:
- Я хотел бы жить, как люди,
И, как мог, учился сам.
Эту зиму, не робея,
Я ходил на пункт для взрослых...
- Что же дальше делать будешь?
Продолжай, о, друг Гасан.

- Я старался, что есть силы:
Мы товарищей собрали
И, учиться продолжая.
За собой вели народ.

Нас пугали, нас травили,
Нас муллами называли,
Потихоньку угрожали,
Что придет переворот.

Эти злобные наветы -
Это только половина,
Но, в газетах разбираясь,
Мы учились, как могли...

Из широкого кисета
Он еще бумагу вынул,
В ней подробно подтверждалось..
Как они борьбу вели.

Он, Гасан, работал много,
Был ударником в колхозе,
И его премировали
За успешные дела.

- Нас пытались сбить с дороги
Кулачье с своим охвоскьем.

Бедных женщин запугали
Спекулянт, кулак, мулла.
Эти люди, эти люди
Беднякам ковали цепи,
Эти люди нас хотели
Снова заковать, как скот.

Но борьба недолгой будет,
Мы разбили эти цепи,
Мы идем к великой цели:
Жить без горя и тягот,
Да, Гасан был крепким парнем,
Он вперед смотрел отважно,
Он вперед шагал отважно;
Он уверенно шагал.
И, работая ударно,
На таком участке важном,
Каждой мыслью, словом каждый
Наступал он на врага.

5

Мы идем пустынным краем,
Степью выжженной и голой.
Горы дымкой темносиней
Отделил от нас туман.
Эти земли озирая,
Новый спутник наш промолвил:

- Здесь, как хлеб, нужны машины,
Нужен трактор и комбайн.
Коли выйдут друг за другом
Сотни тракторов колонной,
Как прекрасны и чудесны
Станут скудные поля!
Да, тогда над этим лугом;
Знойным солнцем; опаленным,
Запоет иные песни
Полунищий мой земляк.

Встанут новые жилища,
И сады и огороды,
И дороги, и каналы,
Виноградники, бахчи.
Много света, много пищи
Для рабочего народа!..
Этих дней мы долго ждали,
В нашем сердце заключив.

- Друг Гасан, все это будет,
Светлый день настанет скоро,
И от нас самих зависит

К нам приблизить этот день.
Только тот всегда достигнет,
Кто работать может споро,
Кто живет одною мыслью -
Мыслью о своем труде.
На заводе в в колхозе -
Нам везде работы много.
Бейся, рук не покладая!
Бейся, не жалея сил!..
И Гасан взглянул серьезно,
Все без слова подтверждая,
Помолчал и только ногу
В почву твердую вдавил.

6

Пышный в широкий пояс,
Разукрашенный обильно, -
Густо - густо лес разросся
Вдоль платформы Билиджи.
Из Баку, покрытый пылью.
Подкатил тяжелый поезд,
И опять стучат колеса
И опять вперед бежит.

Паровоз летит, как ветер.
Режет грудью встречный ветер,
Жаркий ветер зноем дышит
В приоткрытое окно.
Сколько может глаз заметить –
Пробегают нам навстречу
Фабрики, поселки, вышки
Бесконечно стеной.

А взгляни в окно напротив -
Там песчаный берег мирно
Бьет каспийская волна.
И опять - на повороте -
Промысла, заводы, верфи...
Красной рыбой, вкусной, жирной,
Здесь богата глубина.

По путям узкоколейным
Вагонетки громяхают,
У консервного завода
Сотни грузчиков снуют.
И опять - скорей, скорее! -
Груз летит, не отдыхая,
И рабочий люд заводит
Песню бодрую свою.

Разве можно быть усталым

В этом бодром' состязаньи?
Но опять летят вагоны,
Эстокады, виадук.
Снова, снова дружным станом –
Тракторы, стекло и ткани, -
Кажется, вот - вот догонят
Тысячами труб и рук...

И повсюду вьется зелень.
Виноград раскинул гроздья,
Весело журчат арыки
С чистой, горною водой.
Обработанные земли -
И совхозов и колхозов -
Залегли вокруг великой,
Безграничной чередой... ,

7

Вечерело. За холмами
Догорало быстро солнце.
Мир огромный и кипящий
Понемногу затихал.

Золотыми светляками
Рассыпая в сумрак искры,
Все протяжнее и чаще
Паровоз в пути вздыхал.
И внезапно в мраке этом
Синие огни сверкнули,
Как бесчисленнее Звезды,
Замелькали вдруг они.
И в сплошном пространстве света
В равномерном мощном гуле
Встали здания завода
„Дагестанские огни“.

Спутник завязал курджины,
Руки нам пожал, грощаясь,
- До свиданья! До свиданья!.. -
Тихо повторял Гасан.
И, мешок на плечи вскинув,
Он, спокойно улыбаясь,
Зашагал под фонарями
К освещенным корпусам.

ЧАСТЬ ВТОРАЯ.

8

В этом мире незнакомом
После долгих лет на воле
Жизнь как будто угасала,
Жизнь не ладилась сперва.
Он не мог забыть о доме,
О родном колхозе, школе, -
И от мыслей у Гасана
Тяжелела голова.
Утром он шагал к заводу,
А когда кончалась смена,
Уходил далеко в степи,
Там бродил и грустно пел.
Но потом в свою работу
Он втянулся постепенно,
Стать звеном огромной цепи,
В общий ряд войти сумел.

И завод, сперва далекий,
Стал таким родным, хорошим..
Вот и лето на ущербе,
Вот и осень у дверей.
И Гасан теперь до срока,
До гудка приходит первым -
И, закончив труд урочный,
Не спешит уйти скорей.

Полюбил огни завода,
Новое, большое дело
Близким сделалось ему.
С заводским сдружась народом,
Он во все цеха заходит:
Им желанье овладело:
Все разведать самому.

9

Ясных полдней вереница
Промелькнула незаметно,
Летний жар идет на убыль,
Грусть в просторах голубых.
И назойливо стучится
Под окном осенний ветер, :
Бьется в заводские трубы,
Мечет дымные клубы.

Вот - одежды ветхой клочья -
Листья падают с деревьев,
А на юг уходит с криком
Перелетных птиц поток.
Дни становятся короче,
Над водой туманы реют,

И под утро щеки щиплет
Первый легкий ветерок.

Друг - колхозник торопливо
Завершает сев озимых,
В оплетенные корзины
Осыпаются плоды.
Рыбаки, закрыв путину,
Тащат сети из залива.
С книгами проходит мимо
Школьник, взявшись за труды.

На заводе - школа тоже:
Дружная идет учеба.
Остаются после смены -
Тот на курсах, тот в кружке.
И Гасан, где только можно,
Учится и смотрит в оба:
Все спешит узнать, измерить,
Всё зажать в своей руке.
Не теряя ни минуты,
Он накапливает опыт
И, поднявшись спозаранок,
В напряжении весь день.
Нет, ему не хватит суток
В этой бешеной работе:
Школа, лекции, собранья -
Надо поспевать везде.

Душным жаром пышут горны,
Пляшет розовое пламя,
И со лба тяжелым градом
Катится горячий пот.
Дни теперь бегут проворно,
Каждый день - приносит знания,
Каждый день - приносит радость,
С каждым днем - Гасан растет.

10

Старый Каспий, хмурый Каспий
Холодомдохнул и снегом.
Залегли седые пряди
В мутной зелени волны.
Все оцепенело сразу.
Под свинцовым этим небом;
Дали в траурном наряде
Словно сжались, стеснены..

Ни травинки в поле взрытом,
В поле вымершем и голом,

И отбившейся от стаи
Утке - корма не найти.
Ливень, мелкий, как из сита,
Колет тысячью иголок,
И, уныло нарастая,
Воют вихри на пути.
Но в цехах огни не гаснут,
Летним зноем дышат горны.
Лязгают зубцы и звенья,
Не смолкая ни на час.

Все собрались, как на праздник,
Праздник радостный и гордый.
Заглушая шум осенний,
Весело станки стучать

11

День теперь совеем короткий,
Ночи - глуше и длиннее,
Дышит жгучими ветрами
И ревет морская глубь.
...За узорчатой решеткой
На другом конце аллеи
Разноцветными огнями
Заводской сверкает клуб.

И подходят друг за другом,
Изо всех идут кварталов, -
Все работники заводов
Собрались сегодня здесь..
Стулья стали полукругом,
Стол на сцене, крытый алым.
Зал битком набит народом,
Доверху наполнен весь.

12

Посреди широкой сцены
За столом - седой докладчик,
Комкая бумаги нервно
И, волнуясь, говорит:
- Вот на столько - то процентов
На сегодня недодачи.
Ежечасно, ежедневно
Углубляется прорыв.
План четвертого квартала
Выполнен наполовину, -
Это должен помнить каждый,
Этого нельзя забыть.

Мы намного тонн отстали.
Долг стране - - растет лавиной
Мы обязаны тотчас же
Недодачу перекрыть.

Юлдашар ! Умножьте силы!
Из прорыва выйдем срочно. -
Наше знамя: выше темпы,
Засучите рукава!..

И едва договорил он,
Дрогнула толпа рабочих,
Лесом рук вращая в темень,
Грянула в ответ братва.
Многие вскочили с места.
Но, расталкивая плечи.
Из угла спокойно вышел
Старый, крепкий стеклодув.

- Юлдашар, - сказал, - отвечу:
Много спорить неуместно
Вы слышали: темпы выше?
Баста! Подведем черту.
Что там толки да расспросы!
Все вперед, ударным штурмом!
Я включаюсь для начала
И зову вас всех, друзья!
И поток многоголосый
Загремел, вздымаясь бурно
Все: - Зунни, зунни! - кричали.
-Ва зунни! - И я! - И я!

Зал слился в одном движении,
Как взволнованные волны,
Как прибой, огромный, мощный,
Он гудел в ночную тьму.

И Гасан хотел со всеми
Подойти и лист заголнить,
Но остановился молча,
Сам не зная, почему...

13

Но с доклада возвращаясь,
Он бранил себя за это.
„Долг стране растет лавиной”, -
Повторял слова вождя.
Ночь, провел, не засыпая, -
И, в завком придя с рассветом,
Он закончил список длинный,
В строй ударников войдя.

Яростно пылают печи,
Газ свистит, скользя по трубам,
Словно волны огневые,
Масса хлещет и кипит.

Равномерно гнутся плечи,
Напряженно дышат груди.
Кто пришел сюда впервые - .
Сразу все не разглядит.

Но во всех цехах и ходах
Каждый знает час и место,
Что он должен делать - знает,
Знает и других дела.
И ударники завода,
В перерыв собравшись вместе,

Ежедневно проверяют
Сорт и качество стекла,
Самый первый, самый лучший
За собой ведет бригаду,
Выполняя план досрочно, -
Старый стеклодув Петров.
Он ведет - и вот, послушай:
Самая большая радость -
Чувствовать, что труд твой прочно
Обрастает в плоть и кровь.

Да, не пропадет бесследно
Этот труд бойцов безвестных,
Этот скромный труд героев,..
До конца отдавших жизнь.
Помни: если ты, замедлив,
Остановишься на месте, -
Ты уже отстал от строя,
Чей пароль - Социализм.
Не остался незамечен,
Скромный, честный труд Гасана:
Знали все его работу -
И ячейка и завком.
Не искал он, где полегче, -
Нет, он был готов часами
Биться, позабыв про отдых,
С похвальбою незнаком.

Так порывом многоруким,
Дружным штормом победили,
Брешь заполнили прорыва .
Стеклодувы и Гасан.

В круговой своей поруче
Точно муравьи трудились,
Тщательно и кропотливо
Выполняя промфинплан.

Твердо помня волю класса,
Помня приказанье класса,
Движущего строй республик
На крутом пути побед.
Многое далось не сразу.
На две части мир разрублен.
Но все ярче с каждым часом
Пламенеющей рассвет!

15

Снег набух, чернеет, тает.
В небе просинь, в небе ясно.
День - длиней, морозы - реже,
И короче ночи мгла.
Снег сошел. И оживают
Онемелые пространства,
И, как крохотный подснежник.
Радость в сердце расцвела.
Веселей идет конвейер
Веселей глядит рабочий.
Им конец - морозам долгим,
Им конец! Привет весне!
С первым теплым дуновеньем
Штурмовой квартал закончен,
И завод остатки долга
Полностью вернул стране.

Да, завод теперь не прежний,
Изменился с той поры он, -
Армия бойцов сверх плана
Много сотен тонн дала.

Если вся была надежда
Раньше - выйти из прорыва,
То теперь уже заданье:
Вдвое, втрое дать стекла.

В этой схватке неустанной
Человек растет заметно, -
И Гасан вошел по праву
В пролетарскую семью,
И завод, его наставник.
Помогал ему окрепнуть,
Силу дал ему и навык,
Закалил его в бою.

Как в родном своем ауле,
Он боролся с кулаками,
Делу отдаваясь кровно,
Пролагая путь другим, -
Так и здесь, в машинном гуле,
Он высоко держит знамя,
Он недаром премирован,
Этот молодой лезгин.
Но, с заводом породнившись,
Не забыл Гасан колхоза:
Шлет им вести, пишет много
О заводе, о себе.
- Юлдашар! - он часто пишет.
И теперь ещё не поздно:
Приезжайте на подмогу,
Пособите нам в борьбе..."

16

Я Гасана встретил снова
На открытом партсобрании.
Клуб наполнен был гостями,
Все сошлись на торжество.

Многие просили слова.
Под конец с большим вниманьем
Выслушали речь Гасана,
Заявление его.

И ответный дружный рокот
Заглушил слова джигита.
Все захлопали в ладоши,
От приветствий дрогнул зал.
- Для таких бойцов хороших
Доступ в партию - широкий,
Двери им всегда открыты, -
Секретарь в ответ сказал.

И прибой приветствий снова
Грянул, долго не стихая,
Гордой радостью гремели
Молодые голоса.
До последнего дыханья,
До последней капли крови
Защищать родное дело
Обещанье дал Гасан.

17

Так проходят друг за другом
Дни великого подъема,
Дни великой, небывалой

Битвы за социализм.
То, что сделано, - огромно.
Впереди - трудов немало
Но мозолистые руки
Для победы поднялись!

Перевёл Б.Турганов

А.Гь.Агъаев

АЛИБЕГ ФАТАХОВАН ЯРАТМИШУНАР

I кьил

ЛЕЗГИ ЛИТЕРАТУРА ВА АЛИБЕГ ФАТАХОВ

Революциядилай вилик лезгийрихъ кхьидай литература авачир. Пачагъдин гьукуматди миллетрин жигъетдай чIуру политика тухузвай. Адан къаст халкъар мичIивиле хуьн, абур дуьньядикай бейхабар яз тун тир.

ИкI ятIани халкъдин арадай бажарагълу шаирар, махар туькIуьрдайбур акъатзавай. Гьеле а вахтара вири лезгийриз Кьуьчхуьр Саид, Етим Эмин, Мазали Али машгъур хьанвай.

XX виш йисан сифте кьилера лезгийрин милли поэзиядин кьиле СтIал Сулейман авай.

Етим Эминан лап хъсан адетар вилик тухуз, Сулеймана лезги поэзия идеялувилин рекъяй цIийи дережадиз хкажна, фольклорда цIийи тереф арадал гъана.

Фольклордихъ ахьтин кьетIенвал ава хьи, ина мани, хкет, мисал, имучамуча, мискIал ни туькIуьрнатIа малум туш. Абур чеб туькIуьрай инсанрин тIварар галачиз халкъарин сиве гъатзава ва несилдилай несилдалди физва. Им сад. Къвед лагъайди: мани, мисал, хкет туькIуьрайди кьилди са кас, тайин тир са кас туш, вири халкъ я. Халкъдин сиве къекъведайла, гьар инсандивай абур дегишариз, девлетлу ийиз, кесиб ийиз, дуьз ийиз ва я чIуриз жеда. Са касдизни вуна чIур вучиз авуна лугъудай ихтияр авач.

Е. Эмин ва Сулейман чпин яратмишунра фольклордин и лишанрилай элячIзава, абуру поэзиядик цIийи лишанар кутуна. ГьакI Етим Эминан, гьакIни СтIал Сулейманан шиирар автордин тIвар алачиз ваъ, яни абур туькIуьрай шаиррин тIварар алачиз ва я малум тушиз ваъ, тIвар алаз, тIвар малум яз машгъур хъана. Муькуь патахъай, абурун чIалар халкъди гьакъикъатдани анжах гъа гьабурун хсусият хъиз аннамишнава ва и хсусиятдик чпин пай кутадай жуьрэт ийизвач. Лугъун лазим я хьи, шаирар чебни, иллаки СтIал Сулейман вичин шиирар вичи туькIуьрай гьалда хуьнин, абурук садани алаваяр ва дегишвилер кутаз тун тавунин къаравулда акъвазнавай.

Фольклордин къене Етим Эмина ва СтIал Сулеймана вилик ракъурай цIийи терефдин кьетIенвал, акI хъайила, адак литературадиз хас лишанар (автордин тIвар малум хуьн ва автор вири халкъ ваъ, кьилдин кас хуьнухъ) акатун я. Мана-метлебдин рекъяйни Эминани Сулеймана вилик тухузвай тереф тафаватлу я. Им асул дибдай яшайишдин поэзия, политикадин лирика я. И поэзия классвиле терефдарвилелди, гьукуматдин авазвай къурулушдал рази тахьуналди хаслу я. И поэзиядин къайда критический реализм я. И поэзиядин асул жанр мани ваъ, шиир я. Ашкъидин, хордин, мехъерин чIалар, ишелар манияр хъиз гъавадалди, аваздадди лугъузва; яшайишдин хци месэлайриз талукъ чIалар гзафни гзаф кIелзава.

ИкI гьар патахъай лезгийрин социальный поэзияди фольклордин лишанар квадарзава ва ада литературадин лишанар къабулзава. Амма революциядилай вилик, дидед чIалал кIел-

кхьин тахьуниз ва винихъ къалурнавай маса шартIар тахьуниз килигна, социальный поэзиядивай, михьиз фольклордикай хкатна, литературадин уьмуьрдал къевез хьанач. Амма цIийи еридиз физ гьазур шей къецепатан шартIар дуьз хьанмазни, энгел тавуна, адаз фида. СтIал Сулейман кьиле акъвазнавай лезгийрин политический лирикадини 1928 лагъай йисуз дидедин чIалалди кIел-кхьин яратмишунрихъ галаз алакьалу яз тамамвилелди - литературадиз хас тир лишанар къабулна. ИкI, гьа 1928 лагъай йисуз лезгийрин сад лагъай газет «ЦIийи дуьнья», ахпа 1931 лагъай йисуз Къасумхуьрел «Колхоздин пайдах" акъатзамазни, СтIал Сулейманан шиирар далбадал газетра акъудиз, ктабханади акъудзавай кIватIалра (1931-йис, 1932-йис) тваз хьана. ИкI асул гьисабдай фольклордин бур тир шиирив литературадиз хас рехъ, печатдин куьмекдалди халкъдин арада машгьур жедай рехъ жагъана. Шиирар чпин автордин тIвар алаз ктабдизни газетдиз акъудуни гьам и шииррин, гьам абурун авторрин-шаиррин литературнивал шаксузди ийизва, ада и шииррал алай фольклорвилин партал хутIунзава. Сивяй-сивиз къекъуьн агъавалзавай рехъ яз амуькьзавач, адан чка гьвечIиди жезва.

Дугъри я, и терефрихъай литературадин вакъиадиз элкьвенвай Сулеймана гьеле михьиз фольклордихъ галаз ара атIузвач. Ада вичин шиирар кхьизвач, кьиле туькIуьрзава - иниз килигна Сулейман гьакI фольклордин, гьакIни литературадин лишанар кваз амуькьзава. СтIал Сулейман лезгийрин сивяй-сивиз къекъведай поэзиядин лап вини кьил ва арадал къевезвай милли литературадин кьил кутурди жезва.

Хуьрйяй шегьердиз къевезвайда вичив гваз хуьруьн чкадин амалар, парталар, гуьгьуьлар гваз къведайвал, СтIал Сулейманни жегьил литературадиз фольклордин са хейлин шейэр: лирикадин къайдада яшайиш къалурун, куьруь жанр - шиир, виш йисара лезги поэзияда адет хьанвай уьлчме «къошма», несигъатчивилин чIалар, деб хьанвай куьгъне образар ва масабур гваз атана.

Сулейман социалистический идеялувилел, дериндай халкъдин яшайиш чирна атана; ада социалистический идеялувал гьукуматди ва партияди дагълара ва дуьзен чуьллера тухуз-вай еке дегишвилерикай, колхоздин къурулушдикай, халкъдин азадвилеикай ва бахтаварвилеикай, дишегълийриз гьакъикъатда ганвай барабар ихтияррикай къачузва. И рекъелди Сулейман социалист реализмдал къевезва ва ада лезги поэзияда ам мягъкем ийизва.

ИкI, лезгийрин советрин литературадин дибдин дувул виш йисаралди авай халкъдин поэзиядиз физва. И дувулдиз чIехи шаир СтIал Сулеймана, Хуьруьг Тагъира, къве дуьньяни акур, яшлу, тIимил кIел-кхьин чидай ва я эсиллагъ течидай шаирри векилвал ийизва.

Лезгийрин милли литературадик маса селни акатзава. И селди вичин сифте кьил урусрин культурадикай ва литературадикай къачузва. Урусрин литературадин таъсирдик кваз Алибег Фатахов, Мемей Эфендиев, Балакъардаш Султанов, Муьктадир Р амаз анов, Н. Нури ва маса шаирар арадал атана. Ибурун къетIенвилер ихътинбур я. Абурун акьул балугъ Ок тябрдин чIехи революциядила кьулухъ хьана, абуру советрин школайра кIелна, социалист туькIуьрунра иштирак авуна, урус чIал чирна ва, икI хъайила, урус литературадин девлетлу тежрибадикай менфят къачуна.

Октябрдин революцияди ва Дагъустанда Советрин власть гъалиб хьуни СССР-дин маса халкъарин хьиз дагъви миллетрин историядани цIийи девир башламишна. Партияди ва гьукуматди вири миллетриз барабар ихтиярар гана. Виликан лукIарикай, батIракрикай, фяле-лежбердикай уьлкведин иесияр хьана.

Советрин власть тестикъ хъайи сифте йисарилай башламишна гьукуматди халкъдин майишат вилик тухунихъ галаз культура хкажунизни еке фикир гана. Хуьрера школаяр, культурадин маканар ачухиз хьана. Агъалияр савадсузвал терг ийиз, дагъларин къамат дегишариз, идахъ галаз сад хьиз чпин руьгъдин къаматни дегишариз алахъна.

Вич 1910 лагъай йисуз виликан ;Куьре округдин Цмур тIвар алай хуьре дидедиз хьанвайди яз, Дагъустанда Советрин власть тестикъ хъайи вахтара Алибег Фатахован цIувад йис тир. Ада сифте чпин хуьре авай школада, ахпа Къасумхуьрел, гуьгьуьнай са тIимил вахтара

Бакуда рабфакда келна. Гъеле школайра кел-кхъин дидедин чалал ваъ, туьрк чалалди ийизвай. Иниз килигна адаз хъсандиз туьрк чал чир хъана. Идахъ галаз сад хъиз, ада гзаф фад урус чал чирна. 1925 - 1926 лагъай йисарилай башламишна ада гзаф урус ктабар келзава. Виридалайни пара кандай шаирар ва писателар А. Пушкин, М. Лермонтов, Л. Толстой, М. Горький я. Гъа са вахтунда ада хайи лезги поэзия, гъакни халкъдин маса яратмишунар, махар, къисаяр чирзава, абур рикел хуъзва. Жуьрба-жуьр халкъарин, иллаки урус халкъдин литературадикай Алибег Фатаховаз тербиячи жезва. Адалди Алибега вичин къанажагъ девлетлу ийизва.

Гъеле дидед чалалди кел-кхъин авачиртлани, ада яваш-яваш литературадин сифте тежрибаяр тухузва. А. Пушкинан, М. Лермонтован шиирар лезги чалаз перевод ийизва, махар кватзава, шаиррихъ галаз таниш жезва.

1928 лагъай йисуз партиядин ва гьукуматдин тапшуругдалди Дагъустандин халкъарин чалалалди, ибурук кваз лезги чалални кел- кхъин яратмишна. Им лезгийар вилик финин, абурун культура ва литература арадал атунин карда лап еке вакъиа я. Ида халкъдин историяда дидед чалан роль хкажна, кхъидай литература артмиш хъун патал умудар ачухна.

Дидедин чалалди кел-кхъин яратмишунихъ галаз ва сифте яз газетар туькьурунихъ галаз алакьалу яз лезги поэзиядиз цудралди цийи шаирар атана. Газетриз, учебникриз, ктабриз шиирар, поэмаяр, хкетар акъатиз башламишна.

И вахтунда Алибег Фатахов хуьре авай. "Цийи дуьнья» газетдиз ада мухбирвал авуна. Вичин макъалайра ада хуьре физвай цийи дегишвилерикай, классрин женгиникай кхъена. Ам цийи умуьрдал ашукъ я ва вичин макъалайра ада цийи власть, цийи яшайиш, цийи марифат патал къуллугъ ийизва.

1929 лагъай йисуз Алибег Фатахов Махачкъаладиз фена. "Ина ам «Цийи дуьнья» газетдин редакцияда квалахдал тайин хъана. Шаирди гзаф куьруь умуьр кечирмишна. _ 1935 лагъай йисан гатфариз ам тифдин азардик Махачкъалада кечмиш хъана. . Эхиримжи пуд-къуд варз «Балугъчийрин фронт» твар алай газетдин редакциядин секретарь яз ада Дербентда ветегайрал акъудна.

1928 - 1935 лагъай йисари адан литературный биографияни тешкил ийизва. 1930 лагъай йисуз адан сад лагъай ктаб - "Надинж аялар", 1932 лагъай йисуз шииррин кватал «Гъалибвиз", 1933 лагъай йисуз «Чна дуьнья цийи хъийида» ва «Лянет» акъудна. 1934 лагъай йисан июндиз хъайи Дагъустандин писателрин сад лагъай съезд Алибег Фатахова «КъатI-къатI авур занжурар» твар алай ктабдалди-поэмадалди къаршиламишна. Алибег Фатахован произведенияр 1930 лагъай йисуз акъатай «Лезги эдебиятдин сборникдизни (месела, «Газет») ва маса сборникриз ва гъакI школайрин учебникризни акъатна. Сифте яз урус чалал адан къве шиир «Поэты Дагестана» (1932-й.) лугъудай сборникдиз акъатна

«Зарбачи Гъасан» Б.Турганова перевод авуна, партиядин крайкомдин орган тир «Северо-кавказский большевик» газетда акъудна.

Алибег Фатахован ирс асул гъисабдай 1955 лагъай йисуз акъудай «Хкъягъай произведенийра» гъатнава. Иник анжах «КъатI-къатI авур занжурар» поэма тамамвилелди акатнавач. Шаирдихъ яратмишай маса шейэрни авай, абурукай мисал патал «Гуьл-пери» твар алай поэма къалуриз жеда. И поэмадин гъакъиндай шаирдин архивда малуматар ава, амма поэма вич са къадар маса кагъазарни галаз квахънава. Мумкин я хъи, рикивай къекъвейтIа, Фатахован малум тушир шейэрни арадал акъатда.

Лезги литераторрин арада Алибег Фатаховалай гъейри лезги чалал кел-кхъин яратмишай сифте вад-ругуд йисан къене икъван гзаф ктабар акъудай садни авач. Хусан яз а йисара акъатайбур «Лезги шаиррин чалар», Шиназ Гъезерчидин ва Етим Эминан «Хкъягъай чалар» я.

Лезгийрин кхъидай литературадин къил кутурбурукай сад яз, Алибег Фатахова адак еке пай кутуна, милли литература социалист реализмдин рекъел гъана. Чир хъана канда хъи, лезги халис литературадин къил Октябрдин революциядилай гуьгъуьниз акатайди я, ам

лап сифтедилай башламишна социалист реализмдин литература хъиз арадал атана ва и кIвалах кылиз акъудунин карда А. Фатахован гьунарар зурбабур я. Ада сифте яз чи литературадиз инсан гъана ва адан кылихар галай-галайвал, инанмиш жедай тегьерда кьалурна. Сифте яз чи литературада гьакьикъи хъсан суьрет (положительный образ) яратмишна.

Алибег Фатахова лезги литературадин жуьрба-жуьр жанрийрал кIвалахна ва ада абур вилик тухуз хъана. Ам литературадиз шаир яз атана. Амма гъеле 1930 лагъай йисуз ада шииррихъ галаз санал рассказар кхъиз хъана. ИкI писатель-прозаик хъунихъ галаз санал аялрин писателвални авуна («Надинж аялар» лезгийрин арада аялрин литературадин" сифте произведение я).

Алибег Фатахова асул гьисабдай чи лирический тир поэзияда яшайиш эпический кьайдада ачухарун бинеламишна, сюжетдин, яни кьил-эхир авай вакъиа кьалурзавай произведенияр («Зарбачи Гьасан») яратмишна, поэзиядин еке жанрияр вилик тухуз, еке поэмаяр тукIурна («КьатI-кьатI авур занжурар»), художественный образдин цIйи кьурулуш арадал гъана, шииррин уьлчме, адан везин ва маса алатар дегишарна, лезги шииррик азад, гегьенш руьгь кутуна, адак тонический шиирдин хесет кутуна, лезги чIалан цIйи мумкинвилер арадал акъудна.

Лезги литературадик кутур и пай Алибег Фатахова анжах са вичин бажарагъвилелди, акъулдалди яратмишайди я лагъайтIа дуьз жедач. Туруниз, адет яз, кьажгъанда авайди кьведа. Алибег Фатахован шаирвилин устадвал ва алакьунар тек милли литературадин ва культурадин бинедал битмиш хъайиди туш. Абур арадал атуниз урус литературади еке эсер авуна. Инай Алибега лезги литературадиз яшайиш эпический кьайдада кьалурун, сюжет авай поэма, положительный образ, рифмайрин ва везиндин цIйи кьайда гъана. ИкI урус литературадин тежрибади сифте яз арадал кьезвай лезги литературада социалист реализм гъалиб хъуниз, адан сифте кьилер ва адетар бинелу авуниз ва ам дуьз рекъеваз вилик финиз куьмек авуна. ИкI урус халкъдин, адан яшайишдин, майишатдин тежрибадихъ далу акална, лезгийр феодальный кьурулушдилай, арада капиталист кьурулуш туна, социалист девирдиз атайвал, урус литературадикай куьмек кьачуна, лезги литература вичин фольклордин бинедилай садлагъана социалист реализмдал кьез башламишна.

И карда Алибег Фатахован гьунарар екебур я; ада вичин яратмишунралди и гьерекал кылиз акъудна, са миллетдин литературадин тежриба маса миллетдин литературади, инал урус литературадин тежриба лезги литературади кьабулунин ерши йигинарна ва тайинди авуна.

II кьил

УРУС ЛИТЕРАТУРАДИН РАКЪИНИК КВАЗ

Урус литературадин тежриба чирунал ва лдакай вичин кIвалахда менфят кьачунал Алибег Фатахов садлагъана атанач.

Адет авайди я: историядин гьар са несилди вичиз кутугай алатар яратмишдалди алатай несилди тур алатрикай менфят кьачуда. Литературадани икI я. Алибег Фатахова, лезги яз, аял вядедилай башламишна сифтени-сифте и шииррин тежрибадал тербия кьачуна.

Адан вахтунда лезги поэзияда гъеле куьруь шиирри агъавал ийизвай. Яшайиш лирический кьайдада кьалурзавай, яни шаирди яшайишдин тайин тир шикилар чIугвазвачир, ада яшайишдин гьакьикъи вакъиайри вичиз ийизвай эсердикай, вичи абурухъ галаз ийизвай рафтарвилерикай эхтилат ийизвай. Къуьчхуьр Саида, Етим Эмина, СтIал Сулеймана, Хуьруьг Тагьира, са кьадар Ахцегь Гьажидини поэзияда яшайишдиз критикадин вилелди килигун, кылин фикир инсандиз гун, адан дерди-гьал, халкъдин фикирар ва умудар кьалурун бинелу авуна ва вилик тухвана.

Октябрдин революция жедалди лезги поэзияда са дишегълидин образдилай гъейри положительный образ авачир. Уьлкведа совет власть гъалиб хъайидалай гуьгъуьниз сифте яз

СтІал Сулеймана и образ яратмишзава. Амма шаирдин положительный образдихъ вичин къетІенвилер ава, ам шаирдин вичин ва адан поэзиядин хасвилери тайин авунва. Положительный образ Сулейманан яратмишунра эвелни-эвел политический вакъиаяр я, обществодин кІвенкІвечи классар, партия, совет власть, фяле ва лежбер, колхоз ва майдин сувар я («Азадвал», «Фяле», «1-май», «Чи властдиз», «Социализм», «Лежбер»). Ина шаирди цІйи уьмуьрдин, цІйи бахтарин тариф ийизва, амма и тарифуник умумивал ква, ам къилдин ва тайин тир инсандин суретдихъ галаз зайиф алакьада ава. Поэзиядиз гъеле хас тир тІебиат, хесетар, къилихар, къанажагъ авай, чІехи жезвай, вилик физвай инсан атанвач. Яшайиш асул гьисабдай вич авай гьалда къалурзава, ам вилик финин гьерекат тамамвилелди вили къатІузвач. Поэзия гъеле са къадар критикадин реализмдин, Октябрдин революциядилаи виликан поэзияда гъалибвал ийизвай къайдадин эсердик кума.

Муькуь патахъай. Мана-метлебдин рекъай гьикъван халкъ патал артухди, яшайиш дуьз къалурзавайди, социализмдин фикирар тухузвайди ятІани, формадин рекъай лезги поэзия 1930 лагъай йисаралди «къошмадин» шикилдиз гъеле табий яз ама. Лезгийрин гьакІ виликан ва гьакІ гилан аямдин вири шаирри "къошмадин» уьлчмедал амал ийизва. Эмин са жуьредин дегишвал тваз чалишмиш хъана, ихътин чалишмишвал СтІал Сулейманани авуна. амма «къошма» абурун ивидик акатнавай ва абурувай адалай са гьикъван хъайитІани элясна физ хъанач.

Алибег Фатаховани вичин сифте шиирар лезги поэзиядин хазинада авай адетдал амал авуна_ туькІуьриз башламишна. Шаирдин чІаларикай чал агакънавай сад лагъай шиир «КІуьд январь» я. И шиир 1928-йисан декабрдиз яратмишнава. Амма гъа и шиирда, са патахъай, А. Фатахов лезги поэзиядин адетриз вафалу тирди малум жезватІа, муькуь патахъай, ада и поэзиядин тежриба цІйи, девлетлу ийизвайдини малум жезва. Шиирдин уьлчме ІІ гъижа авай «къошма» я. Амма шаир ина, лезги шаиррин адет тирвал, яшайишдин вакъиайрикай вичи ийизвай фикирар, абуру вичик кутазвай гьиссер къалурунал сергъятлу жезвач. Ада яшайишдин вичин шикил чІугвазва, хъайи-хъайивал ахъайзава.

Зулуматдин асаратда агажна,
Винел алай хамни михъиз алажна,
Муьгътяжвили, гишинвили акІажна,
Халкъар гъахъсуз зулумара гъат хъана.

Идалай къулухъ шаир вакъиайрин галай- галайвилиз вафалу я. Амма А. Фатахован гъеле 18 йис я; 1905 лагъай йисан вакъиайрикай адаз авай чирвилер кІелай ктабрай къачурбур я. Иниз килигна адавай и вакъиаяр дериндай къалуриз хъанач. Ам абурун анжах винелай цІуьдгъуьна физва.

И гьал акур фялеяр ва паб-аял,
Къалун патал чпин четин залан гьал,
Акъвазна кешиш Гапонан гуьгъуьнал,
Пачагъдин кІвалерин вилик кІватІ хъана.

Гъилера аллагъ, пайгъамбарар, хашар,
Чпини зикир ийиз аллагъдин тІвар,
Гишин, мекъи, заваллу тир фекъирар;
Гъич ван тахъай гъелеквилек акатна.

Пачагъ гъич чкадилаини юзанач,
Зерре къадар инсаф, муьрват хъанач,
Залумдин гуьлле абурулай алатнач,

Шумуд агъзур фекъирар кабаб хъана.
(121-чин)

Алибег Фатахован къуватлу шииррикай сад «Вач, югъур хъуй, куьгъне уьмуьр» тIвар алайди я. И шиир ада 1931 лагъай йисан сентябрдин эхирда туькIуьрна. Ина Фатахова лезгийрин сивяй-сивиз къекъевезвай поэзиядин къайдайрикай менфят къачузва. Шаир «куьгъне уьмуьрдихъ» галаз, инсандихъ галаз хъиз рахазва. Куьгъне уьмуьрдин усалвал, цIийи уьмуьрдин патав ам мичIи йиф хъиз аквадайди шаирди и къве уьмуьр сад садав гекъигуналди къалурзава.

Шумуд сар хъана есир,
Винеллаз хуьшрекандин къир,
Лугъуз тежез залан тир сир,
Азиятдик, куьгъне уьмуьр!
Девлетлуйрй къуна гьукум,
Кесиб яз гьакъункай магърум:
Кьуд патяхъай къамчн зулум
Тир жигъирди, куьгъне уьмуьр.
(124-чин)

«Хъуьтуьлдиз чпин ччанар хуьзвай» беглерин, «зегъметчияр алдатмишзавай» ханарин яшайишдин аксина цIийи уьмуьрдин аваданвал, хушбахтвал, мердвал ва гатфар гъвадин тазавал эцигнава.

Гила килиг цIийи рекъиз,
Чи шегъердизни хуьруьз,
Тазвани гъич са затI кимиз,
Килиг иер, куьгъне уьмуьр!

Къиляй-къилиз ягъиз лепе,
Ргазва чи яру уьлкве,
Мектеб, духтур, гъар са хуьре
Агрономар, куьгъне уьмуьр.

Хкаж жез аквазва кукIвар,
Гъар пата фабрик, заводар,
Азад я чи зегъметчи халкъар
Ашкъидалди, куьгъне уьмуьр.
(125-чин)

Шиирдин уьлчме «къошма» ятIани, Алибег Фатахова ашукъриз хас тир и формадик вичин ни кутазва. Ада ам гегъенш авуна, рахадай чIалав, тIебии везиндив мукъва авуна. Хсусан яз, шаирди цезура тергзава. «Винеллаз хуьшрекандин къир», «Нин рикIеллайди тир папар?», «Уртагна алатар, мулкар», «Им чи миллионрин сес я» - и цIарар, лезги поэзияда адет тирвал, гъар кьуд гъижайдай къулухъ цезура аваз кIелиз жедач. Вучиз лагъайтIа, и цIарара цезура жедай чка гафунин юкъвал къевезва. Эгер цезура ишлемишайтIа, ада гафар къатI-къатI ийида. «Хуьшрекандин» ваъ, «хуьшрекандин» кIелна кIанда. «РикIеллайди» ваъ, «рикIеллайди» кIелна кIанда. Амма икI кIелиз жедач, ада гаф лугъунин къайда чIурда ва адан манадин гъавурда акъун четинарда. Лезги поэзияда цезурадиз ахътин шиирар бегенмиш я хьи, герек гъар са цIар кьуд-къуд гъижа авай къве патаз пай жен. А. Фатахован «Вач, югъур хъуй, куьгъне уьмуьр» тIвар алай шиир ихътин цIарцIелай башламиш жезвай: «Шумуд виш сар хъана есир». Ина цезура адет яз «шумуд виш сар» лагъайла къулухъ атун

лазим я. Амма ам атана кьилиз акъатзавач, вучиз лагъайтIа къвед лагъай цIарцIи («Винеллаз хуьшрекандин кьир») цезурадин лазимвал квадарзава.

Амма цезура везин цIалцIам авунин кьайдайрикай сад я. Ам ишлемиш тавуникай, гьелбетда, везин патал зиян ава. А. Фатахован агалкъун ам я хьи, ада лезги поэзиядиз адет хьанвай и кьайда кьережда туна, адан чкадал везин кьуватлу ийидай маса такъатрикай хийир къачуна. Ада гзаф фикир ударенийриз ва рифмадиз гузва.

Гьелбетда, икI лагъайла, акI гьавурда акьуна кIандач хьи, гуя ада тамамдиз «къошмадин» адетар саймиш ийизвач. Ваъ. Ада абур вичиз кIандай терефрихъ ишлемишзава. Гьа «Вач, югъур хьуй, куьгъне уьмуьр» тIвар алай шиирдани цезура авачир цIарар цезура авайбурухъ галаз санал ганва. И карди шиирдик везиндин тешкиллувилин цIийи шикил кутунва.

Алибег Фатахова вичин яратмишунин сифте йисара лезги поэзиядин адетар, кьайдаяр, алатар яратмишдай тегьерда ишлемиш авуниз адан «Надинж аялар» тIвар алай поэмадини шагьидвал ийизва (1930-йис). Лезги поэзияда "Надинж аялар» тIвар алай поэма «къошма» уьлчмедал туькIуьрнавай эпический произведеннедин сифте тежриба ва аялар патал сифте шей я.

Поэмадин сюжет ачухди ва куьруьди я. Са кьари хьана. Идан тIварни Пери тир.

Агьвалсуз инсан яз, ада верчери хадай какайрик еке умудар кутада. Кьаридихъ какаяр авайди надинж аялриз, кьуншидал алай КIарцIидиз ва Кьембераз хабар жеда. Кьари кIарасрихъ тамуз фейила, гадаяр адан кIвализ гьахьда ва абуру верчер тукIава. И кардикай хабар хьайила, итимри «надинж аялар» къада. Сельсоветди абурун бубайривай гайи зияндин ери хьада ва и кардикай «пацанризни тербият-несигъат» жеда.

И вакъиа шаирди гзаф цIалцIамдиз, мах ахъайзавай тегьерда, махунин кьайдайрикай менфят къачуз, «хьана-хьанач» ишлемишиз, ганва.

«Надинж аялар» поэмада А. Фатахова асулдай «къошма» тир формадик са цIийивал мадни кутазва. Ада гьар куплетдин сифте пуд цIар чеб чпихъ галаз ва вири куплетрин къуд лагъай цIарар чеб чпихъ галаз рифмада твазвач. Шаир адетриз табий туш, ада абур вичиз муьтIуьгъарзава. Гагь сифте пуд цIар, гагь вири къуд цIар рифмада твазва; гагь кьве- кьве цIар, гагь сад лагъай цIар пуд лагъайдахъ галаз ва къвед лагъай цIар къуд лагъай цIарцIихъ галаз рифмада твазва. Месела:

Хьана, хьанач са кьари
За лугъун, хьуьруьхъ вири;
ТIварни тир вичин Пери,
Темягькарни тир ими.

Кьарид лугъудай: гьич икI жеч,
Я динжни гьич зи рикI жеч;
Гьич санал акъвазич зун,
Зун хьтин женжел сикI жеч.

Кьудкъад йис уьмуьр хьана,
Юкъни михьиз алгъана,
Ччандик гьич кумачиз гьал
Атана са гуьни къал.
(141-чин)

Алибег Фатахов лезги поэзиядин деб хьанвай са адетдилаь мад элячIна. Вири шаирри гьар шиирдин эхиримжи бейтина вичин тIвар къазва. Ихътин кIвалах Кьуьчхуьр Саидалай башламишна СтIал Сулейманал къведалди вирибуруз хас я. Хьуси тIвар шиирдик кутуналди шиирдихъ галаз абуру шиир туькIуьрай шаирни машгъур ийизва. Алибег

Фатахова маса адетдал амал ийизва. Гъар са пешекар шаирди хъиз, ада шиирда вичин тІвар къзвач.

ИкІ, Алибег Фатахова, са патахъай, лезги халкъдин поэзиядин кІвенкІвечи адетар вилик тухуз, муькуь патахъай, ада вичи поэзия цІйи тежрибадалди девлетлу ийизва. ЦІйи тежрибадин чешмени урус литература, мадни тайиндиз лагъайтІа, В. Маяковскийдин поэзия я.

А. ФАТАХОВАН ПОЭЗИЯДА В. МАЯКОВСКИЙДИН ТЕЖРИБА

Са шаирди маса шаирдиз эсер авун фадлай малум кІвалах я. Сада садаз эсер ийиз, сада садавай яратмишунрин тежриба чириз, поэзиядин адетар тайин жезва, шаирвилин устадвал хкаж жезва.

Лезги поэзияда Етим Эминан поэзияди адан аямдин ва адалай гуьгъуьниз хъайи шаирриз таъсир авун малум я. И таъсир СтІал Сулейманани гъисс авуна. СтІал Сулеймана Етим Эмин вичин учитель тирди хиве къуна.

Исятда чи вири поэзиядиз еке таъсир СтІал Сулеймана ийизва. И эсердик А. Фатаховни квай. «ХХ виш йисан Гомеран» эсердик кваз А. Фатахова «Вач, югъур хъуй, куьгъне уьмуьр!» тІвар алай шиир туькІуьрна. Виридалайни еке эсер мана-метлебдин жигъетдай хъана. СтІал Сулейманалай чешне къачуз, ада рабочий классдинни лежберрин союздин темадал кІвалахна ва ина еке нетижайрал атана; поэзия халкъдин яшайишдив мукъва авуна.

Шаирри сада садаз эсер авунин гъерекат исятдани физва.

Идахъ галаз поэзиядин историяда са миллетдин поэзияди маса миллетдин поэзиядиз, са миллетдикай тир шаирди маса миллетдикай тир шаирдиз эсер авунни малум я.

ИкІ, алатай виш йисара лезги поэзиядиз азербайжан поэзияди еке таъсир авуна.

Азербайжан поэзиядай ада хейлин манияр, абур туькІуьрунин къайдаяр, са шумуд уьлчме, ибурук кваз гуьгъуьнай лезги шииррин асул форма хъайи «къошма» къачуна. 1905 лагъай йисан революциядилай къулухъ лезги поэзияда урусрин таъсир малум жезва. Сифтедай и таъсир гуьтІуьди ва са терефдинди тир. Идалайни гъейри ам асул гъисабдай урус литературадин ваь, умуми яз урус культурадин, мадни дуьз лагъайтІа, урусрин революционный фикиррин таъсир тир.

1900 лагъай йисарилай къулухъ лезгийрикай къвердавай гзаф инсанар, недай са кІус фу жугъурун патал, хуьр гадарна, шегъерриз фена. Ина абур промышленностдихъ галаз, кІвенкІве авай техникадихъ галаз, рабочий классдихъ галаз таниш жезва. Абурук яваш-яваш урус революционный къанажагълувал акатзава ва абуру ргазвай ялавлу фикирар чпин хуьруьнбурун арада чукІурзава.

Ихътин вакъиадикай СтІал Сулейманан «Жувакай эхтилатда» («Правда», 25-апрель 1935-й.) икІ лугъузва:

«Зи дустарин чІехи пай мулк авачир кесибар тир. Абур йисаралди Бакуда нафтадин мяденра квахъна жедай ва анжах тек-бир гатун вахтунда хуьруьз хкведай. Иниз килигна абуруз яшайиш залай деринз аквадай. Абур саки халис фялеяр тир, абуру зи вилериз килигиз чирна, иниз килигна за абуруз, и хъсан инсанриз, гъамиша чухсагъул лугъузва.

- Дуьнья, - лугъудай абуру, - им къасухдай чІурнавай терез я. Вун килиг, Сулейман, ягъалмиш жез тахъуй!!!»

Октябрдин революциядилай къулухъ сифте йисара урус культурадин, фикиррин, идеологиядин, илимдин эсер гзаф гегъенш ва дерин хъана. Амма литературадин месэлада атайла, адан таъсирди гъеле асул гъисабдай милли поэзиядин мана-метлеб къунвай.

Формадал ва шаирдин устадвилел атайла, и крара урус литературадин таъсир 1930 лагъай йисара ашкара хъана. Анжах сифте яз и йисара лезги халкъдин арадай чкадин интеллигенция арадал къвез хъана. Муькуь патахъай, дапІар ахъаюн патал куьлег лазим тирвал, урус литературадин тежриба чирун патал, эвелни эвел урус чІал чир хъун лазим тир. Хъсандиз урус чІал чидай инсанарни гъа и йисара арадал къвез хъана.

Амма лугъун лазим я хъи, А. Фатаховал къведалди лезгийрин амай шаирриз, и жергедик кваз СтIал Сулейманазни урус культуради ва литературади санлай, умуми яз эсер ийиз хъана.

А. Фатахован месэладал атайла, кар масакIа акъвазнава. Адаз вири урус культуради ва литературади эсер авунихъ галаз, абурун тайин тир векилдин патайни тайин, гегъенш, дерин ва гъакI мана-метлебдин, гъакI формадин рекъяйни тир еке эсер ийизва. Ида советрин тзаф миллетринди тир литературада арадал къвезвай цIийи вакъиадиз - са литература сихдаказ маса литературадиз гъахъуниз, сада масад вири патарихъай девлетлу авуниз шагъидвал ийизва. Ида гъакIни халкъарин дуствал мягкем хъуниз шагъидвал ийизва.

Са литературади маса литературадиз таъсир авуни и таъсир къачузвай литературадин милли къетIенвал ва тафаватлувилер зайиф ийнзвач, абур квадарзвач. В. Белинскийди сада садаз ийизвай таъсир ракъини ччилик кутазвай чимивилив гекъигзава. Ччилик гъихътин магъсулрин ва набататрин тумар ва цилер кватIа, абур чIехи хъуниз куъмек гузва. Ракъинин нур себеб яз къуъл маса магъсулриз, харариз ва мухаз дуъндермиш жезвач, къуъл яз амукъзава.

Литературадани гъа икI я. Урус литературадин таъсирдикди А. Фатахован вири милли къетIенвилер ачух хъана, абур винел акъалтна, абуру цуък акъудна.

- Маяковский тахъанайтIа, закай шаирни жедачир, - лугъуз хиве къазва Алибег Фатахова. Муъкуъ патахъай. Са шаирди маса шаирдиз, чи рахун физвай чкада урус Маяковскийди лезги Фатаховаз хийирлу таъсир авун патал и кардиз рехъ гузвай яшайишдин къулай шартIарилай, чIал чир хъунилай, эсер ийизвай шаирдин тежриба артух девлетлуди ва устадвал артух екеди хъунилай гъейри мадни са шартI лазим я. Эсер ийизвай ва эсер къабулзавай шаиррин арада, абуру кIвалах авунин арада, абурун устадвилдин арада са гъикъван хъайитIани умумивал хъана кIанда ва я гъич тахъайтIа и умумивилин мумкинвал арадал хъана кIанда. Маса гафаралди: эгер шаирдин вичин рикIик, вичин устадвилдин къетIенвилерик, вичин къанажагъдин гъалдик, руьгъдик квачир кар, масадан чешне вилик ква лугъуз, къилиз акъудиз жедай шей туш. Эгер руьгъдиз харат устIарвал дакIан пеше ятIа, гъикъван хъсан харат устIарди хъайитIани кIвалах чириз куъмек авурай, адакай хийир жедач. ШакIуртдиз са гъал кIвалах чир жеда, амма ада авур стул, рак, дакIар пад-къерех патахъди, кIалубсузди жеда.

Иниз килигна, са литературада ва я са девирда са, маса литературада ва я маса девирда маса адетар, тежриба, эсер арадал къвезва- " - идан къилин себебрикай сад а адетрал амал ийиз жедай, а тежриба вичин ивидик квай, а эсер къабулдай шаир аваз хъунухъ я. Лезги литературада В. Маяковскийдин адетар вилик тухуз алакьунин мумкинвал А. Фатаховахъ авай. Иниз килигна ада В. Маяковскийдин таъсир винел паталай ваъ, тIебии яз лап дериндай къабулна ва и хийирлу эсердин нетижада гъеле ашукъвилдинди тир ва яз амай поэзияда еке дегишвилер арадал гъана.

Маяковскийдин гъакъиндай М. Калинина лагъана: «В. Маяковскийди революциядин къуллугъда вичин шииррин неинки мана-метлеб, амма гъакI формани эцигна».

И къимет В. Маяковскийди маса шаирриз авур ва ийизвай эсердин къетIенвилеривни къазва. Хсусаи яз Алибег Фатаховаз ада авур таъсир гъакI мана-метлебдин ва гъакI шииррин формадин рекъяйни хъана.

ВЕЗИНДИН ЦИЙИ ТЕШКИЛЛУВАЛ

В. Маяковскийдин таъсир А. Фатахован поэзияда эвелни эвел шиирдин везиндиз, ам тешкил хъунухъиз авуна. В. Маяковскийдин тлъсирдик кваз лезги шаирди милли поэзияда везинар арадал гъана, милли поэзиядин ва лезги чIалан цIийи мумкинвилер арадал гъана; адет хъанвай силлабический шиирдик с а къадар тонический шиирдин лишанар кутуна. Везин (ритм) вуч я, шиирда адахъ гъихътин метлеб ава? Урус шаирди авур эсер гъихътинди ятIа лугъудалди и суалдиз жаваб гайитIа хъсан я.

Везин - им, лап куьрелди ва литературоведениеда тайин хъанвайвал лагъайт!а, сад садан гуьгъуьнлай нубатдалди сад хъиз тикрар жезвай вакъиаяр я.

Сятдин кВалах фагъума. РикИн кВалах ахтармиша. Поезд финиз фикир це. Манидихъ яб акала. Малум жеда хъи, абурукай гъар са дуьшуьшда гъакI сятдин, гъакI рикИн кВалах даим са зарблувал аваз кьиле физва. ТIикI- тIикI, тIикI-тIикI ийизва. Тебиатдани ихътин са къатдин йигинвал квай вакъиаяр ава (гар, вацI фин).

Инсандиз везиндалди жезвай вакъиайрикай гъеле фадлай чида ва ада везиндикай гзаф вахтара менфят къачузва. Са шумуд касди санал кВалахдайла, абурун арада лазим тир садвал ва дуьзгуьнвал хъун патал сада везиндалди: сад! кьвед! пуд! - лугъуз гъарайиз жеда. Везиндикай менфят къачунин дибдаллаз туькIуьр хъанвай крарикай сад кьуьлер я. Лезгинкадихъ, Айишатрихъ, Вацран экверихъ - гъар са кьуьлуьнихъ вичин зарблувал ва явашвал ава.

Маниярни везиндалди арадал къевезвай шей я. Са манидин везин дириди ва жанлуди жеда, муькуьданди астади ва гъамлуди жеда. Гъикъван манияр аватIа, гъакъван везинарни ава. Шиирдин бинеда авайдини везин я. Ина везин гафар, кьилди-къилдин фикирар квай гафарин группаяр са зарблувал ва я са астав ал аваз тешкил хъунухъин карда малум жезва. Шиир везиндалди сад садаз барабар тир, ад садав кьур кIусариз-цIарариз пай жезва. Месела:

За лугъудай гъалда икIа,
Инсаф ттуна вичин рикIе,
Куьгънедай (а) май къван къацIай чка
Лап михъиз чуьхвена кIанда.
(СтIал Сулейман. Ордендиз).

Ина сифте цIарцIе авай везин, адан гъава дегиш тахъана, амай цIарарани давам жезва. Эгер цIарара, манадик къгъ тавуна, гафарин чкаяр дегишарайтIа, гъасятда шиирдин везинда, шиир прозадиз элкъведа. Гъа винидихъ " мисал яз гъайи бейт къачун чна:

За лугъудай гъалда икIа,
Вичин рикIе инсаф ттуна,
Лап михъиз куьгънедай (а) май
КъацIай чка чуьхвена кIанда.

Везиндалди тешкил хъанвай чIалахъ, яни шаирвилин чIалахъ, прозадин чIалав гекъигайла еке артухвал ава. Кар ам я хъи, шаирвилин чIал инсандин рикIин гъалдив дуьз къазва, адалди гуьгъуьлар, дердер, шадвилер ва пашманвилер артухан ачухдиз ва тамамдиз, анихъ галай инсандиз эсер ийидай гъалда лугъуз жеда. Гъа иниз килигна дуьшуьшдин кар туп хъи, художественный яратмишунрикай виридалайни вилик поэзия арадал атана, ада даим инсандиз юлдашвал ийизва.

Везин шиирдин далудин тар я. Ам, В. Маяковскийдин фикирдалди, шаирвилин

гъар са шейинин диб я, шиирдин асул къуват я.
ЦIалцIам, мез галкIун тийир, хъуьтуьлдиз физвай везин яратмишун ва вири шиирда ам сагъ-битав яз хуьн - им шаирдин звелимжи бурж я. Чи халкъдиз Етим Эминан чIалар гзаф истеклу хъунин кьилин себебрикай сад шаксуз ам я хъи, адан шииррихъ гужлуз эсер ийидай, гъакъван ачухдиз мана-метлебдиз, кьуллугъ ийизвай везин ава.

Мубарак хъуй гъидай касдиз, - пудни гъуй,
Вуч гаф ава шарият я, - кьудни гъуй,

Мал-меслят вичинди я, - цIудни гъуй,
Мад артух сандухдин паяр жеди.
(«ТIварун стха»).

Шумудни сад, дуьнья, ви
Залум ава - зулумиз;
Шумудни са фугъара
Сефил ийиз, магърумиз.
(«Дуьньядиз»).

Шиирда везин асул гьисабдай пуд затIунилай аслу я. Сад лагъайди, шиир яратмишзавай чIалалай; кьвед лагъайди, шиирдик квай мана-метлебдилай ва, пуд лагъайди, шаирдин вичин устадвилдин кьетIенвилерилай.

ЧIал гьихьтинди ятIа, яни чIалан кьурулуш, адан тIебиат, ада ударение ишлемишунин кьайда гьихьтинди ятIа, шиирдин везиндин кьурулушни гьахьтинди жеда. Кар анал ала хьби, шиирдин везин гьасил ийизвай «хаммал» кьилди-кьилдин сесер туш, слогар я. Жуьрба- жуьр чIалара слогрихъ жуьрба-жуьр хасвилер ава.

Слогар, малум тирва, кьве жуьрединбур - ава. Садбурал ударение ала, муькуьбурал - алач. Жуьрба-жуьр чIалара ударение жуьрба-жуьр слограл кьведа. Месела, урус чIала ударение гафунин сифте слогдилай башламишна лап эхиримжи слогдал кьведалди вирибурал аватун мумкин я ва кьвенни ийизва. Французрин чIала ударение, адет яз, гафунин эхиримжи слогдал, чехрин чIала сифте слогдал, полякрин чIала эхиримжидан вилик квай слогдал жеда. Ударениедин тайин тир чка гьакI азербайжан, туьркмен ва гзаф маса чIаларани ава. Дагъустандин халкьдин чIаларани гьакI я.

Лезги чIала, адет яз, ударение гафунин кьвед лагъай слогдал кьведа. И агьвалатди шиирар туькIуьрунин кардиз, шаирдиз идакай хабар авазни-авачизни еке таьсир ийизва, шиирар хурук акатайвал ваъ, лезги чIалан гьа хасвили шартIлу ийизвай кьайдада яратмишун истемишзава.

Им вучтин кьайда я? Адаз гьикI баян гуз жеда?

И кьайдадиз «силлабический кьайда» лугъуда.

Силлабо - им грекрин гаф я, вични слог (гьижа) лагъай чIал я. Гьа иниз килигна силлабический кьайдадиз гагъ-гагъ слогрин кьайдани лугъуда.

Силлабикадин шиирдин везин туькIуьрдайла, гьар са цIарцIе са кьадар слогар хьунин принцип эцигзава. Ада, икI хьайила, шиирдин гьар са цIарцIе жедай слогрин кьадар кIевелай тайин ийизва.

Силлабикадин кьайда французрин, чехрин, азербайжанлуйрин, кумыкрин, гьакI лезгийрин поэзиядин бинедани ава.

Гьа икI, силлабикадин кьайдади шиир кьилелай эхирдалди гьар са цIарцIе са кьадар слогар хьунухъ шартIлу ийизва. Лезги поэзияда силлабикадин кьайдади адет яз кьуд, вад, ругуд, муьжуьд, цIусад ва сейрекдаказ цIувад слогдин уьлчмеяр арадал гьанва. Месела:

Аман я ваз,
Гумир на наз,
Зи ччан кьураз
ЦIуразава.
(Е. Эмин. «Гуьзел Тамум»),

Яр, ви дамах, наз
Жедач ччарадаз,
Ви рекъе ччан гуз
Кьимиш кьведа заз.
(Е. Эмин. «Ярдин тариф»)

Тахсир вуч хъуй, Эмин икI ккуз?
Гъар вахтунда кIвалер атIуз?
Гъиле къуна, зав гвач лугъуз,
ХунI кесибар канавачни?
(Е. Эмин. «Гъарай эллер!»).

Гилад зун вав векил хъана рахада,
Амай гъейри халкъарни ваз аквада,
Агъузвална таяр-туъшер арада
Наши парча, кими либас гъиз тахъуй.
(Е. Эмин. «Къавумдиз»).

Чи милли поэзияда виридалайни машгъур уьлчме муъжуьд слогдинди я. Гъар са цIарцIе муъжуьд слог аваз саки вири исторический шиирар ва Къуьчхуьр Саидан чIалар, Етим Эминан хейлин шиирар ва СтIал Сулейманан яратмишунар туькIуьрнава. Бендер ва ашкъидин маниярни гъа икI я.

Муъжуьд слогдин уьлчме машгъур хъуниз мадни са агъвалатди куьмек ийизва. Лезги халкъдин саки вири авазар (гъаваяр) и уьлчмедив къурбур я. Гъар са шаирдиз вичин шиирар манияр хъизни халкъдин арада чкIана кIанзава. ИкI хъайила, абур кIанзни-дакIанзни муъжуьд слогдин уьлчмедал къевезва.

Слогрикай, везиндин бинедикай хъиз, рахадайла а кар рикIел хвена кIанда хъи, слогри къилди чпи-чпиз везин яратмишзавач. Везин арадал атун патал тайин тир къадар ударение алай ва алачир слогар къилди-къилдин группайриз ччара хъана кIанда. Ихътин группайриз стопар лугъуда.

Стопада жуьрба-жуьр къадар слогар жеда. Лезги поэзияда стопада къведалай къудалди жеда. Гъар са стопада чарасуз яз ударение алай слог хъана кIанда, амма лезги поэзияда, тежрибади тестикъарзавайвал, са стопада ударение алай къве слогни жеда.

И чкада са кар рикIелай ракъурна виже къведач: ударенияр къве жуьре я. Грамматический ударение ава ва везиндин ударение ава. Везиндин ударение шиирдин везин къуватлу хъун патал твазвайди я; ам грамматический ударениедал гъалтун ва гъалт тавун мумкин я. Ихътин са мисал гъин чна.

Ужуз къамир вуна колхоз
Чир хъухъ адан къадир, юлдаш.
Амуькдач гъич са кас ялгъуз,
Гъаниз гъахъда эхир, юлдаш.
(СтIал Сулейман. «Колхоздиз»)

Ина сад лагъай цIарцIе грамматический ударение 2, 4, 6, 8 лагъай стограл къевезва. Грамматикади истемишзавайвал, - ударение алай слогар ван хкажна кIелна кIанда. Амма эгер гъакъикъатдани икI авуртIа, чавай шиирдин везин къатIуз жедач. Идан себеб ам я хъи, грамматический ударенийри къилди чип везин яратмишзавач. Гилад чна и цIар «ужуз» ва «вуна» лугъудай гафар грамматический ударение малум тежервал ва абурун эвездай «къамир» лугъудай гафуна «мир» ва «колхоз» лугъудай гафуна «хоз» слогар артух ван хкажна кIелайтIа, везин гъасятда малум жеда.

Ужуз къамир/ вуна колхоз,
Чир хъухъ адан/ къадир, юлдаш.

Гъа икI, эгер грамматический ударение чIалан тIебиивал хуьн патал герек ятIа, везиндин ударение стопар сергъятлу авун патал, везин яратмишун патал герек я.

Лезги поэзияда адет хъанвай стопа урусрин «ямб» хътинди я. И жуьредин стопа кьве слогдикай ибарат я ва ударениени, адет яз, кьвед лагъай слогдал кьведа, цIарара жуьт слограл (2, 4, 6, 8) кьведа.

Гуьзел Тамум

Ая фагъум.

(Е. Эмин. «Гуьзел Тамум»).

Урус поэзияда кьве слогдикай ибарат тир са стопа мад ава. Им «хорей» я. «Хорей»- да, «ямб»-дин аксина яз, ударение стопадин сад лагъай слогдал, цIарцIе тек слограл (1, 3, 5, 7) кьведа. Лезги поэзияда «хорей» хътин стопа тIимил дуьшуьш жеда. Винидихъ лагъайва л, чи чIала ударение гафарин кьвед лагъай слогдал кьвезва, гъа иниз килигна чIалан кьетIенвилери «хорей» инкар ийизва.

Чи поэзияда «хорей» тек-бир, иллаки вад слог авай шиирра цIарцIин са пай хъиз дуьшуьш жеда. Месела:

Вун шем я / дагъдин,

Къизилгуьл / багъдин,

Вахт я ви / чагъдин

КIани гуьзел яр.

(Е. Эмин. «Ярдин тариф»).

Ина «дагъдин», «багъдин», «чагъдин» кьилдин стопар я, абура ударение сад лагъай слограл кьвезва, иниз килигна абурок «хорей»-дин лишанар акатзава. Урусрин поэзияда пуд слогдикай ибарат тир стопар пуд жуьре я. Сад лагъай слогдал ударение алайди - «дактиль», юкьва авай слогдал ударение алайди - «амфибрахий» ва эхирдин слогдал ударение алайди - «анапест» я. Лезги поэзияда кьилляй-кьилди и жуьрейрин стопар авай шиирар дуьшуьш жедач; абур шиирдин са пай яз, иллаки вад, ирид, цIусад, цIувад слогдикай ибарат яз туькIуьрнавай шиирра гьалтун мумкин я.

Лугъун лазим я хьи, лезги чIала ударение алай ва алачир слогар кIелунин карда еке тафават авач. Иниз килигна чи милли поэзияда шиир рикIивай стоприз паюн четин я. Ина стопар сергъятламиш жезвай чкаяр япувай хъсандиз кьатIуз жезвач. Стоприн чка муьжуьд слогдин шиирра кьуд-кьуд слогдикай тир кьве группа, цIусад слогдин шиирра - кьуд слогдикай ибарат тир кьве группади ва пуд слогдикай ибарат тир са группади кьазва. И группаяр ударениедиз куьмек яз цезуради ва рифмади сад садахъ галкIурзава, алакьалу ийизва.

Им лезги поэзиядин кьетIенвал ятIани, бахтсуз кьетIенвал я. И кимивал иллаки советрин девирда ашкара хъана. Социалист гьакьикъатдик еке зирингвал, зарблувал ква. Виш йисара ийизвай кIвалахар ина вад-цIуд йисуз кьилиз акъатна жигъизва. Поэзияда виликдай агъавал ийизвай сефилвилин, пашманвилин, куьмексузвилин авазар ва абуруз кутугай хъуьтуьл, рикIик зирингвал кутадай бажарагъвал авачир везинар шадвилин, бахтаварвилин авазри эвез ийизва. ИкI хъайила, цIйи гьакьикъатдин кьуллугъда поэзиядин неинки мана-метлеб, гьакI адан везинни эцигун лазим я.

Урусрин камаллу шаир тир В. Маяковскийдивай А. Фатахова кьачур сифте тарс ам хъана хьи, ада лезги поэзиядин везиндин кьурулушдин зайиф чкайриз фикир гана ва, В. Маяковскийдин тежрибадикай менфят кьачуз, везиндин кьурулушдик цIйи лишанар кутуна, ам жанлу авуна, адак диривал, зарбвал, гьевеслувал кутуна.

И кIвалах ийидайла, А. Фатахова лезги поэзияда еке дегишвилер ва цIйивилер ттуна.

Везин дегишарун патал, адак диривал кутун патал, лап дибдай милли шиирар туькIуьрунин, строфикадин кьайда дегишарун лазим атана.

В. Маяковскийдин тежрибадихъ элкъвейла, А. Фатахова эвелни эвел урус поэзияда силлабический шиирдила гъейри ва адалайни гзаф силлабо-тонический ва тонический шиир хъуниз фикир гана.

Силлабо-тонический кьайда, са патахъай слогар ва, муькуь патахъай, ударенияр гьисаба кьунал бинелу жезва. Ина кар алайди ударениедик квай слогрин кьадар ва абурун зарблувал я. Тонический кьайда анжах ударенияр гьисаба кьунал бинелу жезва. Ина гьар са ударение алай слогдин патарив тайин тушир кьадар ударение алачир слогар хьунухь мумкин я ва женни ийизва. Ина ударениеди шиирдин везин, адан зарблувал, гьевеслувал арадал гьизва.

Урус поэзияда тонический кьайдада лап хъсан шиирар туькIуьрай шаир В. Маяковский я. Шиирдин везин кьуватлу авунихъ кьекъвезвайла. А. Фатахова, тIебии тирвал, и тежрибадикай менфят кьачуна. Нетижанда ада поэзиядин историяда сифте сефер_яз, силлабо-тонический ва са кьадарда тонический кьайдадин шиирар яратмишна. Ибурукай яз, "Чинани ана», «Рекьерин зарбачияр», «Комсомол», «Колхозчидин мани», «АтIай кьимет», "Вад йис кьуд йиса», «Ша! Ша! Ша!», «Кустарка» кьалуриз жеда. А Фатахован поэзияда адетдин силлабикадин шиирдин везиндинни тонический шиирдин везиндин арада авай тафават абур сад садав гекъигайла хъсандиз ашкара жеда.

Къиляй-къилиз ягъиз лепе,
Ргазва чи яру уьлкве,
Мектеб, духтур, гьар са хуьре
Агроном ар, куьгъне уьмуьр!
(«Вач, югъур хъуй, куьгъне уьмуьр»).

Динамитдал,
ломдал,
пперцел
ийизва лап патар -
патар;
Девлер хьтин,
юзас йигин,
ашкъидалди
алтIушна зегъметчи халкъар.
(«Рекьерин зарбачияр»),

Ва я:

Амайди туш
агъавилин,
я лукIивилин
гъич са эсер
мад ви къене;

Гьукуматдин иеси я
виликан лукI,
Къенин йикъан
яру фяле.
(«Чинани ана»),

«Къиляй-къилиз ягъиз лепе» цIарцIе ударение жуьт слограл, кьвед, кьуд, ругуд ва муьжуьд лагъай слограл ала, «къилиз» лагъай гафунилай кьулухъ гъвечIи пауза (цезура) кьвезва. Амма кIелдайла я ударение, я пауза артух малум жезвач. ЦIар са гъавада аваз кIелзава.

Динамитдал,
ломдал,
перцел
ийизва лап патар -
патар;

Им гъакъикъатда са цIар я, амма кIелдайла ам вад паюниз, бицIи вад цIарцIиз пай жезва.

Сифте паюна ударение пуд лагъай
слогдал (динамитдал), къвед лагъай паюна сад лагъай слогдал (ломдал), пуд лагъай паюна
- къвед лагъай слогдал (перцел), къуд лагъай паюна - ругуд лагъай слогдал (патар) " ва вад
лагъай паюна къвед лагъай слогдал (патар) къвезва. И шиир, ударение малум жедайвал,
ван ацалтна кIел тавун мумкин туш.

КIелдайлани шиирдик везин гъар са группада авай слогрин вири къадарди ваъ,
ударенийрин къадарди арадал гъизва; ина ударение гъар цIарцIе сад ава; къве слогдикай
ибарат тир цIарцIени («патар») сад ава, ругуд слогдикай ибарат тир цIарцIени («ийизва
лап патар) сад ава.

И къетIенвили адетдин стопар, лезги поэзиядин адет: гъар са цIар къве патахъ пай ийизвай
цезура арадай акъудзава. Абур везиндин ударениеди тергзава, незва.

Муькуь патахъай. Гъар са бицIи цIарцIе-паюна жуьрба-жуьр къадар слогар аватIани, и
цIарар асул гъисабдалди са яргъивал аваз кIелда. «Динамитдал» лугъудай гаф фад кIелда,
ина «дина» ва «дал» гуьтIуь жезва. «Ломдал" лугъудай гаф-цIар къве слогдални ударение
алай хъиз, ван хкажна ва чIугуна, цIарцIин кими слогар ацIур хъийиз кIелзава.

"Ийизвалап патар» лугъудай цIар, аксина яз, " Динамитдал» лугъудай цIарцIелайни
диридаказ ва саки ударение малум тежервал
кIелда. И кIвалахди къадардилай артух слогрин эсер туьхуьрзава.

Динамитдал,
ломдал,
перцел

И пуд цIарцIе ганвай пуд гафуни шиирда са цIар тешкил ийизва. Гуьгъуьнай къвезвай

ийизва лап патар -
патар!

къвед лагъай цIар я. Сад лагъай цIарцIе пуд ударение, къвед лагъай цIарцIе къуд ударение
ава. Идалай къулухъ къвезвай цIарарани икI я.

Девлер хътин
юзаз йигин.

Ина пуд ударение ава. «Девлер» гафуник квай «лер» слогди ван хкажна лугъудайла,
«хътин» незва, адав сес акъудиз тазвач.

Ашкъидалди
алтIушна зегъметчи халкъар

Ина къуд ударение ава. Гъа икI, пуд ударение ва къуд ударение авай цIарари нубатар ийиз-
ва. Им В. Маяковскийдин устадвилини къилин лишанрикай сад я. Амма А. Фатахов, аквар
гъалдай, и кардин гъавурда хъсандиз акъунвачир. Тек-тек чкайра ада ударенийрин
къадардиз фикир ганатIани, асул гъисабдай ада ударенияр хурук акатай гъал ишлемишной.

ИкI, ада тонический шиирдин принцип рикIи-вай хвенач. Гъа «Рекъерин зарбачияр» тIвар алай шиирда цIарара пудалай муъжуьдалди ударенияр ава. Ингъе сифте къве цIар:

Экуьн къиляй
акъурла рагъ, -

Ина къуд ударение ава.

РапIрапIар гуз
чигед кумаз,
къацу хъипи
рангарин дагъ, -

Ина муъжуьд ударение ава. Эгер са-къве ударение тIимил артух хъунухъ паузайри ацIур хъийизватIа ва ида шииррин асул кар алай чка, адан мана-метлеб артухан ачухдиз лугъун таъмин ийизватIа ва везиндин цIалцIамвал квадарзавачтIа, гзаф ударенияр артух хъайила, везин хазва, шиир вичин тIебии законрай акъатзава, адак прозадин рангар акатзава. А. Фатахова, В. Маяковскийдин ученик яз, адавай шаирвилини устадвилини маса тарсарни къачуна. Ибурукай важиблур цIарар гурариз паюн, рифма ва везиндин камертон я. Шиирдин цIарар гурарин къайдада гунихъ еке метлеб ава. Лезгийрин адетдин шиирра, яни силлабикадин шиирра идахъ, лагъайтIа жеда, гъич са важиблувални авач. ЦIарар гурариз паюн тонический шиирдин хесетрик квай лишан я. Ина везин арадал къевезвай адетдин стопар авач, везин ударенийри арадал гъизва. ЦIар са шумуд чкадал паюни ударенияр ва абурухъ галай ударение алачир слогрин группаяр къилди авуниз, везин дуьз атуниз ва ам .ачухди хъуниз куьмек гузва. Месела;

Хъана, хъанач са къари, - лагъай цIар:

хъана,
хъанач
са къари, - икI тукIуьруналди шиирдин везин къуватлу жедач; аксина яз, зайиф жеда. Идалай гъейри, манадизни зиян жеда. Вучиз лагъайтIа, шаирдиз гъвечIи аялриз са хкет ахъайиз кIанзава. Ада гъар са гаф ван ацалтна ваъ, хъуьтуьлдиз «хъана, хъанач са къари» лагъана, вичин эхтилат башламишда.

Ягъ! Ягъ!
Ягъ!
Яда чна уьткем!
Гъар са ягъуни
къизмиш авурай, ккурай,
Куз-куз
гъавайриз чукIурай
хкатдай гъар са цIелхем!
(«Вад йис къуд йиса»).

И шиир, жидаяр шашалда дуьздаказ тваз тежервал, адетдин цIарара тваз жедач, абура гъакъдач. Шиирдин мана-метлебди сес хкажна кIелун, гъар са гаф атIуз-атIуз лугъун истемишзава. ЦIарар куьлуь паяриз паюни и кIвалах таъминарзава, ада везин къуватлу ийизва.

Шиирдин дибдин шейэрикай сад рифма я, цIарар чпин эхирра са сесер авай гафаралди алакъалу авун я. Рифмади цIарар сад-садахъ галкIурзава, шиирдин мана-метлеб ачухуниз

куъмекзава. Амма рифма гъа са вахтунда шиирдин везиндихъ галазни алакъада ава. Рифмади везин къуватлу ийизва, ам къешенгди ийизва.

Лезгийрин силлабический поэзияда рифма еке девлет я. Милли машгъур шаирри Къуьчхуьр Саида, Етим Эмина, СтІал Сулеймана рифмадикай гъамиша шиирдин мана-метлеб ва везин ачухун патал менфят къачуна. И кІвенкІвечи адет А. Фатахова ирс авуна. Амма бажарагълу шаир мадни вилик фена; рифмадин месэлада ада, В. Маяковскийдин тежрибадал амал ийиз, лезги поэзияда са жерге цІийивилер ттуна.

Зи азад тир азадвилин
яру уьлкве!
ЧукІурна на, терг авуна
зулуматдин мичІи дуьне
Амайди туш агъавилин,
я лукІвилин
гъич са эсер
мад ви къене;
Гъукуматдин иеси я
вилекан лукІ,
Къенин йикъан
яру фяле.
(«Чинани ана»),

Ина рифмада тунвайбур шиирдин лап важиблу, лап еке мана квай гафар я (уьлкве, дуьне, къене, фяле). Абуру шиирдин мана-метлеб ачухуниз лап ашкара куъмек ийизва. Са «Чинани ана» тІвар алай шиирда ваъ, А. Фатахован гзаф маса шииррани рифмадив еке роль гва. Шиирдин мана-метлеб артухан къуватлу хъунухъ патал шаирди строфадин къияй къилди са рифма ишлемишзава. Ихътин мисалар «Комсомол», «Чинани ана», «Колхозчидин мани» шииррай жигъида.

Шиирдин везин къуватлу авун патал, мадни дуьз лагъайтІа, везиндин гъерекат арадал гъун патал А. Фатахова вичин шиирра гегъеншдиз везиндин камертондикай менфят къачузва. Камертон адет яз са шумудра тикрар жезвай са гафуну тешкил ийизва. Ам адет яз шиирдин сифте къиле жеда ва камертонди шиир гъихътин везиндалди кІелна кІандатІа тайинарзава. «Чинани ана» шиирда камертон ихътинди я:

Эцигзава,
эцигзава,
эцигзава.

Ихътин зарблубли гуьгъуьнай къвезвай текстдин везин туькІуьрзава:

Куьгънеди
чукІур хъийиз,
цІийи ийиз
эцигзава.
Ракъ ракъухъ,
къван къванцихъ
какадарна
гилигзава...

«Комсомол» тІвар алай шиирда везиндин камертондихъ еке хасвал ава. Ина камертон сесининди, ванцинди я.
Гум... м. м. ггумм, грум... м...

акъатна гум...

Чна гъеле шиир кѐлнавач, амма камертонди фабрик-заводрин шикил гузва, гум-грум ийиз фабрикдин машинри кѐвалах ийизвайди кѐалурзава. Ихътин шикилдихъ галаз гуьгъуьнай кѐвезвай цѐларар лап кутугай гѐалда кѐунва:

- Зарбуналди гъерекатда, -
лугъуз, кѐвахъиз гъекъед курум,
Акѐвазнава
дезгегъд кѐилел,
гуз душманриз
кѐати тир рум.

Шиирдив рахаз тун, адав ван ийиз тун - А. Фатахован рикѐ алай адет я.

Виридаз ван хъурай,
ийир ванер ракъа... а... ри.
(«Вад йис кѐуд йиса»).

Ван «ракъу» ийизвач, «ракъара... а... ри» ийизва. Гафуник квай «а» сес тикрар авуналди шаирди шиир кѐлзавай инсанрин кѐанажагъда ракъу ийидай сес рикѐл хкизва. В. Маяковскийдин эсердик кваз яратмишнавай чѐаларихъ са кѐетѐенвал мадни ава. Абур эпосдин кѐайдада туькѐурнава. Лезги поэзиядин виликан адетрал амал ийиз кхъенвай «Вач, югъур хъуй, куьгъне уьмуьр» хътин шииррилай тафаватлу яз «Вад йис кѐуд йиса», «Кустарка», «Чинани ана», «Комсомол» шиирра А. Фатахова тариф авунин кквекай кхъизватѐа, гѐадахъ галаз рахунин кѐайдадилай элячѐзава. Ада гѐакъикъатда вичик кутазвай фикирар, дердер ва гуьгъуьлар кѐалурзавач, якъин шикилралди гѐакъикъат вич кѐалурзава.

Тематикадин месѐладал атайла, А. Фатахов кѐевелай уьлкведин политический уьмуьрдал акѐвазнава. Ам советрин девирди тербияламишнавай шаир я ва вичин вири ялавлу шиирар ада уьлкведа, эвелни эвел са гѐвечѐи пипѐе - Лезгинистанда физвай еке хътин вакъиайрикай яратмишнава.

1930 - 1935 лагъай йисар - ибур Дагъустанда цѐйи уьмуьр патал женг чѐугвазвай, дагълуйрин кѐамат дериндай дегишарзавай ва инсанрин кѐанажагъ цѐйи, социалист гѐакъикъатдалди цѐйи хъийизвай йисар тир. 1930 лагъай йисара Куьреда йигин камаралди кѐилдин кесиб лежберри колхозар туькѐуьриз хъана, классдии женг хци хъунихъ галаз кулакар мал-девлетдикай магърум ийиз хъана.

Советрин властдин сад лагъай душман халкъдин бейхабарвал ва мичѐивал тир. Агъалияр гѐавурдик кутун патал, абурун вилер ачухарун, абур дуьньяда физвай вакъиайрин гѐакъиндай гѐавурдик кутун патал медени гѐужум башламишна. И гѐужумди кѐел-кхъин тийижирвал терг авунихъ галаз, мичѐивилихъ ва чиркинвилихъ галаз женг чѐугуна. Гѐар хуьре школа, культурадин макан ачухиз хъана.

А. Фатахов «Цѐйи дуьнья» газетдин редакциядин работник яз, Дагъустандин хуьрера физвай и еке метлеб авай вакъиайрин юкъва гѐатзава. Ада газетриз медени гѐужумрикай мукъвал-мукъвал макъалаяр кхъизва, вич хуьрериз физ, медени гѐужумдин штабра кѐвалахзава. И вахтара ам са шумудра Къасумхуьрел, Ахцегъиз, Къурагъиз кѐвез-хъфиз хъана.

Халкъдин вилик акѐвазнавай майишат ва культура вилик тухунин месѐлайрин кѐуллугъда А. Фатахова вичин шаирвилини бажарагълувални эцигзава.

1932 лагъай йисуз ада газетра, ахпа кѐилдин ктабда вичин «Медени гѐужум» ва «Медени.аскер» («Ша! Ша! Ша!») тѐварар алай шиирар акъудна. И шиирралди шаирди халкъдиз уях хъуниз, кѐелуниз эверзава, абурок чпин кѐуватрихъ инанмишвал кутазва.

Вири,
вири,
вири,
Эркек, диши,
Гъвечи-чехи!
Вири дяведиз,
гъазур хъана
Вири сад хъиз!
Тахъурай сад
Къулухъ къвазиз!
Приказ ганва:
«Кела,
кела,
кела».
(«Медени гъужум»)

Шиир литературада виридалайни фад битмиш жедай, тадиз кхъиз жедай, гъар йикъан дердийрикай геж тавуна яратмишиз жедай жанр я. Идалайни гъейри. Шиир лезги халкъдиз гъеле гъич са маса жуьредин такъатар: кино, театр, проза, печать авачир вахтундилай инихъ, лап дегъзамандилай инихъ таниш шей я. Халкъ адахъ галаз вердиш хъанва, халкъ адан гъавурдик ква.

И кIвалахдикай менфят къачуз, А. Фатахова шиирдин рекъелди партияди ва гъукуматди акъудзавай къарарар машгъур ийизва, инсанар абурун гъакъиндай хабардар ийизва, дуьньяда писни хъсан чирзава.

1932 лагъай йисуз шаирди «АтIай къимет» тIвар алай шиир туькIуьрна. Икъван вахтуналди цIийиз туькIуьрнавай колхозра доход пайдай нефесд къилиз, са къайдадал, виридаз сад хъиз.

Ихътин къайдади гъакъисагъ кIвалахзавай колхозчийрик наразивал кугазва, кифлетар гзаф авайбуруз, темпелриз гъавайда хийир гузва. И кIвалахдикай хабар хъайи кулакри тадиз колхозда чуьруьк тваз хъана. Вичин шиирда А. Фатахова колхозра кIвалах авунин ва гъакъи къачунин уьлчме хъиз зегъметдин югъ тунин гъакъиндай гъукуматдин къарардикай колхозчи итимарни дишегълияр гъавурдик кутазва.

АтIуз гъар къуз
кIвалах зул-зул
Колхозчийриз
вугузва.
Гъар са касди
кIвалахд къарал
Доход вичиз къачузва.

А. Фатахован чIалариз кардив дериндай эгечIун хас я. Вичин вахтунда кIвалахзавай гзаф маса жегъил шаиррилай тафаватлу яз ада милли поэзияда тарифунин ваъ, эверунин къайда вилик тухвана.

Алибег Фатахова лезги поэзияда сифте яз къецепатаи уьлквейрин яшайишдин, дуьньяда ислягъвал хуьнин ва дявекарар русвагъ авунин тема бинелу авуна. Адан «Европадин жаллатIриз» ва «Дяве» (1932-йис) тIварар алай шииррин метлеб къени чпин сифтегъан къуватда ама.

Гъар са пачагълугъ,
гъар уьлкве -
Европа ва Америка!

Сирнавиз яракърин къене,
Сивихъ къадар ацанва.
Миллионрал бейкар, гишин
Куъчейра хъанвайла баят,
Расзавайди ажалд машин,
Инсанриз цийи хиянат.
Туп,
бомба,
гуълле!!
(«Дяве»).

«Чинани ана» шиирда (1932-йис) къве дуьнья, куьгънеди чукIур хъийиз, цийиди эцигзавай чи уьлквени «гишин, мекъи паб, аял» недай са кIус фу авачиз куьчейра гъатнавай капиталист уьлквеяр сад садан къаншарда эцигзава. Ихътин къайдада шиир туькIуьруни СССР-дин артухвал, ина халкъарин шадвал ва бахтаварвал ашкарадаказ къалурдай мумхинвал гузва.

А. Фатахов алай гъал къейд авунал акъваззавач. Дуьньядин ругуд паюникай са паюна яру пайдахди рапIрапI гузва. Шаир и чи шадвал вири дуьньяда хъунихъ инанмиш я.

Алатда икI
йисар-варцар,
Ам пара я
тIимил вахтар...

Гъалиб жеда гъар чкада,
гъар уьлкведа
пролетарар!
Михъиз дуьньядал эцигда
азад Совет
гьукуматар.

А. Фатахован яратмишунри, иллаки шиирри ва поэмайри, ада ишлемишай шаирвилин цийи формади лезги литературадиз са къадар таъсир авуна. Адалай чешне къачуз, лезги шаирри сюжетдин поэмаяр туькIуьрзава, рифмадин цийи къайда твазва, халкъдин куьгъне уьлчмейрилай элячIзава.

А. Фатахован тежриба вилик тухуз виридалайни хъсандиз алахъайди Мемей Эфендиев я. И шаирдин «Къуркъулифни тIиб», «Иман», «Комсомол» лезги поэзияда В. Маяковскийдин .адетар давам авунин карда цийи кам я.

Дяведилай гуьгъуьнин йисара А. Фатахова менфят къачур уьлчмейрал, везиндин тешкиллувилел ва къайдайрал жегъил шаирар къезва.

III къил

ПОЭМАЯР

«КъатI-къатI авур зунжурар» неинки лезги, гъакI вири Дагъустандин советрин поэзияда сифте поэма я.

И поэмайри лезги поэзияда еке дегишвилер арадал гъана. Поэзиядиз халкъдин яшайишдин еке къатар атана. Дуьньядин гъаларин, вакъиайрин гъакъиндай шаирри ийизвай фикиррин, гъисс авунин чка гъакъикъатди вичи къаз хъана.

Идахъ галаз сад хъиз поэзиядиз ччан алай, къанажагъ авай, вичин хесетар, дердер, гьерекатар авай инсан атана.

Икъван гагъди чи поэзия инсанрикай магърум тир, ам инсанар авачир квалериз ухшамиш тир. Дугъри я, поэзия инсанрикай рахазвай, амма, адет яз, къилди инсанар чеб авачир, поэзияда авайди обществодин тамам къатар тир. Стал Сулеймана революциядилай вилик ва совет власть хъайи сифте йисарани вичин амал-камал авай инсанрикай лугъузвач.

Ада са фекъи къачузвач, са кавха къачузвач, вири фекъияр ва вири кавхаяр къачуна, абуруз умуми къимет гузва. Муькуь патахъай, тек-бир шиирра къилди-къилдин инсанрин тварар къазватлани, ина абур чеб авач, абурукай шаирди вичи ийизвай фикирар ава. Революциядилай виликан поэзияда тек са Етим Эминахъ къве шиир ава хъи, и шиирра ада гъакъикъи инсанрин, ччан алай инсанрин суьрет чугвазва. Ибур «Гачал» ва «Вирт квахъайдаз» я. Гъеле и шииррикни гъакъикъат ачухунив шаир лирикадин къайдада эгечунин лишанар ква.

Урус литературада тербия къачудайла, А. Фатахова лезги литературадин чуьлдин баябанвилизи фикир гана, ада иниз инсанар гъана, инсанрив и чуьлдик гъарай-эвер кутаз туна.

Гъа идалди шаирди милли литературада социалист реализмдин къайда бинелу хъуниз ва мягкем хъуниз къуллугъ авуна, чи поэзия яшайишдив мукъва авуна.

А. Фатахован «Зарбачи Гъасан», «МТС» ва «КъатI-къатI авур занжурар» чпин лайхлувилерал атайла гъарма са жуьре я. Критикади ва къелдайбуру «Зарбачи Гъасан» тафаватлу ийизва. Поэма и вахтунда Дагъустандин халкъарин литературада са гъихътин ятлани цийи важиблу вакъиа ва еке агалкъун хъана. Гъа иниз килигна ам тадиз урус чалазни кваз перевод авунай.

И поэмадиз чи машгъур тир писатель, лезги литература вилик тухунин карда еке зегъметар чугур Эфенди Капиева еке къимет гана.

«Фатахован «Зарбачи Гъасан», - лугъуз тестикъзава Капиева вичин «Дагъустандин совет литератураяр вилик финин асул девирар» твар алай макъалада, - гегъеншдиз машгъур авуниз ва маса чаларал перевод авуниз лайхлу шей я. ДАССР-дин пролетаррин поэзиядин еке агалкъун я»

«Зарбачи Гъасан» твар алай поэмада цийи яшайиш патал, уьлкведин къамат дегишарун патал халкъди чугвазвай зегъмет къалурзава ва и зегъмет чугвазвай вахтунда ада вичин къамат дегишарунни къалурзава.

История туькуьрзавайди ва вилик тухузвайди жергедин инсанар я, дуланажагъдин няметар акъудзавайди рабочияр ва лежберар я. Гъа иниз килигна социалист реализмдин литературадин къилин игит (герой) дуланажагъдин няметар акъудзавай, история туькуьрзавай ксар хъунухъ лазим я. Социалист реализмдин вичин къетленвилерикай ва истемишунрикай сад жергедин инсанар, фу-къафун гъасил ийизвай, инсанрал партал алуькIзавай, ам яшамиш жедай квалер эцигдай, ада ишлемишдай зегъметдин яракъар ва алатар акъуддай зегъметчияр литературада асул игитар хъунухъ я. «Зарбачи Гъасан» поэмадин кар алай къетленвилерикай ва хъсан терефрикай сад социалист реализмдин и тлалабун къилиз акъудуникай ибарат я.

Чи обществада авай классрикай виридалайни кIвенкIвечиди ва социализм туькуьрунин карда виридалайни вилик квайди, чешне къалурзавайди, Стал Сулеймана лагъайвал, «кесибар гъаркъуь рекъерай тухузвайди» рабочий класс я. А. Фатахова вичин поэма серес милли рабочий класс арадал акъатуникай, адан къанажагъ туькуьр хъунихъикай кхъенва. А. Фатахова лезгийриз чпин вилералди акур, чпиз ван хъайи, чпиз гъавурда гъатиз регъят, гъатта гъакъикъатда хъайи ихътин вакъиа къачузва. Дербент, лезгийриз виридалай гзаф чидай ва таниш чка я. Инин мукъув, ччилиин хъиткъердай газдин цай акъатзавай чкадал 1925 лагъай йисуз «Дагогни» («Дагъустандин цаяр») твар алай шуьшейрин завод эцигна.

КІвалахдай рабочияр са къадар чкадал жагъана, амайбурун гъакъиндай заводди патарив гвай хуърериз кагъазар ракъурна. Лезги хуърери и теклифриз разивилелди жаваб гана ва гъар хуърйя вад-цІуд лежбер заводдиз рекъе гъатна.

Исятдани «Огни»-да гъа вахтунда фейи ва гилалдини кІвалахзавай гзаф лезгийар ама. Яшлу хъанвай са къадарбур я хуърериз хтанва, я пенсия къачуз, гъана дуланмиш жезва.

ИкІ хъайила, поэмадин бинедат авайди яшайишдин гъакъикъи вакъиа я, лезги лежберрикай рабочий класс, милли рабочий класс арадал атун ва шегъердин, кІвенкІвечи производстводин алакъаяр авай заводдин, рабочий классдин вичин эсердик кваз паталай къвезвайбурун къанажагъ хкаж хъунин, абурукай, рабочияр хъунин вакъиа я.

Поэма вич халкъдиз чидай ва таниш вакъиадила - лежбер шегъердиз рекъе гъатунилай башламишзава.

И лежбердал шаирди Гъасан лагъай тІвар энигнава. Чал Гъасан сифте яз рекъиз экъечІнавай вахтунда дуьшуьш жезва.

Тукъунавай дагъдин гуьтІуь
Къекъвей-къекъвей рекъерай,
Жезмай къван ийиз тади,
Жегъил са кас къвезвай.

Шаирдихъ еке устадвал ава. Адаз хуш сефердиз экъечІнавай касдин рикІикай хабар ава. Гъасан заводдиз ракъурунал шад я. И шадвили ам, гару пеш хъиз, вичин луваралди тухузва.

Къуьне гъебе, залан кІуртар,
Къведачир гагъ кІвач-кІвачихъ,
Гагъ дегишдай чинин ухшар
Ягъан тийиз вич-вичихъ;

Яваш-яваш мани ядай,
Гагъ рахадай вич-вичив;
Гагъ къултухдикай хкудпз
Къугъвадай ладу чарчив.

А. Фатахова Гъасанан шадвиликай, разивиликай, эсиллагъ умуми яз лугъузвач. Поэмада «шад», «рази» лугъудай гъич са гафни авач. Амма шаирдин алакъун ам я хъи, ада къасухдай тагъланвай нетижадал кІелзавайди гъизва. Гъасанан шадвал адан гъерекатар къалурунин куьмекдалди ганва. И гъерекатарни гъакъикъатда жедайбур, гъахълубур я. Гагъ «кІвач-кІвачихъ» къвезвач, гагъ «вич-вичихъ ягъан тийиз» ада чинин ухшарар дегишарзава, гагъ мани язава, гагъ вич вичив рахазва, гагъ колхозди вичив вугай чарчив къугъвазва.

Гъасан лайхлу итим я. Рабочий классдинни лежберрин алакъа мягъкемарун паталди ракъурзавайди хуьре кІвалах авачир кас туш. Ам жегъил итим я, колхозда зарбачи я, вични ликпунтда кІел-кхъин чирнавай, 'колхоздин къадир авай, дуьньядикай хабар авай, кулакризни фекъийриз акси инсан я. Ликпунтдиз фейила, бязибуру ам ва адан юлдашар айибарнай:

- Гил фекъияр жед, - лугъуз,
Бязибуру кичІе гудай,
Квез са затІ чир жеч лугъуз;
Чна абуруз ябни ганач,
Гъамиша физ кІелуна.

Физвай рекъе вичел дуьшуьш хъайи ва вич диндирмишай инсанриз Гъасана «районди гайи пишкеш», «рангаривди раснавай» грамота къалурна. Буш дереяр, гегъенш чуьллер акурла, ада лагъана: «Тракторар кІандай иниз!»

Шаирди дуьз ийизва: адан Гъасан 1930 лагъай йисарин хуьруьн кІвенкІевечи лежбер я. Шаирди къулухъ галамай, дуьньядикай бейхабар инсан шегъердиз тухвана, ана адаз аламатар къалуруналди, адакай итим ийизвач. Гъасан хуьре хъанвай цІийи яшайишди итим авунвайди я. Чранвай лежбердикай, зарбачи лежбердикай зарбачи рабочий хьунухъ - Фатахова къалурзавайди гъа им я.

Шаирди вичин игитдин рикІин гъал дуьз аннамишна. Сифте яз хуьрйяй экъечІна гъариблухдиз атай инсандик сифте къилйяй са къадар рикІин дарихвал, сефилвал акатда. Гъасаназ «завод, мензил, халкъар аквадай са жуьре буш».

Жуван хуьрни, мектеб, колхоз
Алатдачир рикІелай,
Гагъ ам фикирди тухуз,
Звар алахъдай къилелай.
Гъар пакамахъ регъуьз-регъуьз
КІвалах куьтягъ хъайила чуьлдиз
ЭкъечІиз, тек къекъведай...

Амма Гъасан заводдиз советрин вахтунда атанва. Ина сад садаз регъуьз-кичІез килигун авач. Сада масадаз зулум ийизвач. Рабочияр сада садаз куьмекзавай, санал зегъмет чІугвазвай, са ниятди, са мурадди вилик тухузвай къагъриманар я. Гъасан гзаф фад вичин сефилвилин гъалдай акъатна ва ам виридан къула гъатна». УстІаррихъ яб акализ, ктабар кІелиз, гъакъисагъвилелди кІвалахиз, гагъ мектебдиз, гагъ клубдиз къевез, Гъасанакай зарбачи жезва.

Амма Гъасана вичин секинвал квадарзавач. Са хуьтІуьн юкьуьз заводди план ацІур тавунихъ галаз алакъалу яз собрание тухузва. «Хъалхъам» арадай акъудун патал рабочийри гаф гузва, са шумуд касди чеб зарбачийрин жергейриз кхъизва.

Гъасанахъ лап авай гъевес,
Малумариз зарбачи,
Амма ам акъваз хъана,
Са кквекай ятІани регъуьз.

Ам пакамахъ завкомдиз фена, ана вични зарбачи яз кхъиз тазва. Гъасан садлагъана гъалибвилерин кукІушрихъ агакъзавач. А. Фатахова адан суьрет яваш-явашдиз вилик физ гузва.

Сифтедай адан кІвалах са артух юлдашриз малум тушир; виридалайни кІвенкІевез, зарбуналди Петров физва. ИкІ ятІани парттешкилатдизни завкомдиз Гъасанан гъерекатрикай хабар жезва, абуру зарбачийриз фикир гузва.

Гатфаралди планда авай «хъалхъам» тергзава, Гъасана пишкешар къачузва. Ам завкомдин членвиллиз хкъазава. Поэма Гъасан партиядиз къабулуналди куьтягъ жезва.

Авторди Гъасана заводда кІвалахзавай йисар са къадар тади кваз къалурна, ам анжах зегъмет чІугунин девирда аваз къалурна. ИкІ ятІани, А. Фатаховавай инанмиш жедайвал Гъасанан суьрет гуз хъана.

«Зарбачи Гъасан» тІвар алай поэмадихъ лезги литературада еке метлеб ава. Ада милли поэзияда социалист реализмдин къайда мягкем хъунал гъана.

Социалист реализмдин къилни-къилин лишанрикай сад хъсан инсандин, яни Октябрдин къазанмишунриз, социалист Ватандиз вафалу инсандин суьрет (образ) чІугун я. Хъсан инсан - им, чи уьлкведин типичный инсан я, амайбуруз лайихлу чешне я.

Лезгийрин литературада «Зарбачи Гьасаналай» вилик хъсан инсандин тайин тир суьретдихъ галаз таниш тушир. Революциядилаи виликан поэзияди авазвай яшайишдин эйбежер гьалар русвагъ ийизвай. Судуйрикай, фекъийрикай, кавхайрикай девирдин хъсан игитар хьунухъ мумкин туш: абур халкъдиз акси къуват я. Революциядилаи гуьгъуьниз чи поэзияди Ватандин, партиядин, цийи бахтунин, жегилвилини, колхоздин къурулушдин тарифар ийизва, абур игитар яз къалурзава. Амма ина гьеле тайин тир инсанрин суьретар авач. СтIал Сулейманани «Колхозчи паб Инжихан» тIвар алай шиир гьеле яратмишнавачир. Гьасанан суьрет милли литературада къедалдини виридалайни хъсан игит яз ама.

Социалист реализмдин къайдади яшайиш авазвай гьалда, секин гьалда, юзун тийизвай гьалда ваъ, вилик финин гьерекатда, гьевечIидай чIехидаз экъечIунин, хкаж хьунин гьалда аваз къалурун истемишзава. Анжах вилик физвай яшайиш социалист гьакъикъатдив къазва. А. Фатахов и тIалабунизни вафалу я. Адан игит, Гьасан, винидихъ акурвал, датIана вилик физва, хуьре зарбачи лежбер яз, адакай заводда зарбачи рабочий жезва, вичин кIвалахдин устад жезва, ам партиядиз гьахъзава.

«Зарбачи Гьасан» поэма кхьидалди А. Фатахова устадвилини жигъетдайни чи поэзия вилик тухвана. И карда ада вич цийивилер твадайди яз къалурна.

Тайин тир вакъиа авай, тайин тир инсандин суьрет гузвай поэма, «Надинж аялар» хъиз, лезгийрин вири амай поэзияда агъавал ийизвай «къошмадал» туькIуьрун дуьз жедачир.

Гзаф вахтунда датIана дуьгуьд аш нез хъайила, адакайни инсандин рикI яда.

«Къошмадини» и жуьреда инсанар куцIуьрзавай. Муькуь патахъай, вацI хъиз авахъна физвай, гурлу, гьерекат квай уьмуьр «къошмадин» дар кIалубра, къизил кирпичар хътин, къилий-къилди са жуьредин кIалубра туртIа, и яшайишдин тIебиивал, гьахълу ериш квахъдай.

А. Фатахова поэма патал цийи форма жагъурна ишлемишна. Им гегъенш, регъятдиз фикир лугъуз жедай, кIелдайди инжикли тийир, яшайиш хътин жуьрба-жуьрвал квай форма я.

Поэмада адетдин бейтер, къуд-къуд цIарцIикай ибарат тир куплетар авач. Ина сагъ- битав, анжах къилериз пайи-паярнавай текст ава. Амма къилерин къене, тежриба авачир касдиз акван тийирвал, мана-метлебдин бейтер ава. И кIвалах шаирвилини гьар са келима къуд цIарцIикай ибарат тирди авунал таъмин жезва. Ида поэмадик везиндин къенепатан цIалцIамвал кутазава, поэма сагълугъди ийизва, мана-метлеб ачухди ийизва.

Юкъван буйдин, кIвач-гъил мягкем,
Гужлу, гьаркъуь тир къуьнер,
Ацукъун, къарагъун уьткем
Хъуьрезвай ири вилер.

Гуьгъуьнилай къезвай къуд цIар:

Гьаркъуь, къалин уьткем тир чин,
Къери чуру, спелар,
Чембердив гьекъ миьна вичин,
Бушна шаламд къветIелар.

Лезги поэзия муьжуьд слог авай шииррихъ галаз вердиш хъанва. А. Фатахова чи поэзияда тIимил ишлемишзавай ирид слогдин шиир хъяна. Идалди ада цийи везин гузва. Ирид слог фад кIелиз жеда, ирид слогди адетдин, цезура къабулзавач. ИкI хъайила, поэмадин чIалахъ вичин тIебии гьахълувал амуькъзава.

Амма шаирди поэма къилий-къилди ирид слогдин уьчмедал кхъенвач. Къилерин сифте пуд къуд цIарцIе муьжуьд-муьжуьд слог ава. Ахпа, са цIарцIе муьжуьд, муькуьда ирид аваз гузва. Ихътин нубатри поэмадик артухан гуьзелвал, цийивал ва хъуьтуьлвал кутазава.

Вили цавун бушлухара
Акъвазнавай гъетери,
Югъ жердавай атІуз ара,
Зайифариз нур живери...

Дагъдин хурал экъечІнавай
Куьлуь гапІал тамара:
Векъер, пешер ацукъна чиг,
Амазамай ахвара...

Къвед лагъай ва амай къилера муьжуьд слог авай цІараринни ирид слог авай цІарарин нубатар къилляй-къилди авач, абур са-са чкайра .пайда жез квахъзава. Ина тайин тир къайда авачиз гъам муьжуьд, гъам ирид ва гъам ругуд слог авай цІарар сад садан гуьгъуьналлаз къвезва. Амма ида шиирдин везин хадач. Са цІар дириз, муькуьди астадаказ кІелиз тазва. Поэма икІ туькІуьруни яшайишдин гъерекат, ам акъваз тавунвайди, ам шагъвар авай вахтунда къуьлуьн ник хъиз лепе гузвайди ийизва.

Рифмадин месэладал атайлани А. Фатахов цІийивилер твадайди я. Поэмадихъ тайин тир рифмадин къурулуш авач. Шаирди лап сифтедай тек цІарар къилди, жуьт цІарар къилди рифмада ттун фикирдиз къачунвай жеди. Амма рифмадин и шикил, гатфарин чуьлда къериз-цІаруз амай жив хъиз, поэмадин са ва я маса чкайра ава. Поэмадин чІехи пай тек цІарара рифма авачиз, жуьтбур рифмада ттунваз яратмишнава.

ЦІийи завод хам чка я,
Гъасанан рикІ регъят туш.
Азад завод, мензил, халкъар
Аквадай са жуьре буш.

А. Фатахован вири яратмишунриз, иник кваз «Зарбачи Гъасан» тІвар алай поэмадизни хас къетІенвилерикай сад яшайишдин булвал, бегъерлувал къалурун я. И гъал ада са жуьредин гафар тикрар авуналди таъминарзава. Поэмада ихътин цІарар ава:

Сад садалай мукъвал-мукъвал
Эцигнавай дар хуьрер:
Тик гуьнеяр, шимер, чархар,
Тухванвай ци чухурар,
ТІимил-тІимил явшан, валар,
Къванер ва я тик иІарар,
АскІан кІвалер, чкІай муьхцер,
ГуьтІуь дар тир куьчяр...
(16 лагъай чин).

Къацу багълар, бустан, салар,
ЦІийи кІвалер, имаратар,
Гъар патахъди рекъер, хулар,
Физ лайих я и маканар.
(20 лагъай чин).

А. Фатахован къвед лагъай поэма «ЭМ-ТЕ-ЭС» я. И поэмадани «Зарбачи Гъасан» поэмада хъиз, шаирди гъа темадал: рабочий классдинни хуьруьн зегъметчийрин, колхозчи лежберрин арада авай дуствилин темадал кІвалахзава. Шаирди уьлкведа социализм

туькIуьрун сагь-битав гьерекат яз кьалурзава. Адан яратмишунра хуьр галачир шегьер ва, аксина яз, шегьер галачир хуьр авач.

Дагьустанда колхозар ва МТС-ар туькIуьрай вахт 1930 лагьай йисар я. А. Фатахова вичин поэма, икI хьайила, колхозрин ва МТС-рин сифте йисарин тежрибадал бинелу яз туькIуьрнава. Им гьеле вири лежберар колхозриз гьахь тавунвай, гьеле колхозрин артухвилерин гьавурда гьат тавунвай вахтар я, МТС-ар лагьайтIа, абуруз гьеле мукьубвай чидач, МТ-ри халкьдин гьал хьсанарун патал кIвалахзавайди, адан зегьмет кьезиларзавайди тамамдиз аннамишнавач. А. Фатахован и поэма, «Зарбачи Гьасаналай» тафаватлу яз, кьил-эхир авай вакьиа квачиз туькIуьрнава. Шаирди юлдашарни галаз вич и йифиз МТС-диз финикай, МТС-дин механизаторри совет властди, колхозрин кьурулушди агьалийриз, азад, шад, тух уьмуьр яратмишунин гьакьиндай ийизвай рахунрикай кхьизва. Шаирди виридалайни важиблуди механизаторрин и рахунар яз гьисабзава. Иниз килигна ада поэмада гзаф чка абуруз ганва.

Инсанри чпин арада ийизвай рахунар шииррик кутун лезгийрин виликан поэзияда адет хьанвай кьайда тушир. Адан себеб малумди я: а вахтунда поэзияда инсандин суьрет авачир. А. Фатахова поэзиядиз инсан гьана. Инсандихь лагьайтIа, мез ава. Шаирдин поэмадин мана-метлеб тек инсандин гьерекатар кьалуруналди ачухарун тIимил я, адан фикирралдини, и фикирар лугьузвай рахунралдини ачухарун лазим я.

Инсанри ийизвай рахунар (диалог) А. Фатахован «Комсомол», «Рекьерин зарбачияр» ва «Дяве» тIварар алай шииррик, ахпа «Зарбачи Гьасан» поэмадикни ква. Амма ина диалогди гьвечи чка кьазва. «ЭМ-ТЕ-ЭС» поэмадин кар алай асул пай трактористрал кьил чIугваз атай инсанринни трактористрин арада физвай рахунри кьазва. И рахунри МТС-ди колхоздии кIвалахда кьазвай чка, колхозри халкь авадан ийизвайди кьалурзава, колхозрин артухвилер кьалурзава.

Поэмадин мана-метлеб дериндай ачухаруниз шаирди ишлемишнавай устадвилин такьатри,

Эвелни-эвел кьуватлу метафорайри кьуллагь ийизва.

Тракторрин гьар куьтенди

Кьазуниз виш сарин зулум,

Абурун гьар хци макьуни

МичIивилий акьудиз гум.

(37 лагьай чин).

Куьтенди зулум кьазунун, макьуни мичIивилий гум акьудун - ибур метафораяр я.

А. Фатахова лезгийрин милли литературадиз урус литературадай гьайи тежрибайрикай сад тIебиатдин лирика ва яшайишдин вакьияяр ачухун патал абурув кьунвай тIебиатдин вакьияйрикай менфят кьачун я. Лезгийрин виликан поэзияда тIебиатдин шикилар гун авачир. Ина тIебиатдин кьилди-кьилдин вакьияйрикай, лишанрикай менфят кьачузвай. Месела, Етим Эминан чIалара багьдин, ичин, цуькверин, билбилдин суьретар ава. Амма ина тIебиатдин вакьияйрикай гзафни гзаф гекьигунрикай хьиз менфят кьачузва. А. Фатахова тIебиатдин вакьияяр вичин яратмишунрин затдик кутазва. Шаирдиз «ЭМ-ТЭ-ЭС» поэмада тракторри, «зулум кьазуниз», цIийи уьмуьр таьминарзавайди кьалуриз кIанзава. И фикир ачухун патал ада баябан чуьлда мичIи йифен шикил гузва.

МичIи йиф я, гьар пад секин,

Саняхьайни авач ван-сес, ч

К'ьаткана лал ахвараваз

Чили кьачуз залан нефес.

Анжах вили цава гьетер

Квахьиз-акваз кьвазнава куз;

Зулун гарун лепед ванер

Ара атIуз кьведа япуз,

Куьлуь къратикен валар,
Гар акьурла лепеяр гуз,
Гъар патахъди жез алчудар
Инихъ-анихъ, винихъ-агъуз.
Къекъвез цава чІурун къазар
Гъамлу-гъамлу мани яда;
Гагъ ацІуриз генг куллухар,
Чакъалри зил къаз гъарайда.
Саныхъайни са хуър, са кІвал
Килигналди аквадач вилиз,
Илих хъай кІанелай кукІвал
МичІи чуьл я, баябан дуьз.
(31 лагъай чин).

Поэмадин ихътин гъахъунихъ галаз таниш хъайила, гъасятда вилерикай гъакъикъатдин баябан чуьлдин шикил карагда. Ахпа шаирди лугъузва:

И къранлух чуьлда яргъай
Аквазава зайиф эквер,
И чуьллера гъич ван тахъай
Са куьн ятІа гъариб сесер,
Къвез-къвез мукъва жеридавай
Экверин нур хъана къизмиш,
ЧукІурна ишигъ гъар патаз
Чуьллер авуна нурламиш.

Чуьллер нурламишзавайбур МТС-дин тракторар тир. Гъич ван тахъай гъариб сесери, фенкъуларилай къуд пад нурламишзавай ишигъди къумлух чуьлдик цІийи юзун, цІийи гъерекат кутазва. Тракторри чІуру чуьлдин къамат дегишарзава. ИкІ хъайила, «ЭМ-ТЭ-ЭС» поэмада тІебиатдин шикилди МТС-дин артухвилер ачухуниз къуллугъ ийизва.

«Зарбачи Гъасан» поэмадани А. Фатахова и къайдадикай менфят къачузва. Амма ина тІебиатдин шикилдикай Гъасанан рикІин гъал ачухарун патал менфят къачузва. Гъасан сифте яз шегъердиз физвайди я. Къвезвай рекъе адаз, гъелбет хъи, хуърер, чуьллер, дагълар, багълар, ракъун рехъ, поезд, гъуьл ва, эхирни, завод аквада. Поэмада и шикилар ганва, абур Гъасанан рекъе ийизвай шад фикиррив, адан къунбар тир гуьгъуьлрив къунва. А. Фатахова «Зарбачи Гъасан» ва «ЭМ- ТЭ-ЭС» поэмайра ганвай тІебиатдин шикилар гъакъван устадвилелди чІугунвайбур, къетІенбур ва тикрар тежедайбур я. И шикилрай, поэмайрин и кІусарай чаз чи милли тІебиат аквазва. Гъа им автордин къуватлувални я. Гатун йикъан пакаман шикил шаирди икІ гузва:

Гатун йикъан пакамахъди,

Ахъа жезмаз экуьн ярар,
ЧІулав гъуьмерин кІаникай
Ачух жезвай къакъан дагълар.
Хкаж хъана пакаман гар
Зайиф ванцел рахадай,
Цавун кІаниз янавай яр
Иви хътин аквадай.
Вили цавун бушлухара
Акъвазнавай гъетери,
Югъ жердавай атІуз ара,

Зайифариз нур эквери...
Дагъдин хурал экъечІнавай
Куьлуь гапІал тамара:
Векьер, пешер ацукъна чиг,
Амазамай ахвара...
Къакъан чархарин арадай
Авахъзавай вацІари,
Жур-журдалди мани ядай
Яб гуз чуьлдин къушари.
Ширширдалди къугъваз пешер,
Наз гуз къацу ттарари,
Бугъмиш авур чІулав цифер
Тухун хъийиз йикъари,
Ара датІуз ванер къведай ,
Яргъал дагъдай кицІерин,
Лежберрин сят тир пакаман
Гъарагъунар кІекерин;
ФипІ! ФипІ! - ийиз тек-тек ванер
Гуьнедикай тІипІерин,
Гуьзел тир ширин манияр
Тамун чІулав нуькІерин.
(15 - 16 лагъай чинар).

Тебиатдин шикилар гунин кардани А. Фатахова жумартдиз художественный образрикай (суьретрикай), иллаки метафорайрикай ваолицетворенийрикай (ччан алачир шейэрик инсанрин хесетар кваз къалурун) менфят къачузва. Гар зайиф ванцелди рахазва. Авахъзавай вацІари жур-журдалди мани язава. Пешер къугъвазва. Тарари наз гузва. Шаирди къвед-пуд цІарцІелди тамам шикил ачухзава:

Ракъинин нур аватзамаз,
Патрун хътин хъиткъинна хуьр.
(16 лагъай чин).

Няни хъана, акІана рагъ,
Эхир нуар чуьнуьхна.
Къажгъан хътин ргазвай ччил
Яваш хъана илихъна.
(22 лагъай чин).

Агаж хъана гуьзел чуьллер
Вилик хъиз гузамач наз.
(24 лагъай чин).

Алибег Фатахов жегъил шаир тир. ИкІ тиртІани, лезги поэзиядай ада къачур паюнилай адак вичи кутур пай гзаф я. Ада милли литература жуьрба-жуьр терефрихъай девлетлу авуна. Адахъ шаирвилине еке бажарагълувал ва устадвал ава. Амма им адан яратмишунрик къилдин кимивилер, зайиф чІалар ва кІусар квац лагъай чІал туш. Вич эвелдай лезги поэзиядин руьгдал тербияламиш хъанвайди хъуниз килигна, адан са къадар шииррик вакъияяр адетсуз екез къалурунин эсер ква. Ихътин дуьшуьшра ам яшайишдин гъахълувилелай элячІзава. Ихътин кимивал чаз «Зарбачи Гъасан» тІвар алай поэмадай жигъида. Лап эхиримжидан вилик квай кыле (XVI) Гъасан партиядиз гъахъун къалурзава. Шаирдиз Гъасан партиядин член хъуниз лайихлу тирди, рабочийрин арада адахъ еке

авторитет ва гъурмет авайди ачухариз кІанзава. Амма и дуъз кІвалах поэмада гудайла, А. Фатахова Гъасан къадарсуз виниз хкажзава, адакай партиядин член хъунухъ са зарбачидин вичин уьмуьрда ваъ, гъакІ вири парттешкилатда, вири заводда зурба хътин вакъиа яз гъисабзава. Ихътин къиметдал атун патал шаирди парткІватІални еке ийизва. Автордин фикирдалди,

Пара къадар махлукъ авай
Еке клубдин залда.

АкІ жезва хъи, гуя парттешкилатда са-къве виш коммунист ава, ва я Гъасан партиядиз заводда кІвалахзавай вири рабочийрин собраниедал къабулзава.

Ахпа:

Гзаф рахунрилай къулухъ
КІвенкІве Гъасанан арза,
Махлукъди яб акалзавай
Дикъетдив пара-пара,
КІелна куьтягъдай вахт хъанач,
Гъурад ванер акъатна,
Къабула чи герой лугъуз,
(29 лагъай чин)

Партиядиз инсан къабулзавай чІавуз «гъурадин ванер акъатун» мумкин кІвалах туш.
Гъакъикъатда икІ жедач.

А. Фатахован яратмишунрин асул кар алай чка тешкил ийизвай, адан виридалайни метлеблу ва еке шей «КъатІ-къатІ авур занжурар» тІвар алай поэма (1934) я. Им гъа са вахтунда 1930 лагъай йисара вири Дагъустандин литературадани еке произведенийрикай сад тир.

«КъатІ-къатІ авур занжурар» поэмадал шаирди пуд йисуз кІвалахна. Вичин мана-метлебдалди, бегъемвилелди ва яшайишдин еке девир,; тамам 20 - 25 йис къалуруналда им гъакІан поэма туш, шиирралди кхъенвай повесть я. И повестда 1900 лагъай йисарилан башламишна 1930 лагъай йисарал къведалди, и арада хъайи девирда лезги хуьруьн, лезги халкъдин къисмет, гъерекат, вилик финиф ва история гузва. Поэмада-повестда еке устадвилелди инсанрин къилихар, хуьре физвай классрин женг, кесиб лежберар Октябрдин революциядин нетижада уях хъунухъ, абуру чеб яшайишдин иеси тирди къатІун, абуру хуьре социализм туькІуьрзавайди къалурзава. Поэмада лезги литературадин историяда сифте яз урус халкъди дагъвийриз гайи куьмек ачухарзава, урус рабочийри лезги отходникар политический женгиник кутун ачухарзава. Эхирни, поэмада тамамвилелди дагъви дишегълидин къадар-къисмет, обществада, хизанда ада къунвай чка, инсанри адаз ийизвай рафтарвал къалурзава.

Поэмада къилин игитар Магъамад ва Гуьлназ я.

1900 лагъай йисар. «Лап ахвара къатканвай куьгъне хуьр, вичикай садазни хабар тахъана, къвез алатиз кечмиш жез шумуд уьмуьр».

Шаирди тади къачузвач. Ада хуьруьн гъал гъар терефдихъай, бегъемдиз гузва. Фекиди хуьруьнбур алцуларзава. Деветлуяр чеб чпел пехил я. Кесибрин чиниз «сефилвиллин, дарвиллин хъахъ» янава. Куьчейра булдиз палчух ава. Гурмагърай рагъул гум акъатзава. Кесиб лежбер Къурбанахъ гъвечІи руш ава. Адан тІвар Гуьлназ я. Гуьлназа аял йисар къуншид гада Магъамадахъ галаз къудгаз-къугъваз акъудна. Амма абур къведни агъвал авачир хизанрикай я. Магъамад, 12 - 13 йис яшдиз акъатайла, вичин бубади Растаман кІвалел батраквиле эцигна. Гуьлназа вичин бубадиз чарабурун гад кІватІ хъийиз, йигарар гатаз куьмек гуз хъана.

ИкI йисар-варцар алатда. 16 - 17 йисариз акъатайла хейлин вахтунда чеб чпиз такурдалай къулухъ Магъамадни Гуълназ гуъруьшмиш жеда. Ахпа абур мукъвал-мукъвал садаз сад аквада. Къурбаназ и кардикай хабар жеда ва ада вичин руш лап хурт жедалди гатада. Эхирни, Гуълназ ада дакIанз-дакIанз Атлу-ханан хциз, Алидиз гуълуьз гана. ГъакI хуьре недай са кап фу жагъун тавуниз ва гъакI кIани яр чарадаз къисмет хъуниз килигна Магъамад къил къачуна, хуьряй экъечIда. Бакуда ам нафтадин мяденда кIвалахдал туькIуьда.

Бакуда Магъамад дуьньядин гъавурда гъатда. Ада ашкарадаказ садбур кефиник, муькуьбур дердиник яшамиш жезвайди къатIуда.

Вучиз и инсанар сад туш вири,
Вучиз хъсан дуланмиш жеда садбур,
Вучиз ихтиярар къада садбури,
Вучиз гъакъуникай магърум я муькуьбур.
(56 лагъай чин).

Амма гзаф фад вакъийрин финифи ва вичин ижтимаи гъалди Магъамад революционный къуватрив мукъва авуна. Адан классвилин къанажагъ хкаж хъуниз урус рабочий, боль-шевик Ивана еке эсер авуна. Забастовкадин къил кутурди яз Иван ва адахъ галаз Магъамад дустагъ авунай. Идаз рабочийри цIийи забастовкадалди жаваб гана ва дустагъар ачух хъувуна.

Февралдин революциядила гъугъуьниз Магъамад хуьруьз хкведа. Адакай граждан дяведин иштиракчи жеда. Совет власть гъалиб хъайила, хуьруьн жемьтди Атлу-ханан сес атIуда. Гуълназ Алидивай къерех жеда. Хуьре классрин женг цIийи дережадиз акъатда. Колхоз туькIуьрунин месэла халкъдин вилик акъвазайла, кулакри къецI гуз башламишда. Сифтедай абур колхозрин аксина экъечIда. Ахпа хуьре кулакар авач, авайди анжах кесиб ва уртабаб лежберар я лугъуз жеда. Эхирни, къил гижги хъайи инсанри, са-са чкайра гужалди вири колхоздик кутунин гъерекатар малум хъайила, кулак-мулак тагълана вири колхоздиз къабулда. Сад-вад кулакар гъатта партиядин жергейризни гъахъда. Колхозрин къене абуру чинеба кIвалах тухуда, крар чIурда. Дербентда аваз, хуьруьз хтай Магъамад колхоз дири хъувун патал, ам кулакрикай миьхи авун патал женгиниз къарагъда. Ада колхоз кIвачел акъулд хъийида.

Ингъе, са паюни цазва никIера,
Садбуру расзава маларин гъаятар,
Садбур цуьруьгъуьл гваз миьхиз векъера,
Садбур дагълара хуьз хпер, малар.
Ячейкани колхоз эгечIна кардив,
Гъар са камуна миьхна чпин состав,
Зарар гуз туначир чпиз са нив,
Гъамиша акъвазна гъакI кардин къвалав.
(151 лагъай чин).

Кулакривай колхозар мягкъем хъунухъ эхи ийиз жезвач. Абуру женг къуватлу ийизва. Абурун хаинвилелди большевикар тир Салман ва Герейханов Юсуф телеф жезва. Атлу-ханан гада Алиди вичин виликан паб, активный колхозчи ва партиядин член Къурбанова Гуълназ яна рекъида. Амма са душмандивайни вилик физвай гъерекат акъвазариз жедач. Колхоз къвердавай мягкъем ва къуватлу жезва.

Поэмадин мана-метлеб куьрелди ихътинди я. Малум жезвайвал, шаир яшайишдин гъахълувилиз вафалу я. ЦIийи уьмуьр чи халкъдиз регъятдиз жагъанач. Хуьре кулакар класс хъиз тергдалди ачух тир классвилин женг физва. Эхирни, ам социализм патал, социализм туькIуьрун патал менфятлу яз къилиз акъатзава.

Поэмада авай Магъамадан, Гуьлназан, Къурбанан суьретар вилик финин рекъелди ганва. Абуру чан алай инсанар я, иниз килигна абуру ара-ара гъалатIарни ахъайзава, абуру чеб гагъ-гагъ кулаквив алдатмишиз тазва. Къурбан акъалтIай кесиб итим я. Магъамадни кесиб жегъил я. Магъамад вичиз кутугай, вичин рушаз тангъах кас тиртIани, Къурбана, къве киле техилдал вил алаз, Гуьлназ кулакдин хъиз гъуьлуьз гузва.

Гуьлназ лезгийрин виликан дишегълияр хъиз къадарсуз муьтIуьгъди я. Ада датIана эхзава. Бубади гатадайлани, гъуьлуь гатадайлани ада чуькъни ийизвач.

Амма икI ятIани Гуьлназан суьрет жанлуди яз, гъахълуди яз акъатнава.. Гуьлназ лезги литературада гъеле тек сад тир дишегълидин хъсан образ я.

Икъван гагъда литературада, эвелни эвел поэзияда дишегъли муьгъуьббатдин ашкъидин рекъяй къалурзавай. Ам яшайишда, кIвале, къежел, чIура, дагъда, собраниеда, халкъдин арада аквазвачир. А. Фатахова дишегълидин суьрет зегъмет чIугунин, классвилин женгинин девреда гузва. Им социалист реализмдин къайдадин тIалабунрикай сад я ва шаир и тIалабуниз вафалу я.

«КъатI-къатI авур занжурар» поэмадихъ са къетIенвал мад ава. Ина авай са къадар вакъияяр гъакъикъатда хъайи, куьрелуйриз акур ва абурун рикIел аламайбуру я. Эгер Магъамадан, Гуьлназан, Къурбанан, Атлу-ханан, Алидин суьретар ва абуруз талукъ тир вакъияяр шаирди вичин къиле туькIуьрайбуру ятIа, граждандяведин умуми гъерекат, Мамрачрик хъайи вакъияяр, Салман ва Юсуф телеф хъунин шикилар гъакъикъатдай къачурбуру я. И къетIенвили поэмадин гъавурда халкъ фад ва иердиз акъун таъмин ийизва. Художественный произведениедик акатнавай гъакъикъи вакъияйри адан къиметлувал хкажзава; абуру гъакI инсанар вакъияйрин гъакъиндай дериндай гъавурдик кутазава. Им поэмадин. къуватлувални я.

Поэмадин устадвилдин месэлайрал атайла, виридалайни фад къейд авун лазим тирди адан тамамвал, яшайиш тади квачиз, гъар патахъай гунуг я. Гъар са вакъиа къил-эхир аваз ачухнава.

И къайда ада вичин игитрин чинин, жендекдин ухшаррикай, шикилдикай рахадайлани хуьзва. Ада Магъамадан, Гуьлназан, Алидин шикилар тамамдиз, вили къатIудайвал гузва. Ингъе Гуьлназ:

Амма гъикъван тIебии са гуьрчегвал,
Семими хушвал Гуьлназаз ганвай,
Таз тар хъиз шумал акъалтна винал,
АцIай абурулу тик жендек гъанвай.
Элкъвей варз хъиз экуьналди хъуьредай,
Лацувални яр какахъай лацу чин,
Аста-аста сабурдалди къекъведедай
Вилив хуьз кIвач-къил гъамишанда вичин.
Чулав рацIамар, хъуьредай катран вилер,
ТIимил хъиз алгъай нер, къелечI пIузарар,
Бурма хъана винел элкъвена цIвелер,
Лацу живер хътин магъидин сарар.
(14 лагъай чин).

А. Фатаховаз лезгийрин милли уьмуьр, адетар, хесетар, ацукуьн-къарагъун, лекIуьн-рахун хъсан чида. Ва и чирвиликай ада хъсандиз менфятни къачунва. Лезгийрин куььне адет тирвал, Атлу-ханан инсанри Гуьлназак лишан кутазава. Сувар я. Жегъилри къуьлер ийизва.

Абдурагъман къуьлуьник акахъдайла,
Гуьлназаз ша лагъ, лагъана квасадиз,
Адаз хабар авачир и кардикай,

Дугъривилел экъечІна ам къуъл ийиз. –
Атлу-ханан папан чІехи ваха
Шабашна Гуълназаз гимиш манатар,
Хкажна къунвай Гуълназан гъиликай
Пекдин келегъа авуна уькуьсар.
(36 лагъай чин).

«Зарбачи Гъасан» поэмада хъиз и поэмадани А. Фатахова гегъеншдиз тІебиатдин вакъиайрин шикилдикай менфят къачузва. Шаирди вахт алатун, месела, гад куьтягъ хъана, зул атуи ва я зул куьтягъ хъана, къуьд атун тІебиатдин къамат дегиш хъуналди къалурзава. Муькуь натахъай, тІебиатдин шикилар поэмадин чІур туш, абур адан тандик акатнава. Шаирди устадвилелди ганрай тІебиатдай чаз яшайишдин шадвилер ва пашманвилер, гъалибвилер ва сефилвилер аквазва.
А. Фатахова йллаки хъсандиз зулун тІебиат къалурзава.

Атана, мад вичин гъайбатар къалаз,
Пешер, векъер квадар ийиз мекъи зул.
МичІи циферни къайи куьлекар гваз.
Гзаф вахтара куьлуь марф къваз гул-гул,
Хуьруьн. куьчеяр ацІана палчухдив,
КІвалерин гурмагърай акъатна гумар.
Дагъдин хуьрера тарарин ценерив
Тум къекъуьриз илихна къарамалар.
Палчухдай фир аялрин кІвачел алай
Еке, гъуьркъуь калуш палчухда квахъдай,
Мекъила агаж хъайи гъвечІи нерикай
Курум-курум хъана лацу яд кІвахъдай.
(48 лагъай чин).

«КъатІ-къатІ авур занжурар» поэма А. Фатахова гъар цІарцІе цІусад слог авай уьлчмедал туькІуьрнава. Строфа къуд цІар алай пуд бейтиникай ибарат я. Гъар бейтина тек (1 ва 3) цІарар чеб-чпихъ галаз, жуьт (2 ва 4) цІарар чеб чпихъ галаз рифмада тунва. Амма везиндин рекъай къачуртІа, и поэмада везиндин тешкиллувал А. Фатахован шиирра къван, гъатта «Зарбачи Гъасан» поэмада къванни ачух туш. Иниз килигна поэмадик шаирдин чІалариз хас тир диривал, зирингвал, гъерекат квач.
Везин са-са чкайра зайифди хъанатІани, «КъатІ-къатІ авур занжурар» милли литературадин еке агалкъун я. Ада чи гилан аямдин шаирриз дериндай, къил-эхир авай вакъиаяр ачухаруналди яшайиш къалуруниз, поэзияда викІегъдиз инсанрин къилихар къалуруниз эверзава.

IV къил ПРОЗА

А. Фатахов неинки шаир, гъакІ прозаикни тир. Ада лезги литературадиз сифте яз гъикаяяр .гъана ва милли прозадин къил кутуна.
Проза литературадин лап кар алай жанр я. Литературадин бегъемлувал, битмишвал прозадин гъалдила аслу я.
Революциядила вилик лезгийрихъ проза саки авачир. Эгер шиирар сивай сивиз къекъуьналди халкъдин арада машгъур жедатІа, проза ихътин мумкинвиликай магърум я. Еке са ктаб къиле туькІуьрун ва са артух дегишвал - затІ тавуна сада масадаз ахъаюн четин кІвалах я. Идалай гъейри, прозадиз кІел-кхъин чидай, литературадикай хабар авай инсан кІанда. Ихътин инсанар лезгийрин арада виликдай лап тІимил авай.

Эгер чи поэзия, манидилаи шиирдал элячиз, фольклордин бинейрилай литературадиз атанатла, лезгийрихъ авай къисайрикай, махарикай, риваятрикай прозадал къведай материал хъанач.

Проза совет властдин велед я. Лезги прозадин сифте къилер ва адетар асул гысабдалди урус литературадикай къачурбур я.

И кваллах А. Фатахован яратмишунри тестикъ ийизва. Урус писателар - Пушкин, Толстой, Чехов адан рикI алай писателар тир. Урус литературадин чешнедалди ада вичиз прозадин произведенияр яратмишдай, инсандин къилих къалурдай, сюжет ва композиция туькIурдай, Тебиатдин вакъияр ачухдай ва ихътин маса кваллахар къилиз акъуддай къайдаяр чирна, произведениедин мана-метлеб социализм туькIурунин къуллугъда эцигдай рекъер чирна.

Алибег Фатаховахъ къуд гыкая ава. «Газет» 1930 лагъай йисуз акъатай «Лезги литературадин сборник»-да гъатна. «Риза» ва «Бубадин веси» 1932 лагъай йисуз «Цийи дуьнья» газетдиз акъатна. «Лянет» бици ктаб яз 1933 лагъай йисуз акъатна. А. Фатахова, адан чарариз-цIарариз килигай, гуьгъуьнин йисарани рассказар кхъенай, амма абур винел акъатнач, вич къейидалай къулухъ къайгъусуз инсанрин гылера гъатна, квахъна.

А. Фатахов прозадин жанрда, поэзиядин жанрда хъиз, яшайишдин асул темайриз вафалу я. Гыкаяйра цийи яшайиш патал хуьруьн агъалийри тухузвай кваллах, 1930 лагъай йисара коллективламиш жезвай хуьре классрин женг къалурзава.

1934 лагъай йисуз А. Фатахов Дагъустандин писателрин сад лагъай съездда экъечIна рахана. Вичин рахунра А. Фатахова литература яшайишдив мукъва авун лазим хъуникай, художественный произведенийра яшайишдин вири девлетлу акъунар, зидвилер ва аксивилер хвена, къалурун лазим хъуникай рахана. «Чи шиирдин гъар са цIар, чи произведенийрин гъар са келима классдин душмандихъ галукъардай къуватдиз элкъуьрна кIанда», - лагъана ада

«Риза» гыкаяда ихтилат Советрин гъакъикъатдин шартIара виликан данарбандикай гъам вичиз ва гъам жемятдиз еке хийир гудай инсан хъунухъ къалурзава. Писателди алатай девир ва чи девир сад садан къаншарда эцигзава.

Риза чан квай, хасвал авай суьрет я. Иллаки устадвилелди ва инанмиш жедай тегъерда адан гъвечIи вахтар, аял девир къалурнава.

Риза я руфуна тух жедалди фу авачир, я кIула партал авачир, я шадвал, я мектеб такур аял я. Адахъ дах амач. Ам Гульселем къаридин патав гва. «Ризадал къуьнер акъатай шихинин ярghi са перемни кукIвар хъайи, кикер чилелай физвай ярghi шалвар жедай. Къилел алай бармак лагъайтIа, къифери къадгъунайди хъиз са чIарни аламачиз кIан дуьздак хъанвайди тир. Шалвардин кек чилелай . физ, цаз акъахнавай къецIил кIвачини къецIи ийиз ам куьчедиз экъечIайла, язух къведай са шикил жедай».

Ризади вири рази ийидай, ам садакайни инжиклн жедачир. Адаз «чIехидани, гъвечIидани, ^эркекдани, дишидани, хурук акатай ни хъайитIани крар буюрмишдай». А. Фатаховаз яшайиш гуьзгуьдай хъиз аквазва. Лежберар кимел кIватI хъана, чпин дерди-баладикай рахадайла, чпин куьлуь-шуьлуь кIвалахрал машгъул хъанвайла, Ризани, вечерен луварик квай цIициб хъиз, гъабурун къваларив жедай. Абуру са кар тапшурмишайтIа, гъам ийидай, тахъайтIа руфунал ярх хъана, къаткана, къуьнтер ччиле акIурна, гылерни хъуькъверик кутуна, халкъдин ихтилатриз яб гудай».

Ризадин къанажагъ гъеле ачух тахъай цуькверин тIур хъиз ама. Ам дуьньядикай бейхабар я. Писателди пачагъдин заманада лезги агъалийрин къулухъ галамайвал, мичIивал хъсандиз къалурзава. Ризадин мирес Сарухана, са юкъуз адаз эверна, лагъана:

- Гъан, гила вун аял-куьял туш, гила вун , еке хъанва, вавай гила са кеспини авуртIа жеда.
- Бес за вучда?
- Вучда къван, вирида вучзаватIа?
- Вирида...

Ризадивай вичин суалдин кършида вугай суалдиз жаваб гуз хъанач. Яшайишдин и гъвечи вакъиади лап хъсандиз куьгъне уьмуьрдиз русвагъдай кьимет гузва. Ризадин суьрет гъакъикъиди хъанва.

Амма писателдик тади акатна. Советрин девирда Ризадикай газетдин макъалада хъиз ихтилат ийизва. Чаз ам Октябрдин революция жедайла данарбан яз чизва. Граждан дяведин йисара, авторди хиве къазвайвал, красноармеец яз, Ризади Деникинахъ галаз женг чӀугуна, ахпа са гъихътин ятӀани курсар куьтягъна ва колхозар туькӀуьр хъайи вахтунда хуьруьз хтана. Хуьруьнбуру Риза хушвилелди кършиламишна ва абуру ам бригадирвиле тайинарна. Авторди ихътин вилик финикай лугъузва, амма

и кӀвалах тайин тир вакъиайралди къалурзавач. Ида гъикаядин метлеблувал зайиф ийизва. «Газет» тӀвар алай гъикаяда А. Фатахова социализм туькӀуьрунин карда газетдихъ авай метлеб къалурзава. Писатель вич газетдин редакциядин къуллугъчи ва мухбир я, иниз килигна и гъикая ада вичин юлдаширикай кхъенвайди я лугъузни жеда.

Гъикая гъвечиИди ва регъятди я. Хуьруьз «ЦӀийи дуьнья» газет хквезва. Кимел жемят кӀватӀ хъанва. Инсанриз яргъай хъиз почтальон аквазва. Ада «ЦӀийи дуьнья» газет гъизва. Асланни кимел ала. Газет къахчурла, адаз вичин макъала аквазва, амма кӀватӀ хъанвайбуруз и кардикай хабар авач. Абуру жегъил Асланавай газетда авай хабарар кӀелун тавакъу ийизва. Ада кӀелзава. Макъалада авай кулакар ва абурун тумар гъа инал ала. Класдин душманри къил баштан авуна, рекъе абуру экъуьгъзава. Амма хуьруьн кӀвенкӀвечияр ва комсомолар архайин туш. Абуру прокуратурадиз хабар гузва. Са тӀимил вахтунилай хуьре суд жезва, кулакриз кар атӀузва.

Гъикаядин къилин игит комсомол Аслан, мадни дуьз лагъайтӀа, цӀийи уьмуьрдин жегъил руьгъ я. Аслан мукъаятлу я, адан къанажагъ хкаж хъанва, хуьре авай кимивилериз адавай бейтередкаказ килигиз жезвач. Класдин душманар русвагъ авун патал ада газетдиз кхъизва ва гъабурун вилик вичин макъала кӀелзава. Амма «Риза» тӀвар алай гъикаяда хъиз инани хъсан игитрин суьрет дериндай ганвач, Аслан , къанажагълу я, мукъаятлу я, ибурулай гъейри авторди вичин игитдин къилихдин маса лишанар гузвач.

Гъикаядихъ маса нукъсанни ава. Ада къазвайди анжах ругуд чин ятӀани, гъикаяда гъерекатдик квай инсанар къадарсуз гзаф ава: Мегъти, Сефербег, Гъасан, Къирим, Дадаш, Мисри, Жамал, Ширибег, Нурмет, Шабан, Алимердан ва масабур. А. Фатахова гзаф дуьшуьшра абурун гъерекатар къалур тавуна, гъакӀа тӀварар къуналди бесарзава. Писателдин лап ири ва мана-метлебдиз къуватлу гъикая «Бубадин веси» тӀвар алайди я. И гъикаяда революциядилаи вилик лезги хуьре кесиб халкъди чӀугвазвай зегъметдикай, фекъийри, девлетлуйри агъвалсузар курзавайдакай суьгъбет ийизва.

КӀвалин къил, Дадаш, кечмиш жезва. Рекъидайла, ада веси ийизва. Шериат я, къейидан гъакъиндай хуьруьн вири махлукъдиз веси гана кӀанда, сур эгъуьнайбур, фекъи-фаркъа рази авуна кӀанда. Кесиб итимдин къве гададивай, Жаферавай ва Сеферавай вахтунда веси гуз хъанач. Амма инсанар пис хъанва. Абуруз кӀвалин-йикъан кесибвал аквазвач. Абуру тӀуб туькӀуьриз, веси ганач лугъуз рухвайриз туьгъмет йизва.

Сеферни Жафер гъеле диндин мавгъуматдин чӀулав лувак кума. Къве ник, яцар маса гана, абуру бубадин веси гуда, амайбурни рази ийида. Эхир, чебни ахътин чкадал къведа хъи, муьгътежвиляй хуьряй катун, ветегайрал финиз мажбур жеда.

А. Фатахова гъикаяда ганвай Жаферан, малла Мегъамед-Эфендидин суьретар инанмиш жедайбур я. Автордивай иллаки фекъидин фендигарвал хъсандиз къалуриз хъана. Ада рекъизвай Дадашаз, адан къари Гуьлбичедиз, Жафераз винелай ширин, гъакъикъатда акъазвай хътин суьгъбетар ийизва. Дадаша вич артух девлетлу инсан туш, иниз килигна вичивай еке веси гудай такъат жедач лагъайла, малла Мегъамед-Эфендиди жаваб гузва:

- «Я кӀвал къени хъайи кас, садакъадин тӀимил-гзаф жедайди яни. Мад гъа адет тирвал, я ашдин, я якӀун садакъа гуда ман; гъанал алай жуван сур-къул атӀайдаз са тӀимил пай хкудда. Аллагъдиз шукур, хуьрни са акъван екеди туш».

Са-къве рипе техил кӀанз атай Гуьлбичени ада «хушдиз» къабулзава:

«Ша, ша, ша, Гуьлбиче, ша ацукъ; вун гьинай, инаг гьинай, вун атана хьи, хийир-хабар? Чай цуз паб, Гуьлбичедиз са стикан чай цуз».

"Гуьлбиче атунин сеbeb чир хьайилани ада вичин тапан хьуьтуьлвал, мергьематлувал квадарзавач. «Анрай са-къве пут техил гьатдачни, Зуьгьре?» - лугьуз ам папахъ элкьезва. Гуьлбиче рази авуна рахкурзава. Амма фекьидин къаст кесиб касдин гьил къун туш, ам буржуник кутун, икI хьайила, вичин чина ам уьзукьара авун я. «Бурж вахкудай такьат абурухъ анжах жеда, - лугьуз фикирзава ада вичи-вичик, - мад са ник я са маса затI маса гуда абуру: техил квайла лап бигъ галай гьисаб жеда, жуваз къачуз жеда тIа аквада». Мегьамед-Эфенди - им амалар чидай, мецел сад, рикIе масад авай, инсаф авачир инсан я. И суьретда фекьийрин асул лишанар ва хесетар хьсандиз къалурнава.

А. Фатахован гьикайрин асул хьсанвал художественный суьретар виле акьадайбур, тайинбур хьунухъ я. Поэзияда хьиз, прозадани писателди милли тIебиат хьсандиз къалурзава.

«Мекьги гар аваз куьлубъ чиг къвазвай зулун югъ тир. Дагьдин кьилериз циф янавай, са тIимил вахтар адалай вилик къацу хьана, тарарал атIласди хьиз нур гузвай пешер гила хьипи хьана кIвахъзавай. Чураара амай малар, балкIанар мекьивилияй, векъ нен тийиз, илисна акъвазнавай» («Бубадин веси»),

«Хейлах вахт алатайдалай къулухъ дере ацIанвай циф дагьдин ценеривай хкаж хьана, са пай гьа дагьдин чухуррик кужумна куьтягъ хьана, михьи къизил хьтин вили цав ачух хьана, гьетери рапIрапIариз нур гуз башламишна» («Лянет»),

А. Фатахован художественный суьретар тайинбур я, ктаб кIелдайдаз и суьретрин ранг, ни, кIевивал ва маса гьалар ва лишанар аквазва, ;аннамишзава. Ингье са-къве мисал.

«АскIан кIвалерин кьиблепатахъ элкьвенвай лацу айвандал гьили расай яцIу хьархьу къуларин чарпайдал куьузь Дадаш азарлу яз къатканвай» («Бубадин веси»), КIвалер ' аскIанбур я, айван лацуди я, къулар гьили раснавайбур, яцIубур ва хьархьубур я, Дадаш азарлуди я.

«Винел алай цIару читдин куьгьне яргьандикай аквазвай рехи чуруди чуьнуьхнавай къурай чин, кьекьемар ацукъ хьана, агаж хьанвай зайиф, экуь-хьипи вилер, кьиблепата дагьдин ценерив гвай тамун кIапIалриз ва гьвечи кьурух векьериз килигзавай» (гьа-гьана). Яргьан куьгьнеди, яруди, чуру - рехиди, чин - къурайди, вилер экуь-хьипибур я. Суьретдин тайинвилдин адетдиз А. Фатахов инсанрин чинин, кIалубдин шикил (портрет) гудайлани вафалу я. Амма ина писателдин устадвилехъ са кьетIенвал мадни ава: инсандин шикил ам са гьерекатдик са ва я маса кардик кваз гузва. Месела, «Бубадин веси» гьикаяда фекьидин шикил икI гузва: «Мегьамед-Эфендиди, вичин вилик квай ширин чай авай стаканда тIур кьекьуьриз ва гьарданбир гьарнал са чIар алай кьери, яргьи, цIегьре чуру хьтин чурудилай гьил чIугваз, Дадашахъ галаз эхтилатзавай». Ахпа «Фекьги малла Мегьамед-Эфендиди чай хьвана куьтягьна, юкьва кутIунавай тасмалдин са кьатIуналди вичин гьилер, пIузарар михьна, къултухдай айнаяр авай къаб акьудна къвалав эцигна, куьлубъ, хьипивал алай чIулав вилер Дадашал туькIуьрна, спелринни чурудин арадай тIимил чир жезвай, ягьлудай къацIай куьк пIузарар юзурна...».

А. Фатахова гьакI вичин шииррани поэмайра ва гьакI гьикайрани диалогдикай (инсанри сада садахъ галаз ийизвай рахунрикай) менфят къачузва. Поэзияда игитрин рахунин тегьер кьилди авунвач, ина садан чIалар масадан чIаларикай, масад рахунин къайдадикай хкудиз жедач. Прозада А. Фатахов игитрин рахунар кьилди-кьилди ийиз чалишмиш жезва, сифтени сифте итимринни дишегьлийрин рахунин кьетIенвал малумарзава. «Бубадин веси» гьикаяда Гуьлбичеди, фекьидин кIвализ атайла, лугьузва: «Ваъ, ваъ, куь кIвалер-къар къени хьуй, зун са мурад аваз атайди я». Мадни: «Куьн гзаф сагьрай, куь ризкьидик аллагьди берекат кутурай, заз фу кIандач».

А. Фатахова, вичин шиирра ва рассказра халкьдин келимаярни ишлемишзава. Писателди хуьрера кьекьез куьгьне ва цIийи хкетар, къисаяр, риваятар кIватIнай, абуралди вичин литературный чIал девлетлу авунай.

Халкъдин яратмишунрай, гзаф маса шаиррилай тафаватлу яз ада аждагъанарни, девлерни, билбиларни суьмбуьлар къачунач. И суьретар, чІалан и такъатар эски я, абурувай цІийи яшайиш ачухун патал куьмек гуз жедач.

А. Фатахова гзафни-гзаф идиомаяр къачузва. Месела, «Бубадин веси» гьикаяда ада лугъузва: «цІи къурагъ хъана, никІер вири хкатзава». «Риза» гьикаяда лугъузва: «... Риза бадедихъ галаз михъиз цавукай, ччиликай хкатна».

А. Фатахован яратмишунри лезги халкъдин сад тир чІал мягкем хъуниз ва милли литературный чІал арадал атуниз къуллугъ ийизва. А. Фатахован аям, рикІел хвена кІанда хьи, гъеле халкъдин нугъатрикай тайин тир сад яратмишзавай чІалан бинедиз къачун тавунвай, гъар сада вичин нугъатдал шиирар ва маса произведенияр туькІурзавай вахт тир. Писателди Куьре нугъатдал кхъизвай. Гъа и нугъат гуьгъуьнай литературный чІалан бинеда эцигнай.

Амма А. Фатахов и нугъатдин дар сергъятра агал хъана акъвазначир. Халкъдин милли чІал ва литературный чІал вири халкъди яратмишзавайди я. Писателдини халкъдин вири чІалакай, вири нугъатрикай менфят къачузва. ИкІ, адан чІала, са хейлин ахцегъ нугъатдин гафар дуьшуьш жезва, месела: таз, къатІ, уьтери, кІвалер-къар ва масабур.

А. Фатахован хъсан яратмишунрин метлеб квахънавач ва яргъал вахтаралди квахъни ийнлач Абур чпин сифтедин тазавиле ва михъивиле ама.

Адан яратмишунри милли писателриз яшайишдиз викІегъдиз гъахъуниз, уьмуьрдин кар алай темаяр ачухаруниз, дуьньядин вакъиаяр дериндай къалуруниз эверзава. А. Фатахова лезги литературадик еке пай кутуна ва ада милли поэзияда важиблу цІийивилер туна. Гъа идалди шаирди ва писателди лезги халкъдик вичелди дамах авунин ва вич рикІел хуьнин руьгъ кутазва.

Алибег Фатахован 100 йисаз талукъ яз

ШАИРДИН ХЗАНДИКАЙ МАЛУМАТАР

Ктаб, газет, журнал кІелиз чир хъай-идалай гуьгъуьниз за са гзаф кІанивал аваз чи лезги халкъдин советрин девирдин литературадин диб кутур къанажагълу хва, писатель, шаир, таржумачи Алибег Фатахован яратмишунар кІелзава, веревирдзава, абурукай менфят хкудзава. Адан эсерра ганвай зи хайи ерийрин тек са тІебиатдин тамам, чан алай шикилрикай гьикъван эзберайтІани, завай жуван руьгъ тухариз жезвач.

Огни шегъердиз Цмуррин хуьряй фена, бинеламиш хъайи 40 хзандайни зарбачи Гъасанан прототипар - зи хуьруьнвиар хъана лагъайтІа, кІусни ягъалмиш туш. Акси яз, гъакъикъат гъакІ я. И вакъиади низ таъсирдач!

Эгер Алибег Фатахован эсерриз гъар са кІелзавайдан патай авай тавазвиликай рахайтІа, чаз са къадар ктабар арадал къведа.

Лезги литературада тур гваз къекъвей къилин критик-литературовед, Дагъустандин сергъятрилай къерехрани машгъур хъайи философиядин илимрин доктор, профессор Агъед Гъажимурадович Агъаева Алибег Фатаховакай икІ лагъанай: «Ам (А.Фатахов) лезги литературада тамам революция тур гъакъикъатдин чи Маяковский я».

Зал гъалтай литературадал рикІ алай гъар са кІелзавайда, муаллимри, алимри, вири жуьрейрин кеспийрин сагъибри Алибеган бажарагъдин тариф ийида Адан эсерра авай цІийи дуьнья яратмишзавай руьгъдин игитрин дережа дагълар къван зурба я эхир!

Гъихътин хзандай тир ихътин медениятдин, эдебиятдин хазина чи лезги халкъдиз, вири Дагъустандиз туна, 25 йисан жегъил яз чавай чара хъайиди.

Вишералди лезги итимар жуван хзанар хуьн патал Баку шегъердин нафтІадин мяденра кІвалахиз фялевиллиз фидай. Гъахътинбурукай сад тир Алибеган буба Фетягъни. Хци руьгъ авай Фетягъ бубади Бакуда къве кепек кІватІна, женнетдин гуьруьперидин ухшар квай,

мегърибан, милайм къилихрин, цмурвидин тIарам руш Гъуьруь дидедихъ галаз хзан арадиз гъана. Жегъилри чпиз, девирдиз килигайла, тарифдин кве мертебадин кIвалерни эцигнай. Абуруе еке дактIарар квай, яргъи балхунар галайбур тир.

Фетягъ бубадин рикI цIийи кIвалера Гъуьруь дидедихъ галаз динж тир. Жечни кван, рикI михъи ипекдин, кIвалин-йикъан къайгъудар, вини дережадин михъивал гвай, тIеамлу тIуьнрин, гуьрчег фан (Гъуьруь дидеди чрадай тIанурдин фан тариф Цмурдал къени алама) суфра рикIин ачухвилелди вилик экIядай тамам свас (паб) хъайила.

Абурухъ (Фетягъахъни Гъуьруьдихъ) халкъдин игътияжар таъминардай туйквенни авай. Туйквендиз шейэр-затIар Фетягъ бубади вичин яран стха Темезан куьмекни галаз Баку шегъердай хкидай. Советрин власть тестикъ хъайи чIавуз, туйквен авайди я лугъуз, Фетягъ бубадал кулаквилини тIвар гъана, ам лекеламишиз кIандайбурни хъанай. А тIварцIикай революционний гъерекатра явлудуказ иштиракай хуьруьнви Къазибег Акимова къутармишна. Туйквен агалнай, гъа и чIавуз 12 йисан яшара авай Алибегакай Куьре округдин ревкомдин Цмурдаллай Къустур-Куьре участокдин деловод хъанай.

Фетягъ бубадиз Гъуьруь дидеди вад велед - пуд хвани кве руш багъишна. ЧIехи велед Алибег тир. А бажарагъ авай хва, лезги халкъдиз магъшур, багъа хъанвай инсан 25 йисан яшда аваз дуьньядилай фейила, шумал буйдин дидедини бубади юкъ ганай. Экуь дуьнья мичIи хъанай абуруз. Лугъунриз килигна, ам Махачкъала шегъерда Мегъамед Гъажиеван куьчеда авай сураара хатрут тарцин кIаник кучуднавай. А сураарай маса куьчедиз рехъ тухудай чIавуз шаирдин сур рекъик акатна, ам маса чкадал ферикъатнатIа малум туш. Алибег Фатахов Пятигорскийдай тир европейский еврейдин - офицердин руш Татьянадал ашукъ хъанай ва абурун халис мехъерни хъана. Цмуррин жемят сусахъ галаз танишни хъанай. Абурухъ Светлана тIвар алай рушни хъанвай. Ам мукъвал вахтаралди Ленинградда яшамиш жезвай. Эхиримжи йисара Светланадикай са хабарни авач.

Гуьрчег, гуьзел руш тир Алибеган вах Гуьзел. Эвленмиш хъун къисмет хъанай адаз къведра: Арагъиз ва Къасумхуьрел. Къвед лагъай сеферда гъуьлуьз феи чкада адаз са руш Фатма хъана. Ам, алай вахтунда милициядин отставкада авай майор Рамазанов Амрагъахъ галаз чешнелу хзан яратмишна, Герейханован хуьруьн 2-отделенида чпин аяларни галаз яшамиш жезва.

Гуьрчегди тир Алибеган къвед лагъай вах ФатIиматни. Хуьруьнви Шегъимерденахъ галаз гурлу мехъер хъанай вахан. Шегъимерден ФатIимат сад лагъай веледдал кIвачел залан тир чIавуз Ватандин ЧIехи дяведиз фенай. Вичин сусаз хъайи куркур хътин хва Мурад вилериз такуна, Сталинград патал къиле феи къизгъин женгера 1942-йисан 25-майдиз телеф хъана. Гъажиев Мурад (ФатIиматанни Шегъимерденан хва) вичин хзанни галаз Дербент шегъерда яшамиш жезва.

Вахар - Гуьзелни ФатIимат Герейханован хуьруьн 2-отделенида санал ферикъатнава. Вахарин сураар санал. патарив хъанва.

Стха Велибег Алибеган рикI алай архайрикай сад тир. Зиринг арха хъунал ам гзаф шад тир. Свас тагъанвай гада яз Велибег Финляндиядихъ галаз хъайи дяведиз фенай. Ам 1941-йисан декабрдин вацра Ватандин ЧIехи дяведа телеф хъана.

Мегъамед Фатаховрин хзанда виридалайни гъвечIи велед тир. Ам зарафатрал рикI алай къемеда кас яз чидай Цмурдал. Уьмуьрдин эхир къилерай кIвалер эцигна, вичин хзанни галаз ам ЦIийи Макъа яшамиш хъана. Ада Цмуррии хуьруьн школада муаллимвиле, клубдин зеведишвиле, колхоздин председатель яз кIвалахнай. Халкъдин патай адаз чухсагъулар, аферинар гзаф атанай. Мегъамеда цмуржуван руш Жамиятахъ галаз еке хзан яратмишна, хвена, тербияламишна.

«Яд авай хуьлез яд хкъеда», - лугъузва халкъдин мисалда. Мегъамедан хва, писатель, шаир Абдулфетягъ Фатахов Алибеган руьгъдин ивирар артмишун давамарзавайбурукай, ада кутур гел, чIур тавуна гъалзавайбурукай сад я. Чна и кардал дамахзава, шадвалзава.

Чаз чир хъайивал, Алибег Фатаховахъ тариф ийиз жедай архаяр, багърияр, невеяр хъана. Абурукай гзафбур регъметдиз фенва. Чпин руьгъер секин, тIварар гъуьндуьр хъурай. Амайбуруз яргъалди тир сагълам уьмуьр, берекатар хъурай.

М. Мегъамелов - муаллим, РФ- дин журналистрин ва лезги писателрин Союзрин член.

ЧЕХИ ШАИР

2010-йис чи са гзаф писателринни шаиррин юбилейринди я. Абурун арада лезги литературадиз гзаф цIийилер гъайи зурба шаир ва писатель Алибег Фатахова къетIен чка къазва.

Адакай гзаф кIвалахар, гъатта диссертациярни кхъенва. Шаирдин яратмишунрин рекъикай, ада лезги литературадиз гъанвай цIийивилерикай (жанрайрикай, формайрикай, образрикай, чIалакай) чи литераторри ва алимри тIимил веревирдер авунвач. Гъакъикъатдани Алибег Фатахова, вичиз са акъван яргъал уьмуьр ганачтIани, лезги литература гзаф жигъетрай девлетлу авуна. И кардай лезги халкъди иллаки мм иратмишдап пптеллш спщп ядп н зурба бажарагъдин на гекъигун авачир хътин акъулдин сагъибдиз гъамиша юкъ агъузна икрамда.

Дуьшуьшдай туш, чи зурба камалэгъли, уstad Гъажибег Гъажибеговаз Алибег Фатахован чIехи алакьунар гъеле цуькведа амаз акуна в а гележег авай шаир ада вичин патав лезги чIалал сифте яз акъудзавай республикадин "ЦIийи дуьнья" газетдиз жавабдар секретарвиле тухвана. И кардалди адаз вичин эсерар майдандиз акъуддай гегъенш мумкинвилерни гана.

Эхъ, "ЦIийи дуьнья" газетдин чинра Алибег Фатахован сифтегъан эсерар чап хъана. Ада и фелъетонри, очеркри, макъалайри ва гъикаййри, шииррини поэмайри и газетда, саки гъар са нумрада, чпиз лайихлу чка къуна. Эхъ, яратмишзавай гъар са касдиз чпин эсерар, папкайра амуьк тавуна, кIелзавайбурув фад агакъун важиблу я. Анжах гъа чIавуз абуру инсанриз хийир гъида, кхъизвай касдивни руьгъдин разивал агакъда.

Гъажибег Гъажибегова Алибег Фатаховаз неинки вичи кхъизвай затIар газетда чапдай мумкинвал гана, ада гъакI жегъил шаир лезги чIалал акъудзавай сифтегъан учебникар ва хрестоматияр туькIуьрунални желбна. РАН-дин ДНЦ-дин библиотекада "Эдебиятдин хрестомати. Сифте мектебрис" ктаб ава. Ам Махачкъалада 1933 - йисуз чапнава.

ТуькIуьрайбур Гъажибег Гъажибеговни Алибег Фатахов я. И ктабда гъа вахтунин авторар тир Гъ. Аликберован, Н. Нуридин, СтIал Сулейманан, Зияудин Эфендиеван, Мегъамед Гъажиеван, МутIагъир Разаханован, Етим Эминан, Ахцегъ Гъажидин, Асварован, гъакI урус чIалай лезгидал таржума авунвай Чехован, В.Гюгодин, М.Горькийдин, М.Чаринован, Б.Астемировап ва масабурун эсерар гъатнава.

Аквар гъаларай, гъа и йисуз А.Фатахован эсеррикай ибарат тир. "Чна дуьнья цIийи хъийида" ктабни Гъажибег Гъажибегован куьмек галаз чапдай акъатна. И кIватIалда гъакъикъатда шаирди а чIавуз кхъенвай саки вири важиблу эсерар: "Вач югъур хъуй, куьгъне уьмуьр!", "Зарбачи Гъасан" (17 кьил), "Рекъерин зарбачияр", "Эм-Тэ-Эс" (4 пай), "Кустарка", "Ахцегърин халича артелда авай дагъви папариз", "Дяве", "Инкъилабдин къиникъ", "КIуьд январь"- гъатнава.

1934-йисуз шаирди Буйнакск шегъерда латин шрифтал "Дагъларин разведчикар" тIвар алай поэма чапна. Ана лагъайтIа, чи дагъларин тIебиатдиз талукъ хейлин гуьзел шикилар гъатнава. Килиг садра куьн:

Гуьзел я гъава,
Алмас хъиз михьи,
Гатузни ана
Кудач ракъини.
Гъамиша серин
Шагъвар рахада,

Гъар патахъ цлар гуз,
Цуьквер къугъвада.

Мегер им риклелай фидай шикил яни!

Лап куьруь вахтунда, вичихъ Аллагъди гайи зурба бажарагъ хъайивилъй ва гъакъван зегъметни чIугурвилъй, Алибег Фатахов вичин вахтунин зурба шаиррин жергеда гъахъна. Неинки са лезгийрин, гъакI вири Дагъустандин. Вичин эсерралди шаирди цIийи уьмуьрдиз мани лагъана, Дагъустандин дагъ лара цIийи къайдаяр ва уьмуьрдин лишанар мягъкем хъуниз къуллугъна. Вич гъакъван жегъил тиртIани, адаз уьмуьр вилик физвай къилин уламар, терефар хъсандиз аквазвай ва рикIин ашкъидалди, шадвилелди, ачухдаказ а рекъериз мани лагъана. Гъайиф хъи, са йис арадай фейила, шаир вич амукънач.

Саки вири литературоведрин кIвалахра а кар къейдзава хъи, гуя 25 йисан яшда аваз ам тифдин азардикди къена. Амма шаирдин ирс ахтармишзавай са касдини гъикъван чIавалдини чпин вилик ихътин суалар эцигъзавач: вучиз шаир акъван жегъил яшара амаз кечмиш хъана? Вучиз ам балугърин ветегайрал акъатна? Вучиз адакай, ахътин зурба шаирдикай, ам кечмиш хъайила, газетра гъич са некролог хъайитIани чапнач? ГъикI ва гъинал ам кучуднава? Мад ва мад ихътин суалар къевезва.

Вучиз ятIани и ва са жерге маса суаларни чи литературоведри ерли яб тагана тазва. Гъа са вахтунда чизва хъи, лап зурба бажарагъдин инсан, тIвар-ван авай шаир, вичин ялавлу эсерриз ва алакъунриз килигна са куьруь вахтунда шииратдин цаварин кIукни- кIуваз акъатай кас, 25 йисан яшда аваз, малум тушир себебралди уьмуьрдай фена. Чи къенин девирдин критикризни, литературоведризни шаирдихъ вуч хъанатIа чизвач. Алибег Фатахов гъинал кучуднаватIа, гъинал адан сур алатIа малум ксар авач. Идалайни артух, чун генани а карди тажуб ийизва хъи, Дагъустандии Гъукуматдизни Алибег Фатахов гъихътин зурба шаир ва акъулдин инсан тиртIа чизвачир хъиз я. Бес ада неинки са лезги литературадик, гъакI вири Дагъустандин эдебиятдик кутур еке пай акван тийирди яни? Чун патал ам, урусриз Владимир Маяковский вуж тиртIа, гъам я. Белки, чаз течир себебралди гъукуматди шаир дин 90 йисан юбилей, маса ксарин, месела, Дагъустандин скульптурадин классик Хасбулат Аскар-Сарыджандин ва Дагъустандин живописдин классик Муэтдин Джемалан 100 йисан юбилеяр хъиз, тешкиллудаказ къиле тухуникай фикирзавачтIа?.. Им гъайиф чIугвадай кар я.

Гила заз жуван макъаладии къилиз гъанвай месэладал акъвазиз кIанзава: Алибег Фатахован къамат зи буба Назир Агъмедован рикIел хкунра. Къенин аямдин гзаф векилри фикирдизни гъидач хъи, и къве касдин арада гъихътин садвал, умумивал хъана лагъана. Алибег Фатахов Цумурдал хана, Назир Агъмедов - Ахцегъа. ЯтIани абуруз чпиз-чеб жагъидай рекъер ачух хъана. А яргъал тир 30-йисара абуру сада-садахъ галаз дуствилин кIеви алакъаяр тайинарна. Абур къведни 1910-йисуз хана.

Заз, Назир Агъабеговичан хъиз, абурун дуствилин йикъар вилералди акунач. Амма и мукъвара за жуван бубадин дневникар тупIалай хъууна. За гъиссна хъи, абур ада михъи рикIин деринрай ва анжах, са вич патал кхъенвай. Гъа са вахтунда за гъисабзава хъи, а кхъинра ахътин информация ава, адакай къенин аямдин алимриз гъич ахварайни хабар хъанач жеди. Амма и информацияди, зи фикирдалди, Алибег Фатаховакай икъван чIавалди авай чирвилер са шумуд камунин вилик тухуда.

Алибег Фатаховакай ихтилат кватай гъар са чIавуз буба адакай дериндай гъайиф чIугуналди ва гъа са чIавуз шаирдин уьмуьр куьруь авур, адаз мумкинвилер тагай (и крарикай чун агъадихъ рахада) вирибурукай ажугъдалди рахазва. Дневникрай аквазвайвал, Алибег Фатахов 1935- йисуз кечмиш хъана. Назир Агъабегович - 1970-йисан сентябрдиз, 60 йисан яшда аваз. Яни рикI алай дуст кечмиш хъайидалай къулухъ 35 йис алатайла. Амма куьн килиг, гъикъван ам вичин дуст А.Фатаховаз вафалу тир ва ада, партиядин обкомди шаирдикай гъихътин фикирар чкIурзавайтIани, гъихътин маса манивилер арадал гъизвайтIани, Назир Агъабеговича Алибег Фатахован тIвар эбеди авун

патал гъакъикъи камар къачузвай. Адан эсерар чап авун патал, адан сур алай чка жагъур хъийиз ва икI мад маса крарик къил кутаз хъана.

Заз акI я хъи, вичин уьмуьрдин лап эхиримжи йикъаралдини Назир Агъабеговича дуст рикIелай алуднач. Ада вичин пак буржи яз а кар гъисабна хъи, герек халкъдиз Алибег Фатахов гъихътин шаир ва писатель тиртIа ачухарин. Лезги халкъди адан яратмишунриз гъамиша гъуьрмет авун лазим я.

Назир Агъмедова Фатаховакай кхъенвай макъалаяр кIелайла, дневникра авунвай кхъинрихъ галаз таниш хъайила зун фикирдал атана: бубади, аквар гъаларай, шаирдихъ галаз хъайи чIехи дуствилини лишан яз, вичин вилик къин къуна - Алибеган тIвар садрани рикIеллай алуддач ва, гъар гъихътин мумкинвал хъайитIани, а вахтунин четин шартIара шаирдин яратмишунар кIелзавайбурун арада пропаганда ийида. Гъавиляй мукъвал-мукъвал ам вичин дустунин къаматдал, адан шииратдин ва гъикаятдин къетIенвилерал, кхъинрин къайдадал элкъвез хквез хъана, адакай датIана кхъена. Эхъ, шаирдин тIварцIел а чIавуз къадагъа эцигнавайтIани, Назир Агъмедова Фатахован эсерар вичи туькIуьриз хъайи учебникрани хрестоматийра твазвай. Месела, Н.Агъмедовани Къ. Къазиева туькIуьрнавай "Дидед чIал" (сифгегъан школадин пуд классда кIелдай ктабда (1946-йис) А.Фатахован "Гатун пакамахъ" ("Ударник Гъасан" поэмадай чIук) ва "Зул" шиир гъатнава. Н.Агъмедова, И.Вагъабова ва Ш.-Э.Мурадова туькIуьрнавай 6-класс патал "Литературадин хрестоматияда" (1948- йис) Н.Агъмедова шаирдикай кхъенвай чIехи очерк гъатнава. Ана лагъайтIа Алибег Фатахован уьмуьрдин ва яратмишунрин рекъин вири терефар гегъеншдиз ачухарнава.

1955-йисуз Дагкнигиздатда Н.А.Агъмедова А.Фатахов къейидалай къулухъ сифте яз адан "Хкъягъай произведенияр" ктаб акъудна. Ана шаирдикай гегъенш сифте гафни ава. Н.Агъмедова ана кхъенва: "20 йис идалай вилик лезгийрин машгъур шаир Алибег Фатахов къена. Лезги литература, иллаки лезги поэзия вини дережадиз хкажунни карда еке къуватар ва чирвал эцигай Алибег чи халкъдин рикIелай гъич са вахтундани фидач. Адан гуьзел шиирар, поэмаяр, рассказар ара датIана печатдай акъудзава, адан лап хъсан произведенияр школайра кIелзава".

Куьне гъиссзавани, гъикъван шадвилелди ва дамахдивди ада шаирдикай ихътин гафар кхъизватIа. Вичин дустуни чи республикадин литературадин уьмуьрда къазвай дережадила ам къадарсуз рази ва шад я. Чи фикир иллаки Назир Агъабеговича яцIу пуд дафтарда 1960-йисан 4-январдила 1970-йисан 9-августдалди (вич рекъидалда са варз амаз) авунвай кхъинри чпел желбзава. Абуру кIелзавайбурун патай чIехи интерес арадал гъизва. И кхъинра машгъур гзаф ксарин тIварар гьалтзава. Месела, Расул Гъамзатов, Рашид Рашидов, Хасбулат Аскар-Сарыджа, Мурадхан Къухмазов, Алирза Саидов в а мсб. Амма абурун вирибурун арада.вич къейидалай къулухъ 25 йисалайни гзаф вахт алатнаватIани, Алибег Фатаховаз къетIен чка ганва. Куьн инанмиш жеда хъи, вири и алатнавай девирда Назир Агъабеговичан рикIиз дуст гъиляй акъатуни тIарвал гузвай ва гъавиляй, гъар сеферда шаирдин эсерар чап авурла, ам шадни жезвай. Ингъе кхъинар. 1960-йисан 15-июнь: "Къе заз Шагъ-Эмир Мурадов (Д.А.) акуна. Ада заз гъа и гъафтеда А.Фатахован уьмуьрдикайни яратмишунрин рекъикай зи макъала радиодай гайиди хабар гана. Алибег къена 25 йис тамам хъуниз талукъ яз Б.Салимован гъвечIи макъала "Дагправдадизни" акъатна. Гена пис хъанач. Артух крар хъаначтIани, областдин газетриз ва радиокомитетдиз зи ван хъана".

1966-йисан 8-сентябрь: "Накъ "Коммунист" газетда Кичибег Мусаеван "Алибег Фатахов ва урусрин литература" тIвар алай макъала ава. И макъаладин са чкадал авторди кхъизва: "Яшлу педагог Н.Агъмедова рикIел хкизвайвал, Фатахов акунрайни чIехи шаирдикай пай атай хътинди тир. Адаз элдин вилик экъечIна шиирар кIелиз гзаф кIандай.

Маяковскийдила чешне яз хъиз, ада цIийи гъакъикъатдин къуллугъда вичин поэзиядин неинки мана-метлеб, гъакI формани эцигна".

1967-йисан 5-ноябрь: "ЧIехи Октябрдин 50 йисан юбилей атана агакъзава. Чи газетрини, радиодини, чи журналрини телевидениеди чи баркаллу инсанриз бахшнавай гзаф

макъалаяр гана. Гъа и йикъара Алибег Фатахов рикел хкун тавуна акъвазиз хъанач завай. Вичин вири рикел чии поэзиядиз гайи баркаллу шаир гьикел рикелай алудда на!

"Рикелай тефидай шаир" тIвар алаз еке макъала кхъена за. Къенин "Коммунист" газетди и макъалани Алибеган портрет акъуднава.

Зун газетдай заз килигзавай зи дустунин вилериз килигна. Зи рикел 30-йисар, чи къведан клеви дуствал хтана, зи рикел зи жегъил вахтар хтана. Чун къведни 20 йиса авай жегъилар тир. Чаз къведазни литературани поэзия кландай. Аквар гьаларай, чи дуствилини замин чи къведан патай художественный гафуниз авай муьгъуббат тир. Алибега заз вичин шиирар, поэмаяр клелдай. Зун адан сад лагъай рецензент тир. За шаирдин эсеррин тариф авурла, ам Пузаррик милаим хъвер кваз заз килигдай. Гъайиф а йикъар, гъайиф жегъилвал!.. Анжах са гаф лугъун за квез, Алибега хъиз, зани вири уьмуьр чи литературадинни просвещениедин рекъе эцигна."

1968-йисан 6-февраль: "Къенин "Коммунист" газет клелайла, зи рикелиз регъят хъана.

Газетди, зини Имамутдинан (редактор Апаев, Д.А.) меслят хъайвал, зи дуст Алибег Фатахован "КъатI-къатI авур занжурар" романдин сифте къилер басма авунва- роман, дустар, гъа икел цийи къилелай дуьньядиз акъат хъийизва. Хупел туширни Алибегаз и шад югъ акунайта! Роман басма авунихъ галаз алакъалу яз, А.Агъаеван макъалани ганва.

Имни шаир рикел хкунин са делил я. Гъа икел, 34 йисалай шаирдин къиметлу эсердиз "Коммунистди" вичин сегъифаяр ачухна. Зун Имамутдиналай гзаф рази я.

Макъаладин са абзаца Агъеда кхъизва: "Шаирдин дуст Назир Агъмедован архивда "Гуьл-Пери" къил ганвай лап хъсан поэма ава." Дугъри я, и поэма зи архивда аваз гзаф йисар я.

Анжах им шаирдин вичин гьилелди авунвай подстрочный перевод я. Лезги чIалалди кхъенвай вариантдихъ къекъвез зун цIуд йисар я. За Алирзадихъни (Саидов, Д.А.), Имамутдинахъни галаз меслят авуна ва Алибеган "Гуьл-Пери" урус чIалай лезги чIалаз элкьуьр хъувунин месэла эцигна. Мумкин я и месэлани гъял хъунухъ".

1968-йисан 26-март: "Къе зи патав Гъалиб Садыкъи атана ва ада заз Алибег Фатахован расчетный книжкани сад лезги чIалалди, къведни азербайжан чIалалди кхъенвай (хизанриз) чарар клелна. Книжка "Азернефтин" Ильичан промыслади ганвайди я. Ина ам хайи йис 1907 къалурнава. Книжка адаз 1927-йисан январда ганва. Къуллугъдал (рабочийвиле) ам 23-ноябрда (1926-йис) акъвазнава. Вацра ада юкъван гьисабдалди 47- 49 манат къачузвай. 3-разряд авай.

Бубадиз кхъенвай чарарикай садай малум жезвайвал, бубади Алибегаз хтана кооперативда (якъин хъи, цийиз тешкил хъанвай колхозда) бухгалтервал авун теклифзава. Алибег и теклифдал рази жезвач. "За клелар бухгалтервал авун патал ваъ, маса чIехи мурад аваз авунвайди я", - лугъузва.

Азербайжан чIалалди кхъенвай чарарай адаз азербайжанрин литературадин чIал лап камилдаказ чидайди малум жезва.

Лезги чIалалди кхъенвай чар Ахцегъай Махачкъаладиз ракъурнавайди я. И чар латин гьарфаралди кхъенва, амай чарар араб гьарфаралди. Вири и документар, Садыкъидин гафарал инанмиш хъайитIа, адаз Алибеган стха - Мегъамедан хци гайибур я. Документар вири Садыкъидив гва.

Заз чараринни расчетный книжкадин копия къачуз кланзавай. Зун Садыкъидин вилериз килигна. Заз адан вилерай вич и кардал рази туширди малум хъана. Иниз килигна, за адаз зи рикел мурад лагъанач. Ина кхъенвай малуматар за Садыкъи хъфейдалай къулухъ кхъейбур я.

Дагуниверситетдин преподаватель Агъмедовав Алибега вичи кхъенвай биография гва лагъана ван хъанва заз. Ахтармишна чирна кланда".

25-октябрь, 1969-йис: "Дуствал" альманахдин 3-номер чав къе атана агакъна. И нумрада А.Фатахован уьмуьрдизни яратмишунриз талукъ къве макъала ава. Сад лагъайди - аспирант З. Бирембекован "Алибег Фатахован уьмуьр ва яратмишунни рехъ", къвед лагъайди Б.Гъажикъулиеван "Лезги прозадин чешме" макъалаяр я. Бирембекова вичин макъалада хейли цийи малуматар ганва. Анжах Бирембекова макъала вичин гьилевай ва

архивда авай документрал бинелу хъана кхьин лазим тир. Гъамиша хъсандаз-хъсанди, писдаз-писди лугъун шартІ я.

Эхъ, Ю.Шовкринский Алибег "тахсирламишиз кІанз" къекъуьнихъ вичин себебар авай. Дагъустнндин рекъерин зарбачийрин 1-съезд физвай. И съезддин делегатриз гузвай художественный частуна Алибега вичин "Рекъерин зарбачи" поэма кІелун лазим тир. Алибега и поэма делегатриз кІелун программадик кутунвай. Худ. часть Татам Мурадова (къумукърин машгъур манидар - Д.А.) тухузвай. Нубат Алибегал атайла, Татам Мурадова адаз гаф ганач. Алибегаз хъел атана, ам Мурадован ихтияр авачиз сегънедиз экъечІна ва вичи вичиз гаф гана, ахпа ада чІехи ашкъндалди поэма кІелна. Алибег сегънедин къулухъ хъфейла, Мурадова адаз нубатсуз ва кутуг тавур гафар лагъана.

"Вахъ намус авач, фена жуван агъадиз - Шовкринский- залай арза це",- лагъана ада. Пакад юкъуз гъакимри шаирдилай къисас вахчун къетІ авуна, адан вири биография рикІел хкана, ахпа Союздай акъудун, кІвалахдилай алудун тапшурмишна.

Къвед лагъай макъаладин автор Гъажикъулиева вичин макъаладин къилий икІ кхъизва: "Шад жедай кар ам я хьи, зхиримжи вахтара Фатахован ирс кІватІ хъувунин ва ам халкъдив агакъарунин карда са къадар кІвалахар къиле тухванва. И жигъетдай А.Агъаеван, шаирдин дуст Н. Агъмедован, "Коммунист" газетдин редакциядин, исятда Алибег Фатахован яратмишунрикай къилдин кІвалах кхъизвай З. Бирембекован ахтармишунар къалуриз жеда". З.Бирембекован ахтармишунар гъеле куьтягъ хъанвач. Абур чна куьтягъ хъайила кІелда. Ви макъала, Буба, заз бегенмиш хъана. Вахъ ви яратмишунин карда мадни зурба агалкъунар хъурай".

Вири винидихъ лагъанвай гафарал чаз гена алава хъийиз кІанзава: вучиз акъван жегънл, гъа са вахтунда ахътин зурба бажарагъ авай инсан яз, Алибег Фатахов Дербентдин ветегайрал акъатна ва ана тифдик начагъ хъана, больницада кечмиш хъана? Вичин руьгъдай гужлу, яратмишунри шадвал гузвай, гъич са куьникайни аквадай хътин къурху авачир жегъил инсандихъ вуч хъана? Садлагъана ихътин эхир?

Заз лугъуз кІанзава хьи, 30 - йисарин а четин девирда Алибег Фатахов гъа девирдин партийно-государственный къурулушдин гзаф кІеви чилина гъатна. Ана лагъайтІа партиядин "гафуниз" акси физвай гъич садазни са жуьрединни рехнеяр багъишламиш ийизвачир. Гъатта хатадай мецелай алатай аслу тушир са гафунизни... Пагъ, са ни ятІа а чІавуз вич искусствода вирибурун лидер яз гъисабзавай Татам Мурадован гафунал гаф эцигун?.. Гъа са вахтунда ам вич чарадан гъилибан тир. Ада яб гуз хъайи регъбер Шовкринскийни, са тІимил вахт арадай фейила, жазаламишайбурун жергедик акатна. Зун къвердавай ахътин фикирдал къевезва хьи, гъа 30-йисара хъиз, гилани, базардин алакъайрин вагъши къанунар майданда гъатнавайла, намуслу, ми хьи ксариз четин жезва. Къил къилик квачир дуьньяда ахътин ксариз чка я хъанач, я гилани авач.

Алибег Фатаховаз вич чІулав буьгътанрикай гъикІ хуьдатІа чизвачир. Адаз чІулав къуватрин къаршида вуч эцигдатІа жагъанач. Амма и къуватри чпин вилик ахътин месэла эцигна: шаирдиз гъатта яшамиш жедай шартІарни тагун. Им а девирдин партийный къуватрии къилин жаза тир, гъич тахъайтІа а вахтунин юморист ва сатирик, писатель Зоценкодин къисмет рикІел хкваш, ам 1946-йисуз гъа са йикъан къене неинки обществодивай яргъа авуна, гъакІ кІвалахдикайни магърумна, са гужуналди чекмечидин мастерскойда шукІуртвиле акъвазна, вичин хизан гишила декъин патал.

Алибег Фатаховни партиядин ампаيري кІвалахни авачиз куьчеда туна. И кар адан дустаризни, мукъвайризни гзаф залан тир. Миллетдин ранг- руьгъ къалурзавай, цІийии вахтунин зар алаз хкатна аквазвай векил, адаз чІехи ашкъидалди мани лагъайди ихътин усал гъалда гъатун?..

Назир Агъмедован дневникдай. 1960-йисан 8-июнь: "И гафар кхъидайла, зи рикІел Алибег кечмиш хъайи югъ ва ам чна гъикІ кучуднатІа, гъам хтана. Гъахъ лугъун лазим я, 1935-йисан сифтедай Алибеганни адан папан арада къайи рахунар хъана. Папа Алибегалай обкомдин печатдин отделдин зеведиш Абдуллагъ Вагъабоваз арза гана".

Гьелбетда, и чарчини Т. Мурадовани Ю. Шовкринскиди чпин къундармайралди Алибег Фатахов кун паталди куькГуьрай цIай мадни къызгъинарна.

Назир Агъмедова кхъызвайвал, Алибег гъясятда къуллугъдила алудна. Са шумуд вацра Алибег кIвалахдик квачиз амукъна. Эхирдай ам Зияудин Эфендиева вичиз куьмек патал "Балугърин фронт" газетдин секретарвиле тухвана.

Са къве вацранди тир и кIвалах. Алибегаз хиве къаз кIанз авачир, амма игътияжди ам и кар авуниз мажбурна. Алибег и кардиз мажбур авурди балугъчийрикай поэма кхъиз кIан хьунин чIехи ашкъи тир.

Са юкъуз Алибег, тифдин азар галукъна, Центральный больницада къатканвайдакай хабар агакъна. Зун гъясятда адан патав фена, амма рикIе регъим авачир духтурри заз ам авай палатадиз фидай, адахъ галаз рахадай мумкинвал ганач. Къвед-пуд йикъалай Алибег кечмиш хъана. И хабар агакъайла, за газетдиз гъич тахъайтIа некролог кхъин къетIавуна. Некрологдал за, Гъажибегга (Гъажибегова - Д.А.) ва масабур куьлар чIугуна. Обкомдиз фейила, некролог газетдин редакциядиз гунуг къадагъа авуна. "Ам газетдиз некрологар гудай чкадив агакънавай кас туш," - лагъана. Заз хъел атана. Ина заз "Ви месэладизни чун килигда", - лагъана. С а тIимил вахтар алатайла зунни къуллугъдай акъудунин серенжем гана.

Алибег Махачкъаладин мусурманрин сура кучуднава. Кучуддайла адан сурал рахадай касни хъанач. Чна адан бубадиз гъакIан башсагълугъвал гана. Гъа икI машгъур шаир, чавай лайихлудаказ кучудизни хъанач.

Алибегнн зун кIеви дустар тир. За адан яратмишунриз гъа вахтундани, исятдани чIехи къимет гузва. Адан сурал гила хъайитIани гуьмбет эцигайтIа, халкъ и кардила гзаф рази яз амукъда".

И месэла къилиз акъудун патал Назир Агъабегович галатун тийижиз гелкъвез хъана. Куьн садра килиг, ада гена вуч кхъенватIа.

Назир Агъмедован дневникдай. 1967-йисан 13-апрель: "Сятдин муьжуьдаз чи кIвализ рагъметлу Алибеган вах Гуьзел атана (ам Герейханован тIварунихъ галай совхозда яшамиш жезва). Алатай сеферда зун Къасумхурел фейила, Алдер (Билалов - Д.А.) муаллимдиз за "Мумкин ятIа, муаллим, Гуьзел Махачкъаладиз атурай. Алибеган сур алай чка тайинарна кIанда", - лагъанай. Гуьзел гъа иниз килигна атанвайди я.

Чун къведни шегъердин къене авай мусурман сурализ фена. Чи къведан рикIелни ам кучудай чка (тутун таран кIаник) хтана. Чна Алибеган сурун винел алай хъчар ми хъна. Гуьзела шехъиз-шехъиз стха рикIел хкана.

Гила чи гуьрметлу шаирдин памятникдин къайгъу чIугуна кIанда.,

За рагъметлу Алибег кечмиш хъайи ва хайи йикъарни тайинарун Гуьзел вахал тапшурмишна. Ада и месэладин патахъай заз икI лагъана: Рагъметлу Алибег стха, дидедин лугъунриз килигна, 1910- йисан 18-сентябрдиз дуьньядиз атана. Ам 1935-йисан 21- апрелдиз кечмиш хъана (Махачкъаладин больницада)".

Гила чавай Алибег хайи ва кечмиш хъайи йикъар ва варцар дуьздаказ тайинариз жеда. Заз чиз, дидедин гафарихъ инанмиш хъана кIанда. Хкъедай рекъе за Гуьзел вахаз туьгъметар авуна: "Ахътин стха рикIелай алудун, адан сурун къилихъ са гъакIан къван хъайитIани акал тавун, гьелбетда, куь тахсир я," - лагъана. Гуьзела къил куьрсарна, ам шехъна. Заз адан язух атана ва зи туьтуьнизни къагъур атана. Чун къведни кисуниз мажбур хъана. Гъайиф хьи, Назир Агъабеговичанни Гуьзелан а хъсан фикирар къилиз акъатнач. Аквар гъаларай, са гъихътин ятIа винеда авай ракIаррай абурун гъарайдиз гъай ганач ва чIехи шаирдин сурал памятник хкаждай такъатарни ачухнач. Бубадин дневникда лагъайтIа, и карда са гъихътин ятIа агалкъун хъуникай са гафни лагъанвач.

Бубади шаир кучуднавай чка гъинаг ятIа тайиндаказ лагъанвач, амма къатIуз жедай хъсан лишандин тIвар къунва- тутун таран патав. (Тутун тарар, адет яз, яргъалди яшамиш жеда, мумкин я а тар гилани Алибег Фатахован сурун къилихъ пешеда ава). Мумкин я, сурал зи буба ва Фатахован вах фейидалай гуьгъуьниз са гъихътин ятIа къванни эцигун ва адал кхъинар, лишанарни авун. За фикирзава, эгер мукъуфдивди къекъвейтIа, чаз шаирдин сур

алай чка жагъида ва, инанмиш я хьи, мукъвал вахтара чаз мермерда атланвай ва я буюрунжда цанвай Алибег Фатахован гузел къаматдиз килигдай мумкинвални жеда. Эгер шаирдин сур жагъун тавуртIа, чи яратмишдай интеллигенциядин, вири лезги халкъдин буржи ам я хьи, герек тир такъатар кIватIна, шаирдиз памятник гъазурна, ам Махачкъаладин гузел пиперикай санал хкажин.

Зун инанмиш я, ахътин бажарагъдин шаир Дагъустандин литературадин зурба къагъриманрин - СтIал Сулейманан, ЦIадаса Гъамзатан, Эффенди Капиеван ва масабурун жергеда хъун лазим я.

Д. АХМЕДОВ

ЦIУЪТХУЪНАЙ ГЪЕД

Дагъустандин литературада лезги шаир Алибег Фатахов хътин сирлу уьмуьрдин ва къиникъин сагъиб хъайи литератор белки мад авач жеди. Адан вири куьруь уьмуьр (шаир 25 йисакай са тIимил кимиз яшамиш хъана) ирид муьгъуьр алай сир я...

ГъикI рикIел хкидач къван советрин гъвечIи школьник яз адакай жуван сифте къатIунар. Суретдай яшлу, чуруяр квайбурун (а вахтара учебникра ахътинбур гзаф авай) арадай вичин жегъилвилини нур чукуриз гуьрчег гада килигзава. Адан биографияни рикIел регъятдиз аламуькдаиди – куьруь, дуьз, ачух, налугъуди ракъинин нур алайди я. Еке гъевес аваз, галатун тейижиз мани лугъудай нуькIрен къайдада цIийи уьмуьр машгъур авур, дуьзвал гвай шаир тир ам. Гъа са вахтунда къил акъат тийир къисмет, начагъ хъана ва къена, са жуьрединни трагизм, анжах дуьшуьшдин кар. Мумкин тир начагъ тахъунни... Гила чун гъавурда акъазва, адан бедбахтвал къенин къалди ачухиз тахъанвай сирер гумай бедбахтлу вичин девирдихъ галаз алакълу я. Маса эхир хъунни мумкин тушир. Къад йис адалай гуьгъуьниз гъа несилдикай тир бажарагълу сада адалатсузвилер эхиз тахъана вичин рикI гуьлледив ядалди вилик вичин эхиримжи чарче кхъенай: «Литературадин лап хъсан векилар... тергнава ва я гъиле гъукум авайбуру кваз такъунин нетижада къенва, литературадин лап хъсан векилар яшар тахъанмаз къена...»

Мад ихътин къве кIус фикирдиз хкиз кIанзава. Критик ва литературовед, Алибег Фатахован тай-туьш тир Камиль Султанова гзаф йисар алатайла вичин рикIел хкунра 1931 – йисан майдин гузел нянин вахтуникай жегъил писателар газетдин редакцияда собранидиз кIватI хъайила кхъенай: «Ингъе Пушкинан тIварунихъ галай куьче акъазвай чIехи дакIардин кIане акцияди сад хъиз цуьк авунвай чкадал къве кас ацукънава ва абуру еке гъевесдивди суьгъбетарзава. Абурукай садал, гъяркъуь къуьнер авай, яру хъухъвер алай къил бачIахдал рехи костюм ала. Ада ара-ара къил алгъуриз, къевезвай юлдашрин саламар къабулзава. Еке бажарагъ авай лезги шаир Алибег Фатахов неинки са лезгийриз, гъакI маса литературайрин векилризни хъсан чизва. Адахъ галаз суьгъбетзавайда, ацIай якIарин, чинин дуьз кIалубрин, лацу перем алайда, суьгъбетдин яцIа гъатна, абур къатIизвач. Вирибуру адаз вичин литературадин псевдоним Аткай лугъуз салам гузва.

Наталья Капиевади «Михидакач кечирмишай уьмуьр» жтабда кхъизва: А чIавуз Дагъустандин уьмуьрда гзаф затIар сифте яз жезвай. Ситегъан художникар Джемал ва Х.-Мусаев тир, сифтегъан композитор Готфрид Гасанов, сифтегъан скульптор – Аскар Сарыджа... Капиев ва адан жегъил дустар: писателар Аткай, Абдул-Вагъаб Сулейманов, Алибег Фатахов сифтегъан пешекар писателар тир.

Бес ам вуж тир «сифтегъанбурукай» сад, поэзиядин цавун киле Экуьнгъед хъиз садлагъана куькIвейди?

Гъам хъиз фад туьхуьнни авурди?...

Алибег Фатахов 1910 йисуз Куьре округдин Цмуррин хуьре рабочий-отходникдин хизанда хана. Сифте хайи хуьре, гуьгьуьнлай округдин меркез тир Къасумхуьрел келна. 12 йисан яшда аваз округдин ревкомдин участкадин деловод яз, гуьгьуьнлай милицияда гъа и къуллугъдал кваллахна: а члавуз савадлу инсанар къитзавай, жаван гададихъ лагъайтла, хъсан къатлунар ва гуьрчег хатла авай. 13 йисавайла ам вичин бубади ва гъаклани гзаф къадар хуьруьнвийри гел атланвай Бакудиз акъатна. 14 йиса аваз печатникрин Союздик экечлна, 16 йис тамам хъайила адакай комсомолдин член хъана. ФЗУ – да политграмотадин ругуд вацран курсара келна, чирвилер къачун рабфакда давамарна, анаг къутягъиз акакънач. 15 йиса аваз 2 йисни 8 вацра къван нафтладин мяденра кваллахна. Алибеган гъакъиндай генани ачухдаказ чал агакънавай кагъазри лугъузва. Къачун ада бубадиз кхъенвай чар: «- Ваз за хтана хуьруьн кооперативда кваллахна кланзавани? Зун ваъ лугъуниз мажбур жезва. Зи келунрихъ, кваллахдихъ кооперациядихъ галаз са алакъани авач, захъ маса макъсад ава. Бухгалтер закай гъаклани жеда, ам келунин лазимвал авач...»

«Ихътин университетрилай» гугъуьниз, са жуьруда урус ва туьрк члал чиз, Алибег Фатахов 1927 – йисуз хайи хуьруьз хтана. Адакай Курхуьруьн комсомол ячейкадин санай-масаниз фидай школа-передвижкадин руководитель-таблигъатчи (пропагандист) жезва. Гуьгьуьнлай ам и жигъетдай кваллах гуьнгуьник кутун патал округдин виридалай чехи хуьр тир Агъа-Стлалдал рекъе твазва. Чешнелу комсомолец-пропагандист партиядин окружной комитетди райондин маса хуьреризни рекъе тунай. Гуьгьуьнлай ам мад хуьрер патал партийно-комсомольский работникар гъазурун патал Буйнакск шегьерда ачухнавай куьруь вахтунин курсариз келлиз ракурна. Амма ана келна хтайдалай гуьгьуьниз Алибега пропагандист яз анжах са вацра кваллахна. Гзав вакъийралди лишанламиш хъайи 1928-йис алукъна: июлдин вацра сифтегъан газет – «Цийи дуйнъя» акъатиз башламишна. Ана мухбир яз кваллахиз экечлавай Алибег Фатаховакай куьруь са вахтундилай жавабдар секретарь хъана.

Къве йисалай газетдин редактор Гъажибег Гъажобекова А.Фатаховаз гайи хасиятда (характеристика) ам «жавабдар секретардин везифаяр вири патарихъай хъсан къиле тухуз алакъдай редакциядин къиметлу работник» тирди къейднава. Келун мадни давам хъана: ада редакциядин работникрин курсарни акъалтарна.

1931 йисуз са гъихътин ятлани фикирдалди Дагъустандин обкомди милли газетдин редакция Ахцегъиз хутахна. Гъа и йисалай эгечлна Алибег Фатаховакай Даггиздин лезги секциядин редактор хъана. Эхиримжи йисара ада таржумачивилин еке кваллахни тухвана. Адахъ галаз сад хъиз школяар патал учебникар ва жуьрба-жуьр пособиарни гъазурна. 1935-йисан гатфариз къуллугъдикай азад авур Алибег Фатахов Дербентда акъудзавай «Балугъчийрин фронт» газетдин (гъедлух сезона акъудзавай листок хъунни мумкин я) жавабдар секретарвилин къуллугъдал хъана. Садлагъана, 21-апрелдиз, ам рагъметдиз фена...

Литературадин фронтдин аскер

Шаирди вичи лагъайвал, ада 7 йисуз литературадин фронтдин аскер яз къуллугъ авуна. Вичел чан аламаз адан 6 ктаб чапдай акъатна. (Мад са чехи поэма «Гуьл-Пери» 1934-йисуз чапдай акъатна кланзавайди тир, са гъихътин ятлани себебралди ам акъатнач, адан текстни квахъна. Анжах шаирди вичин гъилелди урус члалаз элкъуьрнавай цларба-цлар таржума ама). Шииррилай гъейри ам 8 поэмадин, шиирралди кхъенвай «Къатла-къатла авур зунжурар» романдин авторни я. Эхъ, гъакл тир: кел-кхъин сифте яз арадал атанвай, милли газет акъатиз башламишнавай, идалайни алава яз, ада «Тимил савадлубур патал келдай ктаб», «Эдебиятдин хрестоматия» кхъена, дидед члалал шиирралди теснифнавай роман акъудна. Филологиядин илимрин кандидат З.Бирембекован гъисабунралди, Алибег

Фатахован къелемдикай 15 агъзур шииррин цIарар хкатна. Адалай гъейри прозани авай къван – лезги чIалалди сифте яз кхъенвай гыкаяяр ва повесть. Мадни З.Бирембекован гысабунрай, шаирди 100 печатдин лист къван таржумаярни авуна, гъабурун жергедай яз А. Пушкинан, М. Лермонтован, Н.Некрасован, А.Чехован ва гзаф масабурун эсерарни. Гъа ибур тир ада сифте тарсар къачур муаллимар, гъа ибурун эсерралди тир къезиларзавайди вичин яратмишунин гъарарат, гъа ибурун тежрибадал алцумзавай ада вичи къачур чирвилерин деринвал ва хцивал!

Алибег Фатаховакай гаф кватайла, ада фольклористди хъиз тухвай кIвалахдикай рахун тавуна жедач: шаирди кIватIай халкъдин мецин яратмишунрин эсерар гилани адет яз школайрин хрестоматийра ва фольклордин кIватIалра гъатзама.

Гъахътинбур тир инкъилабдин шаирар. Абурун бажарагъдин зар алай. Абурун ниятар къени тир, фикирар – михъи. Литературадин историк профессор Г. Беловадин гафаралди, «Инкъилабдин идеяяр абурун бейнида гъатнавай». Инкъилабдин культура арадал атанвай ва адахъ вичин идеологиядин ва художественный кодекс хъанвай». Писателрин къилин везифа партиядин директивар сиясатдин чIалай художественный чIалаз элкъуьрун яз гысабзавай. Амма халис бажарагъ тайин политикадин кIалубра тваз хъун намумкин кIвалах я. Масабурун хъиз, Алибег Фатахован бажарагъдини политикадин схемайрикай азад макъамра рапрап гузва. Амма ахътин макъамар пара тушир: идеологияди харжар истемишзавай, шаирди гъайиф текъвез агакъарзавай...

1931- йисуз Алибег Фатахова вичин «Зарбачи Гъасан» поэма кхъена кутьягъна, ам гъасятда Б. Турганова урус чIалаз элкъуьрна, «Кеферкавказдин большевик» газетда ва «Жегъил гвардия» журналда чапна. Дагъустандин писателрин 1-съездин вилик республикадин прессада поэмадикай, «бажарагълу», «дагъустандин литература патал пара метлеблу ва маналу» эсердикай хъиз, гзаф кхъинар пайда хъана. Вичин гаф Гъ.Гажибековани лагъана: «...И жегъил гадади, яшар гъвечIи ятIани, камаллу касди, вири жигъетрай тамам эсер арадал гъанва. Шаксуз, ам дагъустандин классический литературадин сифте жергейра хъунухъиз лайихлу я. Поэмадин къилин лейтмотив – им жегъил дагъвиди вичин винел гъалибвал къачун я. Ада вичин савадсузвилел гъалибвал къазанмишна, ва адакай зарбачи фяле хъана...».

Артух тарифрал рикI алачир Э.Капиевани, «Зарбачи Гъасан» поэмадикай рахадайла, захавал ийизва: «...А. Фатахован эсерда дагъустандин гъакъикъатдин тавар булзава. Хуьруьнни шегъердин алакъяяр дериндай ачухарнава... Поэмадин эвелимжи агалкъун – им туьрездинни станокдин садвал я. И садвили гъалкъа - зарбачи Гъасан я ...».

Загъирдай шаир паталди акъван хъсанди тир 1934-йисуз адан шиирралди кхъенвай «КъатI-къатI авур зунжурар» роман къилдин ктаб яз акъатзава. Эсердин жанр «тарихи-инкъилабдин роман» хъиз къалурзава, ада инкъилабдин хейлин вилик квай йисарилай колхозар арадал гъизвай девирдал къван вахт къазва. Пачагъдин девир, советрин гъакъикъат, синифрин дяве къалурдайлани, вичин эсеррин игитар хкъягдайлани ва абурун рафтарвилер ачухдайлани Алибег Фатахов инкъилабчи шаир яз амукъзава. «Зарбачи Гъасан» поэмадилай тафаватлу яз, «КъатI-къатI авур зунжурар» роман гъукумдарри къана къабулна. Себебни ана колхозар тешкилзавай къайдаяр къалурнавай жуьре тир.

Профессор Р.Кельбеханова къейд ийизвайвал, Алибег Фатахов колхозриз акси тушир, амма ада гужуналди абур тешкилун инкарзавай. Шаирди коллективизациядин месэляяр гъеле литературада адет тахъанвай терефдихъай эцигна». А. Платонован «Котлован» повесть хъиз, А.Фатахован «КъатI-къатI авур зунжурарни» къадагъадик акатна. «Себеб сад тир – романда коллективизация гъукумдарриз кIани терефрихъай къалурнавачир». Къвед лугъур сеферда ктаб анжах цIийи девирда – 1990-йисуз чапдай акъатна.

Машгъурвал

Фатахов машгъур хъана, гъкуматди адаз къимет гана. 1935-йисан январдиз, шаир рекъидалди пуд варз амаз, «Дагъустандин правдада» кхъенай: «...шаксуз, Фатахов чӀехи бажарагъ авай шаир я. Адан таржумачивилин бажарагъни кӀусни тӀимил туш...». Амма гъа са вахтунда шаирдин кӀилел чӀулав циферни кӀватӀ жезвай, адаз вичизни и кардикай хабар тир.

Журналист Д.Алиева вичин макъалайра ихътин къариблукрар рикӀел хкизва. ГъикӀ ятӀани Алибег Фатахован дуст, къумукърин литератор Камиль Султанова шаирдиз адал чекистри гузчивал тухузвайдакай лугъуда. «Вири чизва, сур эгъуьниз кӀанзавай хътинди я заз. Чпин мурад кӀилиз акъатдалди секинни жедач абур», - сефилдиз жавабналдай шаирди. Г.Гъажибекова шаирдин хуьруьнви З.Эфендиеваз кхъей са чарче ихътин гафар ава: «...бажарагълу шаирдик хкуьрзавай тегъер акурла, иви ргазва зи...». Лакрин яшлу шаир Ю.Хаппалаева рикӀел хкизвайвал, «Зарбачи Гъасан» поэма акъатайла Дагъустандин кьенепатан крарин министр Ломоносова шаирдин кӀвализ лав атаддайбур ракурнай. Себеп? Дагъустандин кӀилин чекистдиз поэмадин игитдай шпиондин лишанар акунай... (Ломоносов вич 1937-йисуз инглис шпион я лагъана гуьллеламишна).

НКВД-диз шаирдивай вуч кӀанзавай? Белки шаирдин бубадикай, Абдул-Фетягъакай кулак «авунвайвиляй» тиртӀа?

Абдул-Фетягъ аялзамаз етим хъанай, ахпа Бакудиз фена, нафтӀадин мяденрал йиф-югъ талгъуз кӀвалахна, са кӀус агъвал акатайла, хайи хуьруьз хтанай. Хизан кутуна, яранстхадин пайни кваз хуьре куьлуь-шуьлуь маса гудай туьквен ачухнай. Колхозар тешкилдай девирда, ам кулак я лагъана кьуна, са шумуд вацра Буйнаскидин дустагъханадани тунай. Алибег Фатахова вичин бубадила гъил къачунач, адан патав са шумудра дустагъханадизни физ-хуьквез хъана. И кӀвалахрикай, гъелбетда, чекистризни хабар авай...

Шаир вични, аквадаиди, хуььтуьл кӀилихрин инсан тушир, авайди чинал лугъудай, ялтахвал квачир кас тир.

Шаирдин кӀеви дуст Назир Агъмедован дневникда ихътин са рикӀел хкун ава: «...Рекъерин зарбачийрин 1-лагъай съезд физвай. И съезддин делегатриз гузвай ху-дожественный частуна Алибега вичин "Рекъерин зарбачи" поэма кӀелун лазим тир. Алибега и поэма делегатриз кӀелун программадик кутунвай. Худ. часть Татам Мурадова (къумукърин машгъур манидар - Д.А.) тухузвай. Нубат Алибегал атайла, Татам Мурадова адаз гаф ганач. Алибегаз хъел атана, ам Мурадован ихтияр авачиз сегънедиз экъечӀна ва вичи вичиз гаф гана, ахпа ада чӀехи ашкъналди поэма кӀелна. Алибег сегънедин кьулуьхъ хъфейла, Мурадова адаз нубатсуз ва кутуг тавур гафар лагъана.

"Вахъ намус авач, фена жуван агъадиз - Шовкринский- залай арза це", - лагъана ада. (Юсуф Шовкринский - Дагобкомдин культпром, таблигъатдин отделдин заведующий, культурадин хиле дагъустандин парторганизациядин кӀилин векил тир). Пакад юкьуз гъакимри шаирдила кӀисас вахчун кьетӀ авуна, адан вири биография рикӀел хкана, ахпа Союздай акъудун, кӀвалахдила алуьдун тапшурмишна».

«Аламатдин» тегъерда, шаирдин «кузвай цӀивинрик» адан папа, Татьянади, вичин цӀайни кутун хуьвуна: шаирдила обкомдиз арза кхъена. Жаза тадиди ва кӀевиди хъана: шаир вири кӀвалахрикай азадна, писателрин союздай акъудна.

Ажаиб кьиникъ

Са шумуд вацра Алибег кӀвалахдик квачиз амуькна, кумекдиз хуьруьнви Зияудин Эфендиев кьведалди. Ада Алибег Фатаховаз вичи редакторвал ийизвай «Балугъчийрин фронт» газетда жавабдар секретарвал теклифна. Гъа икӀ шаир Дербент шегъердиз акъатна, инани гъасятда «тифдин азардик» начагъ хъана.

Назир Агъмедова рикел хкизва: «Са юкьуз Алибег, тифдин азар галукьна, Центральный больницада къатканвайдакай хабар агакьна. Зун гьасятда адан патав фена, амма рикеле регьим авачир духтурри заз ам авай палатадиз фидай, адахъ галаз рахадай мумкинвал ганач. Кьвед-пуд йикъалай Алибег кечмиш хъана. И хабар агакъайла, за газетдиз гьич тахъайтла некролог кхьин кьетлавуна. Некрологдал за, Гъажибег (Гъажибегова) ва масабур кьулар чугуна. Обкомдиз фейила, некролог газетдин редакциядиз гунуг къадагъа авуна. "Ам газетдиз некрологар гудай чкадив агакънавай кас туш," - лагъана. Заз хъел атана. Ина заз "Ви месэладизни чун килигда", - лагъана. Са тИмил вахтар алаатайла зунни кьуллугъдай акьудунин серенжем гана.

Алибег Махачкъаладин мусурманрин сурада кучуднава. Кучуддайла адан сурал рахадай касни хъанач. Чна адан бубадиз гьакан башсагълугъвал гана».

Алай аямдин бажарагълу шаир, Алибег Фатахован стхадхва Абдул-Фетягъа чпин хизанда ван хъайи ихътин ихтилат рикел хкизва: «Алибег вичин пабни галаз хайи хуьруьз хтанвай. Са тИмил вилик абурун аял кечмиш хъанвай, гьадакди кьведани сефилвалзавай. Ятлани бубадин квале абуру хъсан ял яна, виридалай рази тир, чеб азаддиз тухузвай. Амур хъфей пуд йикъалай Махачкъаладай Алибег Кевелла лугьур хабар агакьна. Бубани чехи вах (Гуьзел) рекъе гьатдалди «къена» хабарни хтана. Гена буба хчин чинал агакьна. Махачкъаладай ам хажалатди къарсурнавай гьалда аваз хтанай. Са тИмил вядедилай месе гьатна, вични къена...»

Гила Алибег Фатахован сур алай чка садазни чизмач...

Гаджи Ильясов